

Վ.Ո. ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

ԵՐԵՎԱՆԻ
ԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ
XVIII ԴԱՐԻ ԿԵՐՋՈՒՄ

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ

В. Р. ГРИГОРЯН

ЕРЕВАНСКОЕ ХАНСТВО
В КОНЦЕ XVIII СТОЛЕТИЯ
(1780—1800)

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН 1958

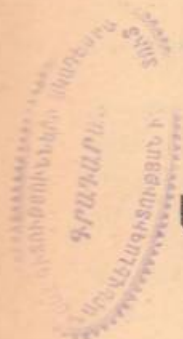
9(47.925)

Գ-11

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՌԻ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԳԵՄԻԱ

ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՏԻՏՈՒՏ

Վ. Ռ. ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

ԵՐԵՎԱՆԻ ԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ
18-ՐԴ ԴԱՐԻ ՎԵՐՋՈՒՄ
(1780—1800)

539

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՌԻ ԳԱ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 1958

Տպագրվում է Հայկական ՍՍՏ Գիտությունների ակադեմիայի
Խմբագրական-հրատարակչական խորհրդի որոշմամբ:

Ե Ր Կ Ո Ւ Խ Ո Ս Ք

Արևելյան Հայաստանի կենտրոնական մասը կազմող
Երևանի խանության 18-րդ դարի վերջին երկու տասնամյակ-
ների պատմությունը իրենից ներկայացնում է որոշակի հե-
տաքրքրություն և կարող է բազմակողմանի ու մանրազնին
ուսումնասիրություն:

Սույն աշխատությունն է՝ հենվելով բազմաթիվ
հայտնի ու անհայտ արխիվային նյութերի վրա, ինչպես նաև
օգտագործելով հզած ուսումնասիրությունները, շարադրել այդ
պատմությունը՝ նախապես տալով երկրի վարչական և բնակ-
չության սոցիալ-տնտեսական կյանքի ընդհանուր ուրվագիծը:

Ուսումնասիրության սահմանափակումը 1780—1800 թվա-
կաններով նպատակահարմար ենք գտնում այն պատճառով,
որ այդ երկու թվականներն էլ Երևանի խանության համար
պատմական կարևոր նշանակություն ունեցող նոր իրադրու-
թյան և քաղաքական նոր պայմանների սկզբնավորման
տարեթվեր են հանդիսացել: Հայտնի է, որ 18-րդ դարի
80-ական թվականների սկզբին Ռուսական կայսրությունը
ակտիվացրել էր իր քաղաքականությունը Անդրկովկասում՝
նպատակ ունենալով գրավել նրա արևելյան մասը և ստեղծել
իր հովանավորություն ներքո կախյալ պետություններ: Այդ
պատրաստությունները, ինչպես և վրացական Հերակլ Բ թա-
ղավորի հետ Երևանի խանի հաշտությունն ու 1783 թ. Գեոր-
գիևսկի դաշնագիրը, չէին կարող նոր իրադրություն չստեղծել
Արարաայան երկրի համար: Ծիշտ այդպես էլ քաղաքական
մթնոլորտում չէին կարող լուրջ տեղաշարժեր չկատարել նաև
20 տարի հետո սեղի ունեցող դեպքերը՝ 1800 թ. կեսերին

պարսից գահաժառանգ Արբաս Միրզայի կողմից Երևանի կրկին հնազանդեցումը կենտրոնական իշխանութիւնը և Ալեքսանդր Ա կայսեր 1801 թ. սեպտեմբերի 12-ի մանիֆեստը, որով Արևելյան Վրաստանը միացվեց Ռուսաստանին և սկիզբ դրվեց ռուսական տիրապետութիւնը Անդրկովկասում:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ա Ռ Ա Ջ Ի Ն

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՍԿՋՐՆԱՂՔՅՈՒՐՆԵՐԻ ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ

Երևանի խանութիւն 18-րդ դարի երկրորդ կեսի, հասկապես նրա վերջին քառորդի պատմութիւնը նվիրված հատուկ ուսումնասիրութիւն չկա, բայց այդ ժամանակ տեղի ունեցած մի շարք իրադարձութիւններ զանազան առումներով քննութիւն են առնվել մի քանի պատմաբանների ու բանասերների ուսումնասիրութիւններում:

Ռեուլուցիայից առաջ հրապարակված հայոց պատմութիւնը կամ հայ եկեղեցուն նվիրված աշխատութիւններում այդ ժամանակաշրջանի պատմութիւնը մեծ մասամբ բացակայում է, կամ էլ հիշատակվում մեկ կամ մի քանի նախադասութիւնով: Բացառութիւն է կազմում միայն Մաղաքիա Օրմանյանի «Ազգապատում»-ը, որտեղ հեղինակը, օգտագործելով Գլուտ Աղանյանցի հրատարակած «Իլւան հայոց պատմութեան» ժողովածուների նյութերը, հետաքրքրական տեղեկութիւններ է հաղորդում 18-րդ դարի վերջում Երևանի խանութիւն մեջ տեղի ունեցած մի քանի իրադարձութիւնների մասին¹: Բայց այդ ամենը նրա մոտ ֆոն է ծառայում եկեղեցու պատմութիւն համար, էլ չենք խոսում երկրի սոցիալ-տնտեսական հարաբերութիւնների նկարագրման, ազատագրական պայքարի և նման այլ խնդիրների մասին, որոնք հեղինակի տեսադաշտից ընդհանրապես դուրս են մնում:

18-րդ դարի վերջին տասնամյակների հայ-ռուսական հարաբերութիւնների, Անդրկովկասում Ռուսաստանի քաղաքականութիւն և մի քանի այլ հարցերի մասին ուշագրավ տե-

¹ Մաղաքիա արքեպիսկոպոս Օրմանեան, Ազգապատում, մասն Բ, Կ. Գոլխ, 1914:

դեկտեմբերներ կան նախատվեաական շրջանի առաջագամ-
բաններ Պ. Բուսկովի և Ն. Գուբրովի նուսումնասիրություն-
ներում¹: Առաջինի մոտ գրանք քիչ են, անկասկած թվագրա-
կան սխալներով լի, իսկ Գուբրովինի մոտ հակառակն է
նկատվում. վերջինս օգտագործել է արխիվային բազմաթիվ
նյութեր և մի շարք դեպքերի մասին մանրամասն տեղեկո-
թյուններ է հայտնաբերել: Այսուհանդերձ, Գուբրովինի աշ-
խատություն մեջ արդ ամենը բավարար լուսաբանում չեն
գտել, որովհետև հեղինակը, անտեղյակ լինելով առևանգան
արխիվներում եղած հայերեն փաստաթղթերին, լիովին չի օգ-
տագործել նաև ուսերեն լեզվով եղածները: Նա անձանոթ
է նաև տեղական նյութերին:

Մեր քննարկած ժամանաշրջանի հայ-առևանգան հարա-
բերությունների մասին հետաքրքրական ուսումնասիրություն
է կատարել Գ. Նզլանը: Նրա մոտ ուշագրավ տեղեկություն-
ներ կան հայոց կաթողիկոսի և առևանգան կառավարության
փոխհարաբերությունների մասին²:

Արևելյան Հայաստանի նշված ժամանակաշրջանի պատ-
մություն ուսումնասիրության ուղղությամբ վերջին տասնա-
մյակներում լարջ աշխատանքներ են տարվել: Քննության են
առնվել նաև Երևանի խանության պատմության մի շարք
հարցեր: Այս տեսակետից մեծ արժանիքներ ունի քաղմա-
վաստակ հայագետ պրոֆ. Լևոյի աշխատությունը³: Լևոյի
ուշագրությունից չեն վրիպել շատ և շատ խնդիրներ (հայ-
առևանգան հարաբերությունները, Ումմա խանի և Աղա Մահ-
մեդ շահի արշավանքները և այլն): Առանձին հետաքրքրու-
թյուն են ներկայացնում Երևանի խանության վարչական ու
անտեսական կյանքի վերաբերյալ նրա տվյալները: Բայց
Լևոն չէր կարող հարկ եղած չափով խորանալ վերը նշված

¹ П. Г. Бутков, Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1803 год, ч. II, СПб, 1869. Н. Дубровин, История войны и владычества русских на Кавказе, т. II, СПб, 1886, т. III, СПб, 1886.

² Г. А. Эзов, Начало сношений Эчмиадзинского патриаршего престола с русским правительством, Тифлис, 1901.

³ Լեւո, Հայոց պատմություն, հ. Գ, Երևան, 1940:

հարցերի մեջ, որովհետև նա բնավ չի աշխատել առևանգան
արխիվներում, քիչ է օգտվել նաև հայկական արխիվային
նյութերից:

Մի ուրիշ հեղինակ՝ Ն. Շահազիզը գրել է Երևանի պատ-
մությունը՝ սկսած հնագույն ժամանակներից, բայց այնտեղ
մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանը ամբողջովին բաց է
թողնված¹:

18-րդ դարի 80-ական թթ. հայ ազատագրական շարժ-
ման և հայ-առևանգան հարաբերությունների մասին արժե-
քավոր ուսումնասիրություն է կատարել Ս. Ռ. Հով-
հաննիսյանը²: Նա իր աշխատություն մեջ հետաքրքրական
տեղեկություններ է բերել Երևանի խանության վիճակի,
խանի և էջմիածնի կաթողիկոսի առևանգանի հետ ունեցած կա-
պերի, Երևանի հայության ազատագրական շարժումների ու
շատ այլ հարցերի մասին: Հեղինակը օգտագործել է արխի-
վային բազմաթիվ նյութեր, որոնցից կարևորագույնները հրա-
տարակված են աշխատության հավելվածում: Նա մեծ ուշա-
դրություն է նվիրել նաև Մատենադարանի նյութերին և
հատկապես Ղ. Կարնեցու և Հ. Արղունյանի անտիպ կոնդակ-
ներին: Բայց քանի որ աշխատությունը նվիրված է հայ
ազատագրական շարժմանն ու հայ-առևանգան հարաբերու-
թյուններին, հեղինակը չէր կարող ծանրանալ Արարատյան
երկրում տեղի ունեցած մյուս բոլոր իրադարձությունների
վրա, առավել ևս չէր կարող քննել հետագա անցքերը, որով-
հետև գիրքը նվիրված է միայն 80-ական թվականների պատ-
մությանը:

Այս նույն ժամանակաշրջանի հայ-առևանգան քաղաքա-
կան փոխհարաբերությունների պատմության համար արժե-
քավոր է նաև Մ. Գ. Ներսիսյանի ուսումնասիրությու-
նը³, որն ընդարձակություն է հեղինակի ավելի վաղ հրա-

¹ Ն. Շահազիզ, Հին Երևանը, Երևան, 1934:

² А. Р. Иоаннисян, Россия и армянское освободительное дви-
жение в 80-х годах XVIII столетия, Ереван, 1947.

³ М. Нерсисян, А. В. Суворов и русско-армянские отно-
шения в 1770—1790 гг. Из истории русско-армянских отношений,
кн. I, Ереван, 1955, стр. 9—116.

պարտկած մի գործի¹: Առանձին հետաքրքրություն են ներկայացնում աշխատություն հետ լույս բնծարված արխիվային փաստաթղթերը:

Արևելյան Հայաստանի, հետևապես և Երևանի խանություն նշված ժամանակաշրջանի պատմությունը ընդհանուր, խիստ համառոտ, բայց և ճշմարտացի կերպով լուսաբանված է վերջերս հրատարակված հայ ժողովրդի պատմության դասագրքի և ՍՍՌՄ Պատմության ուրվագծերի մեջ²:

Համեմատաբար ավելի շատ աշխատանք է կատարված տնտեսական կյանքի և կենդեցական հողատիրություն ուսումնասիրության ուղղությամբ³: 18-րդ դարի վերջում, էջմիածնի վանքի մեջ կատարված վերանորոգումների մասին արժեքավոր հետազոտություն է արել Գարեգին Հովսեփյանը⁴:

Անցնելով սկզբնաղբյուրներին, նախապես անհրաժեշտ ենք գտնում նշել, որ Երևանի խանության 18-րդ դարի վերջին տասնամյակների պատմության վերաբերյալ բազմաթիվ ու բազմազան նյութերի մեջ, որ կան Մատենադարանում, Մոսկվայի արխիվներում և ժամանակակից մի քանի հեղինակների գործերում, կարևոր տեղ են զբաղում և անփոխա-

րինելի են Ղուկաս Կարնեցի կաթողիկոսի գրագրությունները, ուստի և նրանց նկարագրմանն ու քննությունը հատկացվելու է ավելի շատ տեղ:

Ղ. Կարնեցին ծնվել է 1723 կամ 1724 թ. Կարինի գավառի Կնդի կամ Բդի գյուղում, ուսում է ստացել էջմիածնի վանքում՝ դասեր առնելով Սիմեոն Երևանցուց: Քահանա է ձեռնադրվել 1751 թ.: Վարդապետ դասնալուց հետո, որպես նվիրակ շրջադայել է Ղրիմում և Թրակիայում: 1763 թ. Ս. Երևանցու կողմից օձվել է կախկապուս և հաջորդ թվականին առաջնորդի պաշտոնով ուղարկվել Չվրուսիա, ուր մնացել է մինչև 1775 թ. վերջերս: Ավելի ուշ նա ետ է կանչվել և դարձել կաթողիկոսի խորհրդականը: Սիմեոն Երևանցու մահից հետո՝ 1780 թ. օգոստոսի 2-ին նա օձվում է կաթողիկոս¹:

Ղուկաս Կարնեցին պաշտոնավարել է 19 և կես տարի՝ 1780 թ. օգոստոսից մինչև 1799 թ. գեկեմբերը և այդ ժամանակամիջոցում իր կոնդակների և գրությունների մեջ, օր օրի վրա, մանրամասն կամ համառոտ կերպով նկարագրել է Հայաստանում և հարևան երկրներում տեղի ունեցած անցքերը: Հետևելով իր նախորդի՝ Սիմեոն Երևանցու օրինակին, նա պահպանել է իր նամակների սևագրությունները և միաժամանակ հատուկ մատյաններում գրի առնել տվել նրանց բովանդակությունը:

Կաթողիկոսը շատ ժամանակ էր հատկացնում գրագրությունների գործին: Նա այդ մասին կրթման հիշատակություն է արել: Օրինակ, իր մահից մի քանի ամիս առաջ՝ 1799 թ. սեպտեմբերի 17-ին գրել է. «...բայց ի բացմանէ դարնանն մինչև ցայժմ շեղե մեզ հանդիստ. ի մի կողմանէ դրողմունք գրելեաց, և ի միւս կողմանէ ևս վրդովմունք»²:

Ղ. Կարնեցին նամակագրության մեջ էր հազարավոր մարդկանց հետ: Նա նամակներ էր ստանում Թուրքիայում, Վրաս-

¹ Մ. Ներսիսյան, Ա. Վ. Սուվորովը և ուսու-հայրական հարաբերությունները 1770—1790 թթ., ՍՍՌՄ ԳԱ Հայկական ֆելիտի «Տեղեկագիր», 1943, № 2, էջ 27—47:

² Հայ ժողովրդի պատմություն, Ա մաս, Երևան, 1956, Очерки истории СССР (XVIII в., вторая половина), М., 1956.

³ С. А. Егиазаров, Исследование по истории учреждений в Закавказье, ч. 1, Сельская община. Казань, 1889, Б. М. Арутюнян, Крупное монастырское хозяйство в Армении в XVII—XVIII вв., Ереван, 1940, Ա. Պողոսյան, Եկեղեցական հողատիրությունը Երևանի խանության մեջ 17—18-րդ դարերում և էջմիածինը որպես խոշոր կալվածատեր (Պետ. համալսարանի զիտ. աշխատություններ, հ. XIII, Երևան, 1940), И. П. Петрушевский, Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI—начале XIX вв., Ленинград, 1948.

⁴ Գարեգին Ա. կարողիկոս, էջմիածնի նկարագրողումն ու ծագակազարգումը ժէ—ժԸ դարերում (Նիւթեր և ուսումնասիրություններ հայ արուեստի և մշակույթի պատմության, պրակ Ե, Անթիլիաս-Լիրաշան, 1951):

¹ Գ. Ազնևեանց, Գիւան հայոց պատմութեան (այսուհետև՝ Գիւան), հ. Գ, էջ ԻԵ—Կ: Նաև Մ. Սրմաճեան, Ազգապատում, մասն Բ, էջ 3139—3141:

² Հայկական ՍՍՌ Մինիստրների Սովետին կից Պետական Զեռագրատուն (Մատենադարան), ձեռ. № 2922, էջ 62ա:

տանում, Պարսկաստանում, Ռուսաստանում, Ռուսինիայում, Իտալիայում, Հոլանդիայում, Լեհաստանում, Ավստրիայում, Հնդկաստանում, Չինաստանում և այլ վայրերում բնակվող հայերից և բոլորին պատասխանում էր: Բացի դրանից, կաթողիկոսը նամակագրական կապերի մեջ էր նաև հետո և մոտ երկրորդների շատ բարձրաստիճան անձանց՝ թագավորների, սուլթանների, շահերի, փաշաների ու խաների հետ: Նա առանձնապես շատ նամակներ էր ստանում Էջմիածնի նվիրակներից և հայ եկեղեցական գործիչներից:

Կաթողիկոսի գրութունները տարբեր բովանդակությամբ ունեն և ըստ այլմ էլ կոչվում են, օրինակ, թուղթ ժողովարարական, կոնդակ դանձանակի, թուղթ շնորհավորական, թուղթ խաթրահարցական, կոնդակ նվիրակական, թուղթ օրհնության, կոնդակ մեղանի, թուղթ մխիթարական, կոնդակ օրհնության և ծանուցական, կոնդակ բանագրական, կոնդակ առհասարակ: Ուղարկվում էին նաև բազմաթիվ դապրագրեր կամ դավազգրեր (ստացագրեր), փուսուլաներ (երկտողներ), փոլիցագրեր (հանձնարարագրեր) և թամասուկներ (մուրհակներ):

Հասարակ մարդկանց ուղղված գրութունները, որ սովորաբար լինում էին օրհնագրեր, շնորհավորական կամ մխիթարական նամակներ, կազմվում էին այն ժամանակ ընդունված շարժումով և քիչ բան են տալիս ուսումնասիրության համար, իսկ նվիրակներին, առաջնորդներին կամ իշխանավոր անձանց ուղղված նամակների մեջ մեծ տեղ էր հատկացվում տեղական դեպքերի նկարագրմանը: Լինում էին ամիսներ, երբ Էջմիածնից ուղարկվող նամակների թիվը անցնում էր հարյուրից: Օրինակ, 1780 թ. սեպտեմբերի 1-ից մինչև 26-ը Էջմիածնից ուղարկվել է 141 նամակ¹, 1782 թ. հունիս ամսին՝ 142 նամակ²: Բնականաբար, այս ամբողջը չէր կարող անել նաև այլ գործերով ծանրաբեռնված կաթողիկոսը, ուստի նա պահում էր քարտուղարներ:

Չնայած և Կարնեցու նամակները մեծ նշանակու-

¹ Մատենադարան, ձեռ. № 4481, էջ 7բ—22ա:

² Նույն տեղում, էջ 151ա—163բ:

թյուն ունեն հայ ժողովրդի 18-րդ դարի վերջին տասնամյակների պատմության ուսումնասիրման համար, բայց նրանք երկար ժամանակ անուշադրության էին մատնված: Առկասի մահից մեկ դար հետո միայն սկիզբ դրվեց այդ նամակների հրատարակության գործին: 1899 թ. լույս ընծայվեց «Դիւան հայոց պատմութեան» Դ հատորը, որը նվիրված էր Առկաս կաթողիկոսի գրագրութուններին: Հարկ է նշել, որ «Դիւան»-ների հրատարակիչ Գյուլտ քահանա Աղանյանցը մեծ զրկանքներով, տառապանքներով ու բազում գեղարություններով գլուխ բերելով այս, ինչպես և «Դիւան»-ի մյուս գրքերի հրատարակությունը, մեծ գործ է կատարել հայագիտության համար: Նա սեղանի վրա է դրել 13 մեծահատոր գրքեր՝ արխիվային փաստաթղթերով լի, որոնք նոր լույս են սփռել հայ ժողովրդի 18-րդ դարի երկրորդ կեսի և 19-րդ դարի սկզբների պատմության վրա:

Գ. Աղանյանցը Առկասի կոնդակները հրատարակելիս ձեռքի տակ է ունեցել կոնդակների սեպագիր և մաքրագիր օրինակներ: Սեպագրութունները ամփոփված են եղել մի մատյանի և վեց տետրերի մեջ, որոնք այժմ մի ընդհանուր կազմի տակ պահվում են Մատենադարանում:

Աղանյանցի հրատարակած նամակները Առկասի գրագրութունների մի փոքրիկ մասն են կազմում, շատ տարի-

¹ Հետաքրքրական է, որ ինքը՝ Ա. Կարնեցին նպատակ է ունեցել իր գրատուններից մի բանիսը հրատարակել ապ: Պարզվում է, որ նա Մաւմեդ շահի արշավանքի ժամանակ նա մանրամասն նկարագրում է երկրում տեղեկված զրուխյունը և այդ շարագրանքը ուղարկում Կ. Պոլիս հրատարակելու: Բայց այնտեղի Զարարիա պատրիարքը խորհուրդ է տալիս այդ շանել: Վարդան Օձնեցու մոտ կարգում ենք. «...ապա մի ըստ միովէ պատմարանօրէն գրեալ կաթողիկոսն գոյտօսիկ ամենայն ծանուցանէ Զարարիայ պատրիարքին հայոց ի հոտանդնուպօլիս. պատուիրեալ նմա, զի հրատարակեսցէ զայնտիկ ի լսելիս հասարակութեան, բայց ոչ հաւանեալ պատրիարքին զհրատարակելն, զրէ կաթողիկոսին, թէ չէ բարի զիրդ հրատարակել. մի գուցէ, ապէ, լուրիցէ տուգանոզն ձեր, վերստին յարձակի ի վերայ ձեր և լինի յետինն չար» (Մատենադարան, ձեռ. № 4331, էջ 85ա):

Ա. Կարնեցին ընդունում է այս խորհուրդը և չի հրատարակում:

ների կոնդակներ այնտեղ բացակայում են, կամ էլ ներկայացված են մի քանի նամակով միայն:

Բացի այդ, Գ. Աղանյանցը հնարավորություն չունենալով իր ձեռքի տակ եղած բոլոր կոնդակները տպագրել, նրանց մեծ մասը, ավելի պակաս կարևորություն ունեցողները, դուրս է թողել. «...բայց որպէս զի,—բացատրում է նա,—անհետ չկորչին և դոքա, գրքիս մէջ իւրեանց տեղերում զետեղեցինք այդ բոլորի վերնագիրները ամբողջութեամբ»¹:

Համեմատությունը ցույց տվեց, որ Գ. Աղանյանցը, իսկապես, չափազանց բարեխիղճ և ուշադիր ընտրություն է կատարել: Տպագրված են առավել ուշագրավ, իրենցից առանձին հետաքրքրություն ներկայացնող փաստաթղթերը (170 հատ), իսկ նամակների վերնագրերը (450 հատ) կարող են միայն որոշ պատկերացում տալ զանազան նվազ կարևոր հարցերի մասին:

Հետագայում Գ. Աղանյանցը ձեռք է բերում Ղուկասի շատ ավել նամակներ և ցանկանում է առանձին հատորներով տպագրել, բայց այդ նրան չի հաջողվում: Այնուամենայնիվ, նա «Դիւան» Թ հատորում, Հ. Արղունթանի նամակների հետ, տպագրում է Ղուկասի 25 նամակներ ևս²:

Ղ. Կարնեցու նամակներից հրատարակված են նաև հանգուցյալ գոկտոր Ս. Վ. Տեր-Ավետիսյանի «Նյութեր Հընդկաստանի հալ գաղութի պատմության համար» ուսումնասիրության մեջ³: Հեղինակը հրատարակել է Ղուկասի 14 նամակ և տեղեկություններ հաղորդել նրա արխիվի մասին: Բայց այդ նամակների հրատարակությունը Ս. Վ. Տեր-Ավետիսյանը կատարել է շատ անխնամ կերպով: Նա համարյա բոլոր նամակները տպագրել է կրճատումներով և շատ տեղերում բաց է թողել նամակներում մասամբ ջնջված, բայց ընթեռնելի տեղերը:

¹ Դիւան, հ. Գ, էջ 67:

² Դիւան, հ. Թ, էջ 69—78, 82—90, 109—110, 121—127, 133—148, 159—164, 218—232, 248—251, 255—270:

³ Պետ. համալսարանի գիտ. աշխատություններ, հ. XIII, Երևան, 1940, էջ 47—81:

Ղ. Կարնեցու նամակներից երեքը հրատարակված են Ա. Ռ. Հովհաննիսյանի գրքում¹: Այդ նամակները ուղղված են գեներալ Պ. Պոտյոմկինին և մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում հայ-ուսական քաղաքական հարաբերությունները ուսումնասիրելու համար:

Այսպիսով, Ղ. Կարնեցու նամակներից հրատարակված են միայն 212-ը, իսկ մնացածները (մոտ 2200 նամակ և 3500 նամակի հակիրճ կամ ընդարձակ կազմված բովանդակություն) ձեռագիր վիճակում գիտավորապես կենտրոնացված են Մատենադարանում: Այդ նամակները պարունակող մատյաններն ու թղթապանակները Մատենադարանում պահվում են հետևյալ համարների տակ՝ 2803, 2922, 3738, 4449, 4481, 4482, 4483, 4501:

№ 2803 ձեռագրի մեջ, մի ընդհանուր կազմի տակ հավաքված է Ղուկասի 1782 թ. հունիսի 1-ից մինչև 1785 թ. օգոստոսը գրած 351 նամակի սևագրություն: Ձեռագիրն սկսվում է 1 էջից և վերջանում 818-ով, նյութը թուղթ է, կաշեկազմ, գրությունը միասյուն է, նոտրդիր է, չափսն է 33,5×16,5:

4501 համարի տակ, մի թղթապանակի մեջ հավաքված են լուրջաքանչյուրը հարյուր էջից բաղկացած տաս մատյաններ, որոնք պարունակում են 706 նամակ (1785—1800): Նյութը թուղթ է, գրությունը՝ միասյուն, նոտրդիր է, չափսն է 33,5×23: Սկսվում է 915 էջից և վերջանում 2482-ով, մեջտեղից բացակայում են 1594-ից մինչև 1799 և 1898-ից մինչև 2287 էջերը, ընդամենը երեք մատյան: Գրիչը նույնն է, որ գրել է նախորդ ձեռագրի նամակները: № 4501 ձեռագրի նամակները կազմում են նախորդի շարունակությունը, բայց սրանց արանքում եղել է նաև մի տրիչ մատյան (էջ 818-ից մինչև 915-ը), որը մեզ չի հասել:

№ 4501 ձեռագրի մատյաններից մեկը (էջ 1695—1798), որ պարունակում է 76 նամակ (1791—1793) պահվում է առանձին (տե՛ս ձեռագիր № 4483): № 4501-ի շարունակ-

¹ А. Р. Иоаннисян, Россия и армянское освободительное движение... стр. 231, 234, 253.

կությունն է կազմում մի այլ մատյան, որը Մատենադարանում պահվում է 2922 համարի տակ, այն վերնագրված է «Օրինակը կոնդակաց և գրութեանց Դանիել կաթողիկոսի, միաբանեայց էջմիածնի, Եփրեմ կաթողիկոսի և Ներսէս արքեպիսկոպոսի հայրց»։ Իսկապես, այնտեղ գետեղված են վերը նշված անձանց նամակները, բայց ձեռագրի հակառակ կողմից, շրջված ձևով, կարված է նաև մի այլ մատյան, որ Ղ. Կարնեցու և նրա մահից հետո էջմիածնի միաբանների գրած նամակներն են։

Մատյանը նախկին էջակալմամբ սկսվում է 2472 էջից և վերջանում 2573-ով։ Պարունակում է Ղ. Կարնեցու 37 և միաբանների ինը նամակի սևագրություն, որոնցից առաջինը թվագրված է՝ մայիս 1797 թ., վերջինը՝ հունվար 1801 թ.։

Ինչպես երևում է, №№ 4501, 4483 և 2922 ձեռագրերի մեջ պահվում են Ղուկաս կաթողիկոսի 1785 թ. մայիսից մինչև նրա մահը (1800 թ. դեկտեմբեր) դրած 815 նամակի սևագրություն և նրա մահից հետո էջմիածնի միաբանների գրած 15 նամակ։ Այստեղ բացակայում են 1794—1795, 1796 թթ. գրված նամակները, որոնք հավանորեն կղել են բացակայող մատյանների մեջ։

Նամակների թվագրությունների մեջ մեծ խառնաշփոթություն է նկատվում։ Այսպես, Ա մատյանում գետեղված են 1785 թ. մայիսից մինչև 1787 թ. մայիսը գրված նամակների սևագրությունները, իսկ Բ մատյանում՝ 1785 թ. փետրվարից մինչև 1787 թ. ապրիլը։ Մի՞թե այս մատյանները զուգահեռ են օգտագործվել։ Դա բացառված չէ։ Բացի այդ, կոնդակների սևագրությունների վերջում դրված է ոչ թե նամակի սևագրման, այլ մաքրագրման և առաքման թվականը, մի բան, որը արվում էր սևագրելուց անմիջապես հետո և կամ շատ ուշ, դա կախված էր նամակը ուղարկելու ժամանակից։

№ 4482 ձեռագիրը բաղկացած է ինը մատյաններից, որոնք կազմված են միասին։ Հին էջակալման համարներն են 1-ից մինչև 1074-ը։ Սրանց մեջ բացակայում են 40-ից մինչև 185, 256-ից մինչև 341, 640-ից մինչև 831 էջերը։

Գրված է նույն ձեռագրով, ինչ № 2803 և № 4501 ձեռագրերը։ Նյութը թուղթ է, գրությունը՝ միասյուն, նստրդիր է, չափան է 29×20։ Պարունակում է 1791 թ. մայիսից մինչև 1799 թ. գրված 518 նամակի սևագրություն։

№ 4482 ձեռագրում կան Ղուկաս կաթողիկոսի 1791 թ. մայիսից մինչև 1799 թ. գրած 518 նամակի սևագրություն։

№ 4449 ձեռագիրը լաթակազմ մի նեղ սետր է, չափան է 21,5×10։ Նյութը թուղթ է, գրությունը՝ միասյուն, նստ էջակալված չի կղել, ընդամենը 42 թերթ է (84 էջ)։ Պարունակում է 72 նամակի սևագրություն, որոնցից առաջինը թվագրված է հունիս 1790 թ., վերջինը՝ 1794 թ.։ Այս մատյանը վերը նշվածների հետ զուգահեռ օգտագործվել է ավելի պակաս կարևորություն ունեցող նամակների համար։

№ 3738 ձեռագրում գտնվում են Ղուկասի 1780—1783, 1791—1799 թթ. գրած 500-ից ավել նամակների սևագրությունները։ Այս ձեռագրից է օգտվել Գ. Աղանյանը «Իրանի» 7 հատորը հրատարակության պատրաստելու։

№ 4481 ձեռագիրը պարունակում է իրար հետ մի ընդհանուր կազմի մեջ կարված 28 մատյան, որոնց մեջ գրի են տանված Ղ. Կարնեցու նամակների բովանդակությունները։ Զեռագրի սկզբում բովանդակության հանող գրիչը մի քանի բառով նկարագրել է Ղուկասի կաթողիկոս ընտրվելու հանգամանքները, ապա դալիս են բովանդակությունները։

Զեռագրի 145ա էջում բովանդակություն հանող Գրիչը ասելով՝ «Ներսէսը հիշատակարանի նշանակության մասին արևանային է հետևյալ ուշագրավ տողերը».

«Են գի Յիշատակարան է այս, որովհետև լիշեցեալքն լայս-միջ առ լազախ պիտոյասցին, լորում լիտախոյղ լիայ, որոց հարկուորի իմանալ, որոնեսցեն ի հայս, թէ արդեօք այսինչ թուղթ է՞րր գրեցաւ առ այս ոմն. լի՞նչ միտս. և կամ վասն է՞ր Ուրեմն հարկ է մեզ նշանագրել ոչ երկամապէս, այլ կարն ի կարճոյ. հանդերձ գրեցմամբ պատճառս և զթիւս ամաց և ամսոց առ ի զիւրազիւս լինիլ լուզողաց»։

Մատյանները նախկինում էջակալված չեն կղել, ներկա հաշվով 533 թերթ են (1066 էջ)։ Նրանց մի մասը 32×22

չափսի են, մնացածները՝ 30×20: Գրված են նոտրգրով, միասուրեն են, պահպանված են լավ: Այս մատյաններում կան 1780 թ. օգոստոսից մինչև 1801 թ. նոյեմբերի 26-ը գրված նամակների բովանդակություններ: Ս. Վ. Տեր-Ավետիսյանը գրում է, թե. «Այս 4481 կապոցը մի լիակատար ցուցակ է Ղուկաս կաթողիկոսի ժամանակ գրած թղթերի բովանդակությունը¹: Բայց դա արդպես չէ, որովհետև այնանց բացակայում են 1782 թ. հուլիսից մինչև 1786 թ. դեկտեմբեր ամիսը գրված նամակների բովանդակությունները:

№ 4481 ձևագրի մեջ եղած նամակների բովանդակությունները հանված են տարբեր մարդկանց ձեռքով. 1780 թ. օգոստոսից մինչև 1782 թ. մայիսը այդ գործը կատարել է Անանիա սարկավազը (ձևագրի նամակները մեզ հիմք է տալիս ասելու, որ սա է գրի առել № 2803 և № 4501 ձևագրերում եղած նամակները): 1782 թ. մայիսից գրել է Գրիգոր սարկավազը: Հաջորդ թվականների մասին տեղեկություններ չկան: 1785 թ. սկսել է գրել Չաքարիա սարկավազը: Ձևագրի մեջ կան Չաքարիայի կազմած բովանդակություններ, որ նա արել է մինչև իր մահը՝ 1794 թ. սեպտեմբերը: Այնուհետև շարունակել է Գալուստ սարկավազը: Վերջինիս մահից հետո (1795 թ. դեկտեմբերի 11) այդ գործը մինչև 1798 թ. վերջը կատարել է Հակոբ սարկավազը: 1801 թ. գրված նամակների բովանդակությունները հանել է Ստեփաննոս սարկավազը:

№ 4481 ձևագրում կան 3000—3500 նամակների բովանդակություններ, որոնք շատ արժեքավոր տեղեկություններ են հաղորդում այն ժամանակվա քաղաքական անցուղարձի մասին և լրացնում են արդեն հիշատակված ձևագրերից պակասող նամակների բացը:

№ 4461 ձևագրում հավաքված են Ղուկաս Կարնեցու 339 նամակների ցուցակներ: Սրանք կազմված են չափազանց համառոտ կիրառվ, չունեն տարեթվեր:

Ղուկաս կաթողիկոսի կոնդակներից ու գրություններից կան նաև Մատենադարանի արխիվային բաժնում²: Նրանց որոշ մասը բնագրեր են, իսկ մեծ մասը հետադարձ հանված պատճեններ. օրինակ, կաթողիկոսական դիվանի № 6 թղթապանակի 40-րդ վավերագիրը իրենից ներկայացնում է Ղուկասի 1793 թ. հունիսից մինչև 1796 թ. ապրիլի 8-ը գրած 179 կոնդակի պատճեններ, որոնք արված են 19-րդ դարի վերջում կամ 20-րդ դարի սկզբին:

Ղուկաս կաթողիկոսի 1780 թ. նոյեմբերին գրած մի քանի կոնդակների սևագրություններ պահվում են Հալիպահան ՍՍՌ Պետական կենտրոնական արխիվում³: Այդ նամակները հանված են սևագրությունների մի մատյանից և կրում են նախկին էջակալման համարները (էջ 118, 146, 147): Չորս նամակ պահվում է Հայկական ՍՍՌ ԳԱ Գրականության ինստիտուտի արխիվում՝ Գ. Աղանյանցի ֆոնդի չմշակված մասում: Նրանցից մեկը թվագրված է 17 մայիսի 1799 թ., մյուսները սևագրության մատյանից են (նոյեմբեր և դեկտ. 1793 թ.): Էջակալման համարներն են 1997—1998: Նույն ֆոնդում են պահվում նաև Ղուկասի նամակներից Գ. Աղանյանցի արած մի քանի հազարի հասնող պատճենահանումները:

Բացի Ղուկաս Կարնեցու նամակներից, այս շրջանի մասին արժեքավոր տեղեկություններ կան Հ. Արղուսյանի թե՛ տպագրված⁴, և թե՛ անտպ նամակներում, որոնք ևս ստալիյն մեթոդով զտնվում են Մատենադարանում:

Հ. Արղուսյանի նամակների սևագրություններից պահվում են մի շարք ձևագրերի մեջ №, 4496-ում կան 1782 թ. վերջերից մինչև 1785 թ. վերջը, № 2946-ում՝ 1786 թ. սկզբից

¹ Մատենադարան, Արխիվային բաժին, կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 5, վավ. 28, թղթ. 6, վավ. 64, 149, 189, 164, թղթ. 243, վավ. 68, 81, 83—84, 87—88, 68—70, 72—73, 73, 77—80, 83—89, 241—242, 266, 275 և այլն:

² Центральный Государственный архив АрмССР, Архив «Служащие всех армян», ф. 57, дело 2.

³ Ցլում, 5. Ք:

¹ Երևանի Պետ. համալսարանի գիտ. աշխատություններ, 5. XIII էջ 46:

մինչև 1790 թ. վերջը, № 2951-ում՝ 1792 թ. մինչև 1799 թ. վերջերը գրված նամակները: Սրանց թիվը հասնում է մի քանի հազարի: Նամակների մեծ մասը գրված է Հ. Արղու-թյանի շափազանց դժվար ընթացքով ձեռագրով. առանձնապես վատ են ընթերցվում այն նամակները, որոնք նա գրել է հիվանդ ժամանակ՝ պսակած գիրքով:

Ուշագրավ նյութեր կան անհայտ հեղինակի գրած, այսպես կոչված, Ղուկաս կաթողիկոսի գավազանագրքում, որից առանձին մասեր հայտնաբերված և հրատարակված են Գ. Հովսեփյանի կողմից «Արարատ» ամսագրի 1901 թ. համարներում (էջ 183—190 և 326—330), իսկ հետո վերահրատարակվել են Անթիլիասում 1951 թ.: Գավազանագրքի այս մասերում ստուգապատում և լավատեղյակ հեղինակը բազմաթիվ նոր և արժանահավատ մանրամասներ է բերում Ղուկասի կյանքի, Հերակլ Բ-ի դեպի Երևան կատարած արշավանքների և Էջմիածնի վերանորոգման մասին¹:

Արժեքավոր են նաև Էջմիածնի միաբանների նամակները, որոնցից մի քանիսը հրատարակված են «Իլևանի» մեջ, իսկ մեծ մասը անտիպ է և պահվում է Մատենադարանի ձեռագրային ու արխիվային բաժիններում:

Հետաքրքրական նյութեր կան նաև Էջմիածնի վանքի ելքի ու մուտքի մատյաններում²:

18-րդ դարի վերջերի պատմության, հատկապես Երևանի խանության սոցիալ-տնտեսական կյանքի ուսումնասիրման համար մեծ կարևորություն ունի Սիմեոն Երևանցու «Զամբու»-ը³:

¹ «Պատմություն ինչ գլխավոր բանից հարկաւորաց ի ժամանակս Տեառն Ղուկասու Սրբազան Կաթողիկոսին եղելոց, շինարարութեանց և մեծագործութեանց նորին ի դաւազանադիրքս և ի շարս կաթողիկոսացն գրելի և նախագիծ օրինակ», տե՛ս Գարեգին Ա. Կարգիկոս, Նիւթեր և ուսումնասիրութիւններ..., պրակ Ե, էջ 48—63:

² Մատենադարան, Արխիվային բաժին, Կաթողիկոսական զեփան, թղթ. 4, վավ. 1, թղթ. 3, վավ. 8, թղթ. 5, վավ. 36, թղթ. 7, վավ. 1:

³ Ս. Երևանցի, Զամբու, զիրք որ կոչի յիշատակարան արձանացուցիչ, հայեի և պարունակող բնաւից որպիսութեանց Սրբոյ Աթոռոյս, և իւրոյ շրջակայից վանօրէիցն, Վաղարշապատ, 1873:

Երևանի խանության մեջ 1797 թ. սկզբներին տեղի ունեցած իրադարձությունների և, մասնավորապես, ժանտախտի մասին մանրամասնություններ կան Մանուել Գյուլմուշ-խանցու «Յաղագս մահտարածամի, որ ի յերկիրն Թիֆլիզոյ և յԷջմիածին և ի գիւղս Վաղարշապատ և վասն արքայի Վրաց Գէօրկի խանին, ի խնդիր սուրբ Գեղարզին և վասն լղելոյն դաջ սրբոյն Յակոբայ Մծբնայ հայրապետին և հետևաբար լղելոյ զսուրբ Գեղարզն և անդէն մնալոյ երկար ժամանակ յետ մահուան Ղուկասու» աշխատության մեջ¹: Այդ աշխատությունը սուսերին թարգմանությունը հրատարակված է «Кавказская старина» ամսագրի (Թիֆլիս) 1872 թ. № 2-ում:

Արևելյան Հայաստանի և նրա հարևան երկրների 18-րդ դարի վերջին տասնամյակների պատմության ուսումնասիրման համար մեծ կարևորություն ունի Հարություն Արարատյանի ինքնակենսագրական աշխատությունը²: Հ. Արարատյանը բազմաթիվ տեղեկություններ է հաղորդում այն ժամանակաշրջանի քաղաքական և տնտեսական կյանքի վերաբերյալ: Մեծ արժեք են ներկայացնում նրա աշխատության այն մասերը, որոնք նվիրված են Վաղարշապատ գյուղի բնակիչների կյանքի ու կենցաղի, տիրապետող դասակարգի կամաւորականությունների ու դաժան շահագործման, աշխատավորների դառն վիճակի նկարագրմանը:

Մեր քննարկած ժամանակաշրջանի պատմության համար արժեքավոր աղբյուր է նաև Գ. Խուրովի աշխատությունը, որի մեջ, ճիշտ է, համառոտ և երբեմն էլ ոչ այնքան ստույգ, բայց հետաքրքրական տեղեկություններ կան Երևանի բնակչության վիճակի, Աղա Մահմեդ շահի արշավանքի, Երևանի խանի և ուսուց հրամանատարության և հայ-ուսուսական հարաբերությունների մասին: Հեղինակը ան-

¹ Մատենադարան, Արխիվային բաժին, Ազ. Երիցյանի արխիվ, թղթ. 156, վավ. 142:

² Жизнь Артемия Араратского, уроженца селения Вагаршапет, близ горы Арарат, СПб, 1813, т. 1—II.

ձամբ որոշ դեր է խաղացել այդ հարաբերությունների մեջ¹։
 Չափազանց ուշադրով է «Դիւան»-ի Ա-Բ հատորում հրատարակված Հովհաննես եպ. Շահխաթունյանցին (ծնվ. 1799) վերագրված պատմական մի երկ², որի առաջին մասը՝ «Վախճան Սիմէոն կաթողիկոսի և յաջորդություն Տեառն Ղուկասու» (էջ 1—42) գրելու համար հեղինակը մեծապես օգտվել է Ղուկասի կոնդակներից և հաճախ, աննշան փոփոխություններով, մեջբերումներ կատարել նրանցից։ Հեղինակը, հավանորեն, շատ կոնդակներ չի ունեցել իր ձեռքի տակ և այս պատճառով մի շարք տարիների ընթացքում (1780—83, 1787—88, 1791—93, 1798—1801) երեանի խանություն մեջ տեղի ունեցած քաղաքական կարևոր իրադարձությունների մասին լուրջում է պահպանում, կամ էլ գրում միայն եկեղեցական խնդիրների ու հարևան երկրներում տեղի ունեցած անցքերի մասին։

Չնայած Շահխաթունյանցի կազմած այս ժամանակագրությունը չափազանց համառոտ, մեծ մասամբ անկապ տեղեկություններ է տալիս Արարատյան երկրի պատմության վերաբերյալ, բայց և հեղինակի շնորհակալ աշխատանքը ակնբախ է, նա առաջինն է, որ փորձել է շարադրել այդ ժամանակաշրջանի պատմությունը և զրա համար օգտագործել է Ղ. Կարնեցու գրազրությունները։

Մեր թեմայի համար հետաքրքրություն է ներկայաց-

¹ Егор Хубов, Описание достопамятных происшествий в Армении, случившихся в последние тридцать лет, т. е. от патриаршества Симеонова (1779 г.) до 1809 г., СПб, 1811.

² Շահխաթունյանցը իր մի ուրիշ աշխատության մեջ (Ստորագրություն կաթողիկէ էջմիածնի և հինգ գաւառացն Արարատայ, հատ. 2, էջմիածին 1842, էջ 139) ավել է երեանում իշխած խաների ցուցակը, որտեղ, սակայն, 18-րդ դարի վերջում իշխած խաների թվականները սխալ են։ Այսպես, նա Հուսեյն-Ալի խանի իշխանությունը համարում է 1764—1778 թվականը, պետք է լինի 1762—1783, Ղուլամ-Ալի խանի սպանությունը կատարված է համարում 1776 թ., պետք է լինի 1784 թ., Մահմեդ խանի իշխանության անցնելը գրված է 1779 թ., պետք է լինի 1784 թ.։

նում նաև Վարդան Օձնեցու պատմությունը¹, որի մեջ հատկապես ուշադրով են 1795 թ. արշավանքի ու նրանից հետո երկրում ստեղծված ծանր վիճակի նկարագրությունները։

Հետաքրքրական է նաև «Յիշատակարան տղային արդեան պատմության համար» պատմական երկը, որ հրատարակված է «Կոտնի հայոց աշխարհին» ամսագրի 1862 թ. ապրիլի համարում (էջ 278—316)։ Բայց այնտեղ կան շատ սխալներ։ Օրինակ՝ Ուսմա խանի 1785 թ. արշավանքը նշված է 1782 թ. (էջ 281), Աղա Մահմեդ շահի կղարլը Ալիզուլի խանի արշավանքը՝ 1794 թ. (էջ 284), մինչդեռ դա տեղի է ունեցել մեկ տարի հետո։ Քերիմ խանի մահը գրվում է Ղ. Կարնեցու կաթողիկոսություն 2-րդ տարում, այսինքն 1781 թ. (էջ 283), պետք է լինի 1779 թ., և այլն։

Ուշադրով նյութեր են պարունակում նաև առևտրական ազդրությունները։ Ռուսաց հրամանատարությունը Անդրկովկասում ուներ բազմաթիվ գործակալներ, որոնք նրան պարբերաբար տեղեկություններ էին հաղորդում անդրկովկասյան երկրներում տեղի ունեցած իրադարձությունների մասին, բնութագրում տեղական իշխողներին։ Հետաքրքրական են նաև առևտրական պաշտոնյաների, ինչպես նաև առևտրական հրամանատարություն և տեղական իշխողների միջև կղած պայքարները։ Այդ փաստաթղթերի մի մասը հրատարակված է Պոլսյան Արխեոգրաֆիկ հանձնաժողովի կողմից², մի շարք հետաքրքրական փաստաթղթեր գտնվում են Ա. Թ. Հովհաննիսյանի զրքի հավելվածում։ Բայց շատ փաստաթղթեր հրապարակված չեն և պահվում են ՍՍՏՄ Թաղմա-պատմական և Հնագույն տիտերի կենտրոնական արխիվներում։ Այս տեսակետից մեծ կարևորություն ունեն Թաղմա-պատմական արխիվի Գ. Պալյումկինի ֆոնդը³,

¹ Մատենադարան, ձեռ. № 4391: Սրա մասին տես Մ. Ներսիսյան, «Վարդան Օձնեցու ձեռագիր աշխատությունները» Հայկական ՍՍՏ ԳԱ Հասարակական բաժանմունքի «Տեղեկագիր», 1945, № 61

² Акты, собранные Кавказской Археографической Комиссией (АКАК), т. 1, 1866.

³ Центральный Государственный Военно-Исторический архив СССР (ЦГВИА), фонд № 52 (ф. Потемкина).

Հնագույն ակտերի պետական կենտրոնական արխիվի «Պետական արխիվ» կոչված ֆոնդը¹:

Մեր քննարկած թեմայի համար առանձնահատուկ նշանակություն ունեն կրկար ժամանակ Վրաստանում առևտրական գործերի հրամանատար եղած զնդապետ Բուենաշևի գրքերը, որոնց մեջ ուշագրավ տեղեկություններ կան Երևանի խանության ու նրա հարևանների քաղաքական-անտեսական ու սաղմական վիճակի մասին²:

Քիչ ուշ շրջանի առևտրական աղբյուրները նույնպես արժեքավոր տեղեկություններ են պարունակում Երևանի խանության մասին: Դրանցից պետք է նշել Շոպենի շատ հայտնի ուսումնասիրությունը³ և Ն. Նեֆեդևի ճամփորդական նոթերը⁴: Հետաքրքրական է պարսից տիրապետության ժամանակ Երևանի խանության քոչվորներից հավաքված հարկերի ցուցակը, որը մի շահեկան ուսումնասիրության հեռ մեկտեղ հրատարակված է Ն. Բոգդանովաչի կողմից⁵:

Վրացական աղբյուրներում ևս բազմաթիվ տեղեկություններ կան Երևանի խանության 18-րդ դարի վերջին տասնամյակների պատմության վերաբերյալ:

Այդ ամենը, ինչպես նաև, ընդհանրապես Հայաստանին և հայերին վերաբերող բաժինները վրաց պատմիչներից ու ժամանակագիրներից քաղված, խնամքով թարգմանված,

ժանոթագրված և հրատարակված են Լ. Մելիքսեթ-Յեկի կողմից¹:

Բազմաթիվ արխիվային փաստաթղթեր են հրատարակված Յաղարիու խմբագրած ժողովածուում: Վրացական, առևտրական և պարսկական պետությունների ղեկավար անձանց և այլոց գրագրությունների հեռ մեկտեղ, այնտեղ զետեղված են նաև Երևանի խաների մի քանի նամակներ, ինչպես նաև Երևանի հայերի ուղարկած դիմումները²:

Երևանի խանության պատմության համար անվիճելի հետաքրքրություն են ներկայացնում պարսիկներն մի շարք փաստաթղթեր, որոնք պահվում են Մատենադարանի պարսիկներն ձեռագրերի ֆոնդում³ 233 համարի տակ (140 թերթ): Այդ փաստաթղթերի ուսումնասիրությանը դրադվել, նրանցից կարևորագույնները թարգմանել ու ծանոթագրել է պատմական գիտությունների թեկնածու Հ. Փափազյանը⁴:

Այսպիսով, չնայած նյութերի առատության, Երևանի խանության 18-րդ դարի վերջին երկու տասնամյակների պատմությունը ուսումնասիրված է անբավարար չափով: Այդ ժամանակի շատ անցքեր և արժանահիշատակ եղելություններ ոչ միայն չեն ստացել իրենց պատշաճ նկարագրությունն ու շուրջապատմը, այլև մնացել են մշուշի մեջ:

¹ Центральный Государственный архив древних актов СССР (ЦГАДА), фонд Государственный архив, реестр XXIII, дд. 9, 13.

² С. Бурнашев, Описание областей Адребижанских в Персии и их политического состояния, Курск, 1793; Картина Грузии или описание политического состояния царств Карталинского и Кахетинского, Тифлис, 1896.

³ Н. Шопен, Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской Империи, СПб, 1852.

⁴ Взгляд на Армянскую область из путевых записок Н. Нефедьева, СПб, 1839.

⁵ Н. Богданова, К вопросу о феодальной эксплуатации кочевников в Закавказском крае в первой трети XIX в., АН СССР, Исторический архив*, II, М., -Л., 1939.

¹ Լ. Մելիքսեթ-Յեկի, Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, Ե. Գ, Երևան, 1955:

² Грамоты и другие исторические документы XVIII столетия, относящиеся до Грузии, т. II, в. II (с 1769 по 1801 год), под ред. А. А. Чагарели, СПб, 1902.

³ Ընդ. Հ. Փափազյանը սիրալիք կերպով մեզ ծանոթացրել է այդ նյութերի և իր անտիպ ուսումնասիրության հեռ նա թարգմանաբար մեզ է տրամադրել մի քանի փաստաթղթեր, որոնք օգտագործված են ներկա ուսումնասիրության մեջ: Այս ամենի համար հայտնում ենք նրան մեր խորին շնորհակալությունը:

էր Եվրոպայից գեպի Հնդկաստան տանող ծովային ճանապարհի հայտնագործման: Պարսից շահերի եկամուտները պակասում են նաև Եվրոպայում տեքստիլ արդյունաբերութեան զարգացման հետևանքով, որովհետև եվրոպական երկրները, որ նախկինում մեծ քանակութեամբ մետաքս էին ներմուծում Պարսկաստանից, այժմ իրենք են սկսում արտադրել մետաքս իրեր վաճառել¹: Պատերազմների չզոյւթյան պատճառով պետութունը զրկվել էր այլ երկրներ թալանելու հնարավորութունից և շահերը, իրենց հետզհետև մեծացող ծախքերը հոգալու և եկամուտների անկումը կանխելու նպատակով, ավելի են ուժեղացնում քաղաքային ու գյուղական աշխատավոր բնակչութեան ֆեոդալական շահագործումը: Եվ քանի որ դա էջր ուղեկցվում արտագրողական ուժերի աճով, ապա գյուղատնտեսութունն ու արհեստները անկում էին ապրում²:

Պարսից տիրակալները առավել դժանդորեն էին վարվում նվաճված ժողովուրդների հետ: Նրանք նորանոր հարկեր էին դնում նրանց վրա, արյան մեջ խեղդում դիմադրութեան որևէ փորձ: Բայց, այսուհանդերձ, նրանց դեմ սկսվում է զինված պայքար:

18-րդ դարի սկզբներին ամենամեծ ելույթը ավղաններինն էր, որոնց հաջողվում է ազատել իրենց երկիրը պարսիկներից: Այնուհետև նրանք հարձակվում են Պարսկաստանի վրա: 1722 թ. հոկտեմբերի 22-ին ընկնում է Սպահանը: Տապալված շահի որդի Թահմազը փախչում է երկրի հյուսիսարևմտյան մարզերը և զորք հավաքում ավղանների դեմ կռվելու համար:

Պարսկաստանի դրութունը ավելի է ծանրանում, երբ նույն թվականին ռուսական կայսր Պետրոս Առաջինը սկսում է իր պարսկական արշավանքը, իսկ 1723 թ. թուրքերն իրենց զորքերը մտցնում են Անդրկովկաս: 1724 թ. զարնանը թուրքական զորքերը ներխուժում են նաև Երևանի խանութուն:

Շատ չանցած, նրանք, հաղթահարելով Երևանի բնակչութեան հերոսական դիմադրութունը, գրավում են քաղաքը և սուկալի կոտորած սարքում այնտեղ: Արարատյան երկիրը նորից ենթարկվում է ավերումն քնների:

Ավելի քան տաս տարի Երևանի խանութունը թուրքական տիրապետութեան տակ էր, մինչև որ 1735 թ. Նադիր խանը մի շարք ճակատամարտերում թուրքերին հաղթելուց հետո, կարողանում է այն կրկին գցել պարսից տիրապետութեան ներքո:

1736 թ. թուրքիայի և Պարսկաստանի միջև կնքված հաշտութեան համաձայն թուրքիան ճանաչում է Պարսկաստանի իշխանութունը Արևելյան Հայաստանի, Ադրբեջանի և Արևելյան Վրաստանի վրա:

Պարսկական պետութեան քայքայումը շարունակվում էր և Նադիր շահի (1736—1747) շանքերը միայն ժամանակավորապես են կանխում այն: Վերջինիս մահից հետո Պարսկաստանում սկսվում է անիշխանութուն: Լավ է բնորոշել այդ վիճակը մի հայ անանուն պատմիչ.

«Ապա զինի կենազրաւ լինելոյ սորի (Նադիրի) վերի վայր տապալկեցաւ իշխանութիւնն պարսից և բոլոր Պարսկաստանն մի գմիով անկանէին, իւրաքանչիւր խանք և երևելիք լիւրաքանչիւր տեղեաց շարժեցան և իւրաքանչիւր մասնաւոր գաւառ զրեթէ մի մի թագաւորութիւն ցուցին զինքեանս...»¹:

Այդպիսի «թագավորութուններ» էլ առաջացան Արևելյան Հայաստանում և Ադրբեջանում: Դրանք հետևյալներն էին՝ Երևանի, Նախիջևանի, Ղարաբաղի, Խոյի, Մալուխի, Ղարադաղի, Ուրմիայի, Գանձակի, Ղուբայի (1765 թ. հետո այս խանութեանն է միացվում նաև Դերբենդի խանութունը), Բաքվի, Շիրվանի, Շաքիի, Թալիշի, Արդաբիլի, Մարաղայի, Մավուշ-Բուլաղի խանութունները²:

¹ М. С. Иванов, Очерки истории Ирана, Москва, 1952, стр. 76—79.

² Նույն տեղում:

¹ Գիւան, հ. Ժ, էջ 157—158:

² Н. П. Петрушевский, Очерки... стр. 86.

Այնուհետև պալքար է սկսվում անկախացած Երևանի խա-
նության համար, որում հաղթող է դուրս գալիս Արևելա-
վրացական թագավորությունը:

Պարսկական տիրապետության տակ եղած Արևելյան
Վրաստանում դեռևս 1744 թ. Նազիր շահի համաձայնու-
թյամբ կառավարիչներ էին կարգվել Բագրատունյաց հարջու-
տության վրաց ճյուղի վերջին շառավիղներից թեյմուրազը
և նրա որդի Հերակլը, առաջինը Քարթլիում, իսկ երկրորդը՝
Կախեթում: Քարթլին ու Կախեթը համարվում էին վալիու-
թյուններ, իսկ նրանց կառավարիչները՝ վալիներ և անմիջա-
պես ենթարկվում էին պարսից շահին:

Վրաց վալիները, որ իրենց թագավոր էին հորջորջում,
համեմատած անդրկովկասյան խաների հետ, ավելի արտո-
նյալ վիճակում էին, բայց նրանք ևս պարտավոր էին հարկեր
ուղարկել շահին: Վրաստանի դրությունը առավել վաթա-
րանում է Նազիրի թագավորության վերջին տարիներին, երբ
նորանոր հարկեր էին գրվել Վրաստանի վրա: Բայց Նազիր
շահի մահից հետո Քարթլին ու Կախեթը նույնպես անկա-
խանում են և շատ չանցած կարողանում են իրենց հարկատու
դարձնել Գանձակի և Երևանի խանությունները:

Արդ, ինչ պարագաներում և երբ է Երևանի խանու-
թյունը հարկատու դարձել վրացական պետությանը:

1749 թ., երբ երևանցիները մեծ ճնշումների են են-
թարկվում ոմն Մահմեդ խանի կողմից և ուրիշ միջոց չու-
նենալով նրանից ազատվելու համար, հարկատու դառնալու
պայմանով, օգնություն են հայցում վրացական պետու-
թյունից: Վրացական զորքը պարտության է մատնում Մա-
մեդին¹:

1752 թ. վրացական զորքը նորից է արշավում դեպի
Արարատյան դաշտ՝ այս անգամ Երևանը Ազատ խանից
պաշտպանելու համար: Վրացական զորքը հաղթում է Ազատ
խանի զորքերին, վտարում նրանց Արարատյան երկրից և ետ
դառնում:

Այս ժամանակ Վրաստանը դեռևս թույլ էր և Երևանյան
երկրի նրան հարկատու Մնալը հաստատուն բնույթ չէր կա-
րող ունենալ: Քարթլիի և Կախեթի միավորումից հետո վրաց
թագավորը մի քանի արշավանքներով (1762 թ., 1765 թ.)
կարողանում է Երևանի խանին իրեն հավատարիմ պահել,
որը, սակայն, երկար չի տևում: Հերակլ Բ-ը 1778 և 1779
թվականներին ստիպված է լինում նորից արշավել, որպեսզի
ստիպի Երևանի խանին կատարելու իր վասալական պարտա-
վորությունները: Վերջին արշավանքի ժամանակ Հերակլ Բ-ը
Երևանի խանին թուլացնելու համար Վրաստան է տեղափո-
խում Արարատյան երկրի ութ գյուղերի բնակիչների (այդ
գյուղերն էին՝ Հախուեքես, Բլուր, Ալեթլու, Էվճիլար, Քյալա-
կարի, Շահրիար, Աուրդուղուլի, Աշարակ)², որոնց բնակեց-
նում է Գորիում, Հավլաբարում և Սղնախում³:

Այսպիսով, Երևանի խանությունը 18-րդ դարի կեսերին
Պարսկաստանում սկսված անիշխանության հետևանքով ան-
կախություն էր ձեռք բերել, բայց չկարողանալով պաշտպա-
նել այն, դարձել էր վրաց թագավորի հարկատուն: Երևանի
խանության համար դա մի կիսաանկախ վիճակ էր, որովհետև
խաները ներքին և երբեմն էլ արտաքին որոշ հարցերում
միանգամայն անկախ էին վրաց թագավորից:

Մեր քննարկած ժամանակաշրջանում Երևանի խանու-
թյունը, ամբողջությամբ իր մեջ ընդգրկելով Արարատյան
բարեբեր դաշտը, սահմանակից էր հյուսիսից՝ Վրաստանի
տիրապետության տակ եղած Շորագյալի, Փամբակի, Շամ-
շաղինի սուլթանություններին, Ազգախի վեքիլությունը, հյու-
սիս-արևելքից՝ Գանձակի, արևելքից՝ Արարազի և Նախի-
ջևանի խանություններին, հարավից՝ Սուլի խանությանը, Բա-
յազետի փաշալուսթյանը, արևմուտքից՝ Կարսի փաշալուսթյանը:

Խանության սահմանը արևմուտքում ձգվում էր Արփա-
չալով (Արևմտյան Ախուրյան), Արզլ-Բիլիսա գյուղի մոտից
հյուսիսից հարավ, քիչ արևելյան թեքումով, մինչև Ախու-
րյանի ստորին հոսանքի վրա գտնվող Հաջի-Բալրամլու գյուղը:

¹ Լ. Մելիքսեր-Յեկ. Վրաց պրոյուրները..., հ. 9, էջ 172 և 187:

² Ենոսեկ հայոց աշխարհին, 1862, № 4, էջ 280:

³ Г. Кикодзе, Ираклий Второй, Тбилиси, 1948, стр. 104.

որտեղից անցնում էր գետը և ուղղվում արևմուտք ու հասնում մինչև Կարիր-գաղ լեռնաշղթան: Այնտեղ սահմանն անցնում էր Արաքսը և նույն լեռնաշղթայով ուղղվում դեպի հարավ-արևմուտք, մինչև Քյուս-օղլի գաղը, հետո թեքվում էր սկզբում հարավ-արևելք՝ քիչ հարավային թեքումով, Հայկական պարի շրջածան բարձրություններով մինչև Փոքր Մասիսը, հետո՝ դեպի հարավ-արևմուտք, մինչև Արաքս: Կտրելով Արաքսը սահմանը ձգվում էր՝ նախընտանի և Շարուրի գառանքն անշատող լեռնաշղթայով, ապա Վարդենիսի (Փյոզալդարայի) լեռնաշղթայով, Զանգեզուրի լեռների հյուսիսային հատվածով ու Արևելյան Սևանի լեռներով, Սևանի ավազանը ամբողջովին թողնելով Երևանի խանութխան մեջ: Այնուհետև սահմանը ձգվում էր Փամբակի լեռների և Արագածի հյուսիսային լանջերը Ախուրյանի հետ միացնող գծով և Բազարչիկ գյուղի վրայից անցնելով գնում հասնում էր Ղըզլ-Քիլիսա գյուղը¹:

Հուսեմ-Ալի խանի օրոք (1762—1783) Երևանի խանութխան սահմանները ավելի ընդարձակ էին, որովհետև ընդգրկում էին իրենց մեջ նաև Շորաղյալի շրջանը²: 1779 թ. Հերակլ Բ-ը, արշավելով Երևանի վրա, նվաճում է Շորաղյալը և նրա սուլթան Ղահրամանին դարձնում իր հպատակը³: Դրանից հետո Շորաղյալը կրկին Երևանին միացնելը դարձել էր Երևանի խաների մշտական մտահոգության առարկան:

1795 թ. Աղա Մահմեդ շահը Թիֆլիսը ավերելուց և Երևանի խանութխանը կրկին Պարսկաստանին ենթարկելուց հետո, նպատակ ունենալով թուլացնել Վրաստանը, հատուկ հրամանագրով Փամբակը, Ղազախը և Բորչալուն հանձնում է Երևանի Մահմեդ խանին⁴: Վերջինս անմիջապես այդ շրջ-

շանների բնակիչներից պահանջում է հնազանդակ իրեն, բայց, որովհետև շուտով սկսվում է սուսական զորքերի արշավանքը և Աղա Մահմեդ շահը քաշվում է Պարսկաստանի խորքերը, այդ բանը տեղի չի ունենում:

1797 թ. գարնանը Աղա Մահմեդ շահը Հերակլից պահանջում է Փամբակը և Բորչալուն տալ Երևանի խանին, իսկ Շամշաղինը և Ղազախը՝ Գանձակի Զավազ խանին¹: Բայց այս անգամ էլ հնարավոր չի լինում իրականացնել այդ նվիրարեքումը, քանի որ Երևանի խանը զերի է տարվում Պարսկաստան: Վերադառնալուց հետո նա Շորաղյալի նկատմամբ հավակնություններ է ներկայացնում վրաց Գիորգի ԺԲ թագավորին և 1801 թ. սկզբին զինված ուժով դրավում է այն²:

Մանութխան տերիտորիան բաժանված էր 12 մահալների (նահյանների): Այդ բաժանման հիմքում ընկած էին ոտոզման սիսանները, որոնք վճռական նշանակություն ունեին դյուզառանտեսություն համար: Այդ մահալներն էին.

1. Ղըրխուլաղի մահալ—տարածվում էր Երևանից հյուսիս և հարավ, հարավում սահմանն էր Արաքս գետը, հյուսիսից՝ Գարաչիչակի մահալը: Արևմուտքից սահմանակից էր Կարբիրասարի, արևելքից՝ Գաննի—Վեդիքասարի մահալներին: 19-րդ դարի առաջին քառորդում այս մահալը հանդես էր գալիս որպես երկու մահալ՝ Ղըրխուլաղի և Զանգիրասարի³: Որ այս մահալը 18-րդ դարի վերջում միավորել է իր մեջ թե՛ Ղըրխուլաղը, և թե՛ Զանգիրասարը, երևում է Երևանի Մահմեդ խանին (1785—1803) պատկանած մուլքերի մի ցուցակից, որտեղ Զանգիրասարի շատ գյուղեր նշված են Ղըրխուլաղի մահալի մեջ⁴:

¹ Տե՛ս Н. Дубровин, История войны..., т. III, стр. 207.

² Շորաղյալը հզատակվում էր Երևանի խանին մինչև 1805 թ. գարունը, երբ սուսական զորքերը, զենեկավոր-մայր նեպոտակի հրամանատարությամբ, միացնում են այն Ռուսաստանին:

³ Սոլեն, стр. 442.

⁴ Մատենադարան, Պարսկական վավերագրերի Փոնդ, Թղթապանակ 1և, վավերագիր 861: Այս փաստաթուղթը թարգմանաբար մեղ է արժանագրել Ն. Փափազյանը:

¹ Шопен, стр. 351—353, տե՛ս նաև Թ. Խ. Հակոբյան, Հայաստանի պատմական աշխարհագրություն (նյութեր), պրակ 3-րդ, Երևան, 1953, էջ 238:

² АКАК, т. I, Тифлис, 1866, стр. 158.

³ Լ. Մելիքսեթ-Քեկ, Վրաց պաշտոնները..., հ. 9, էջ 178:

⁴ Н. Дубровин, История войны и владычества русских на Кавказе, т. III, стр. 65.

2. Գառնի-Վեղիբասարի—այս մահալը ևս հետագայում բաժանվում է երկու մասի՝ Գառնիբասարի և Վեղիբասարի մահալների¹: Բայց մեր քննած ժամանակաշրջանում, համաձայն վերը նշված ցուցակի, այն եղել է մի միասնական մահալ և իր մեջ ընդգրկել Արաքսից հյուսիս ընկած հողերը, որոնք ուղղվում էին Աղատ գետով (Գառնի-չալ), նաև Վեղիչալի ու Կափան-չալի ավազաններում եղած հովիտները՝ Հյուսիսից սահմանակից էր Գյոզչալի մահալին, արևելքից՝ Շարուրի:

3. Շարուրի—գրավում էր Գառնի—Վեղիբասարի մահալի և Պոլի ու Նախիջևանի խանությունների միջև եղած տարածությունները: Արևելյան Արփաչալով բաժանվում էր երկու մասի²:

4. Սուրմալուի—գտնվում էր Արաքսից հարավ և իր մեջ ընդգրկում Արաքսի ու Հալիական պար լեռնաշղթայի միջև ընկած տարածությունները և խանության հարավ-արևմտյան վերջավորությունը՝ ամբողջությամբ: Հետագայում սրանից առանձնացվում է Գարաքենդ—Փարչենիսի մահալը, որն ուներ իր մեջ Փարչենիսի, Գարաքենդի և Փառնաուտի ձորահովիտները³:

5. Սահաթլիի—գրավում էր Սարդարաբադի ու Թալինի մահալների և Կարսի փաշայության միջև ընկած մի փոքրիկ տարածություն, ուր Արփաչալը խառնվում էր Արաքսին⁴:

6. Թալինի—հարավից սահմանակից էր Սարդարաբադի ու Սահաթլիի մահալներին, հյուսիսից՝ Շորագլալի, արևմուտքից՝ Կարսի փաշայությանը:

7. Սելիդլի—Ախսախլի—Թալինի մահալի սահմաններից տարածվում էր Արագածի հարավային և արևելյան լանջերով մինչև Ապարանի մահալը: Հարավից և հարավ-արևելքից սահմանակից էր Սարդարաբադի և Կարբիբասարի մահալներին:

8. Սարդարաբադի—խանության ամենամեծ մահալներից էր, գտնվում էր Արաքսի հյուսիսային ափին՝ Սուրմալուի մահալի դիմաց, արևմուտքից սահմանակից էր Սահաթլիի, արևելքից՝ Կարբիբասարի մահալներին:

9. Կարբիբասարի—արևելքից սահմանակից էր Զանգիբասարի, արևմուտքից՝ Սարդարաբադի մահալներին, իսկ հյուսիսից՝ Սելիդլի—Ախսախլի մահալին: Այս մահալի մեջ էին մտնում Կարբի-չալի ուղղած բոլոր հողերը:

10. Ապարանի—ընդգրկում էր իր մեջ Արագածից հյուսիս և հյուսիս-արևելք՝ Արագածի և Փամբակի լեռների միջև ընկած տարածությունները:

11. Դարաչիչակի—սրան սահմանակից էին՝ հյուսիսից Փամբակը, հարավից՝ Ալրխարուլաղը, իսկ արևմուտքից՝ Ապարանը, արևելքից՝ Սեանա լիճը:

12. Գյոզչալի—ամենամեծ մահալն էր, ընդգրկում էր իր մեջ Սեանի ավազանը:

Յուրաքանչյուր մահալ իրենից ներկայացնում էր մի առանձին վարչական միավոր, որը կառավարվում էր մահալային նախընթացի, մին-բաշինների կողմից, որոնք լինում էին տոհմային բնկեր, մելիքներ, սուլթաններ: Այս պաշտոնյաներին, սովորաբար, նշանակում էր Երևանի խանը՝ անորոշ ժամանակով: Բայց նրանք հաճախ, օգտվելով խանի թուլությունից կամ այլ նպաստավոր պայմաններից, մահալները դարձնում էին իրենց ժառանգական սեփականությունը¹:

Մահալային կառավարիչների վրա դրված էին գլխավորապես վարչական և ոստիկանական պարտավորություններ: Նրանք պետք է մահալներում հսկեին կարգ ու կանոնին, ձեռքալալին հանցագործներին, բարեկարգ վիճակում պահեին ճանապարհները և այլն: Մահալային կառավարիչները իրավասու էին վճռելու ամեն տեսակ ոչ կարեոր քաղաքացիական գործեր, այլև գյուղերի միջև եղած զանազան վեճեր ու

¹ Шопен, стр. 442—443.

² Նույն տեղում, էջ 443:

³ Նույն տեղում:

⁴ Այս և մյուս մահալների մասին տե՛ս Շոպենի գիրքը, էջ 444—

¹ С. А. Егызаров, Исследования по истории учреждений в Закавказье, ч. I, Сельская община, стр. 81.

հաշիվներ, նրանք կարող էին վարել միայն դատական աշխատի գործեր, որոնց վճիռը չէր հասնում ծանր պատժի¹:

Մահալների մեջ ընդգրկված էին բազմաթիվ գյուղական համայնքներ, որոնք կառավարվում էին մին-բաշինների նշանակած պատվավոր նախրների, ընտրովի մելիքների և զինվորական լուգրաշինների (հարյուրապետ) կողմից: Նախրները և լուգրաշինները նշանակվում էին դուռ մուսուլմանական կամ խառը բնակչություն ունեցող, իսկ մելիքները՝ հայկական գյուղերում: Գյուղերի կառավարիչները օժտված էին վարչական և, որոշ առումով, դատական իրավունքներով: Ս. Ա. Նդիգարովը դրանց մասին գրել է.

«Գյուղական մելիքները և նախրները միջնորդող օրգաններ էին մի կողմից առանձին համայնքների, մյուս կողմից՝ խանի կառավարիչների միջև: Ամեն տեսակ հրամաններով և պահանջմունքներով խաները և նրանց ենթակա օրդանները դիմում էին նրանց և հազվադեպ էին խառնվում համայնքների ներքին կարգ ու կանոնին»²:

Մուլքադարական գյուղերում կառավարումը իրականացվում էր իրենց՝ մուլքադարների կողմից, սակայն միայն խոշոր մուլքադար-կալվածատերերն ունեին վարչական-դատական իշխանություն գյուղացիների նկատմամբ³:

18-րդ դարի վերջում խանություն բազմաթիվ գյուղեր եղել են ավերված վիճակում: Վրաց մի անանուն աշխարհագիր իր «Վրաստանին կից երկրների նկարագրությունը» գրքովածքում Երևանի խանության մասին գրել է հետևյալը.

«Սա (Երևանը) ունի և՛ սար, և՛ դաշտ շատ, և պտղավետ-բերքավետ է: Այստեղ բնակվում են շատ քրիստոնյաներ, դավանությունը հայեր... սակայն անշեն տեղեր ևս շատ ունին»⁴:

Սա գրված է 1769 թ., հետագայում՝ Հերակլ Բ-ի և Երե-

վանի խանի պատերազմների, այնուհետև ներքին կոնիսերի ու արշավանքների ժամանակ խանություն գյուղերն ավելի են ավերվում: Ըստ Շոպենի հաշվումների, 19-րդ դարի առաջին քառորդում խանության մեջ կար 831 գյուղ, որից 310-ը ավերակ վիճակում¹:

Գյուղերի ավերման հետ մեկտեղ ավերվել էին նաև այլ գյուղերի հողերը՝ ուսոցող ջրանցքները, որի հետևանքով հետագայում չափազանց դժվարացել է գյուղերի վերականգնումը:

Սանություն բնակչության մեծամասնությունը եղել են հայեր, բացի նրանցից բնակվել են նաև ադրբեջանցիներ, քրդեր, թուրքեր ու պարսիկներ: Ավերիչ պատերազմները, զերեվարություններն ու դրանց հետևանքով առաջացած արտագաղթը պատճառ են դարձել բնակչության նվազման: Սանության մեջ մշտապես պակասել են աշխատող ձեռքեր 1784 թ. օգոստոսի 26-ին գրած իր մի նամակում Ղուկաս Կարենցին հայտնում է, թե դժվարացել է իր համար վանքի վերանորոգման գործը՝ այն պատճառով, «...զի թէ ի հասարակ մարդկանց սովիս է երկիրս, ապա որքան ի պիտանեաց և ի վարպետաց, որք բնաւ չգոնե»²:

Անդիպացի դիվանագետ Ջեյմս Մորիերը, որը 1813 թ. եղել է Երևանում, խանության բնակչության թիվը համարում է 100 հազար, որից 25 հազարը քոչվորներ³: Շոպենը մի քիչ ավելի ուշ շրջանի համար ավելի պակաս է տալիս՝ ընդամենը 17 հազար ընտանիք, յուրաքանչյուր ընտանիքը հաշվելով հինգ մարդուց, խանության բնակչությունը պարսկական տիրապետության ժամանակ նա համարում է 85 հազար մարդ⁴:

Զնայած Երևանի խանը համարվում էր Վրաստանի վասալը, բայց նա իր երկրի ներքին հարցերում միանգամայն անկախ էր վրաց թագավորից: Նա մի կատարյալ բռնակալ-միապետ էր, որն իր ձեռքն էր կենտրոնացրել երկրի վարչա-

¹ С. А. Егуазаров, Исследования по истории учреждений в Закавказье, ч. I, стр. 82.

² Նույն տեղում, էջ 2—3:

³ Նույն տեղում, էջ 3:

⁴ Լ. Մելիքսեթ-Քեկ, Վրաց պորյուրներ..., 5. Գ, էջ 153:

¹ Шопен, стр. 510—517.

² Մասենադարան, ձեռագիր № 2803, էջ 271բ:

³ Լ. Հակոբյան, Ուղեգրություններ, 5. 2, Երևան, 1934, էջ 324:

⁴ Шопен, стр. 542.

կան, զինվորական և իրավական դեկավարութիւն սանձերը: Եւ իրավասու էր վճռելու խանութիւն կարեորագուրն հարցերը: Խանն անձամբ կարող էր դատ ու դատաստան տեսնել հանցագործութիւն մեջ մեղադրվող բոլոր անձանց նկատմամբ. նա կարող էր տուգանելու, ֆիզիկական խոշտանդումների, անդամահատման կամ մահվան դատովճիռներ հանել, որոնք ի կատար էին ածվում անմիջապէս:

Խանի պալատը պարսից շահերի պալատներին նման հարուստ և շքեղ է եղել: Այստեղ ևս եղել են նուրբ պաշտոնները, ինչպէս շահերի ապարանքներում: Պալատի գործերը կառավարել է խանը կամ նրա մերձավորներից որեւէ մեկը: Խանի խորհուրդը (զիվան) կազմված է եղել վեզիրից և մի քանի միրզաներից, որոնցից յուրաքանչյուրը զլխավորել է աշխատանքի մի առանձին բնագավառ³: Եղել են զանազան պաշտոններ՝ ծախսարարութիւն (սանդուխտար աղասի), շտեմարանապետութիւն (ամբարդար աղասի), բերդի կառավարչի (զալարեկ), ֆինանսական գործերի (խազնեդար), խանի հրամանները ի կատար ածողի (մուհասիլ-բեկ) և այլն: Զինվորական հրամանատարը եղել է խանը, իսկ նրա անչափահասութիւն դեպքում՝ խնամակալը:

Երևանի խանութիւն գործերի թիվը տարբեր քանակով է նշված: Վրաց անանուն աշխարհագիրը իր «Վրաստանին կից երկրների նկարագրութիւնը» (1769 թ.) երկում նշում է, որ Երևանը կարող էր դուրս բերել 2000 ռազմիկ¹: Թուսական զնդապետ Բուռնաշեւը, որը այնչի տեղյակ էր Երևանի խանի զինվորական կարողութիւններին, գրում է, թե նա կարող էր դուրս բերել 5000 մարդուց բաղկացած զորք, որի 1/3-ը հալեր էին²: Իհարկե, խաղաղ ժամանակ, անհնարին էր այսքան մարդ զենքի տակ պահելը:

Երկրի բոլոր կարևոր քաղաքացիական և քրեական գործերը ենթակա էին կամ խանի, կամ մուսուլմանական դատա-

րանի քննարկմանը¹, որը դատում էր դորանի սկզբունքներով, կամ ըստ սովորութիւնների (հազիսա): Աշխատավոր բնակիչները և առանձնապէս հայերը հաղվաղեպ էին դիմում «շարիաթի», խանի և մահալային կառավարչի դատաստանին, որովհետեւ դա շատ թանկ էր նստում նրանց: Հայցվորներն այս դեպքում պարտավոր էին դատարանին վճարել հայցի գնի մեկ տասերորդը: Բացի սրանից, գործի ընթացքում նրանք անխուսափելիորեն ստիպված էին լինում կաշառքներ (ոուշ-վաթ) տալ դատարանի աշխատողներին: Այս է պատճառը, որ քաղաքացիական գործերի մեծ մասը որոշվում էր համայնքների միջնորդ դատարաններում:

Գյուղական ամեն մի համայնք ուներ իր դատարանը, որը կազմված էր ընտրովի «տեհնակալներից» (հայերի մոտ), և «աղասիկալ» կամ «սիշափիթ»-ներից մուսուլմանների ու քրդերի մոտ²: Այս դատարանները, որ դատում էին ըստ տեղական սովորութիւնների և առանց վարձատրութիւն, միայն միջնորդի դեր էին խաղում: Նրանց որոշումից դժգոհ կողմերը կարող էին դիմել մահալային կառավարչի դատաստանին, որի որոշումը բողոքարկման ենթակա չէր³:

Խանութիւն կենտրոնը՝ Երևանը 18-րդ դարի վերջում Արեւելյան Հայաստանի ամենամեծ քաղաքներից մեկն էր. այնտեղ էր ապրում խանը իր բազմաթիվ պաշտոնյաներով: Երևանը կառավարվում էր խանի կողմից նշանակված ոստիկանապետի (զարուդա) կողմից, որին ենթարկվում էին յուզբաշինները (հարյուրապետներ), շաուշները (տասնապետներ) և ֆաուաշները (ոստիկաններ):

Չնայած որ Արարատյան գաշաը 18-րդ դարի 70—80-ական թվականներին և հետագա ժամանակներում ենթարկվել էր բազում արշավանքների ու ավերմանքների, բայց Երևան քաղաքը, ինչպէս և էջմիածինը այնքան շատ չէին

¹ Шопен, стр. 451.

² Լ. Մելիքսեր-Բեկ, Վրաց աղբյուրները..., հ. 9, էջ 153:

³ С. Бурнашев, Описание областей Адребиджанских..., стр. 17.

¹ Гакстгаузен, Закавказский край, ч. I, стр. 184.

² С. А. Егузаров, Исследования..., ч. I, стр. 82.

³ Նույն տեղում, էջ 88:

⁴ Նույն տեղում:

սերմ խառն՝ թձԾ դիան: Ա լիար թիլու սերմ՝ ամբ դձԾ դիան, ջափն է էմբ բձ դիան: Որ է բուրբն Ե լիարձ¹:

Սերմեր են ուղարկվել նաև Բայազետ: Նույն մատյանում ասվում է, թե 1782 թ. մարտին Բայազետի Իսաղ փաշայի խնդրանքով գնվել և Բայազետ են ուղարկվել հետևյալ սերմերը. «... Ե խտիլ դարայ դարբուզի սերմն՝ Ժ շահի: Ե խտիլ կեօկ դարփուզ՝ Ժ շահի, Ե խտիլ մուրասլ դուլի՝ Գ ապասի: Գ խտիլ խյարի սերմն՝ ամբ բձ դիան, Ե խտիլ Ասպահանու շուտ հասնող գեարմակի սերմն՝ Է շահի: Գ խտիլ սիւրահի դղմի՝ Ժ շահի: Գ խտիլ սէհանի՝ Ժ շահի: Գ խտիլ խինայի հունդ՝ ամբ: Ե խտիլ բաղձանի սերմն՝ բմ, ջափն է էմբ և Բ ապասիձ²:

Ղուկաս Կարնեցու կոնդակների սեպորությունների մեջ հաճախ խոսվում է այն մասին, որ շրջակա փաշաներին էջմիածնից միշտ, նվերների ձևով, մեծ քանակությամբ մրդեր և բանջարիղեն է ուղարկվել: Այսպես, 1780 թ. սեպտեմբերին Կարս է ուղարկվել խաղող, սեխ, պորինջան, 1780 թ. հոկտեմբերին նույն մթերքներից ուղարկվել է Կարինի Սալիլ փաշային և մաքսապետին³: Բայազետի Իսաղ փաշային ուղարկվում է գլուխայ (վարդաշուր), բրինձ, քացախ, նաև մոմ, կտրեղեն և այլն⁴:

Արարատյան երկրում գյուղատնտեսական արտադրության հիմնական ձևերից մեկն էլ անասնապահությունն էր: Անասնապահությունը զբաղվում էին թե՛ հարթավայրերի գյուղացիները, և թե՛ լեռնային շրջանների քոչվոր ու կիսաքոչվոր բնակիչները: Սանը մեծ նկամուտներ էր ստանում անասնապահների վրա գրված հարկերից: Ծանր էր հատկապես քոչվոր և կիսաքոչվոր անասնապահների վիճակը, որոնք բացի հարկերը վճարելուց, իրենց ձիերով և զենքերով պարտավոր էին զինվորական ծառայություն կատարել:

¹ Մասենադարան, Արխիվային բաժին, Կաթողիկոսական զիվան, Թղթ. 4, վազ. 1, էջ 319:

² Նույն տեղում, էջ 290:

³ Նույն տեղում, ձև. № 4481, էջ 29ա:

⁴ Նույն տեղում, էջ 33բ:

Երևանի Հուսեյն խանի ժամանակ անասնապահներից գանձված հարկերի մասին Ն. Բոգդանովայի բերած ցուցակից կարելի է գաղափար կազմել խանության անասնապահների ֆեոդալական շահագործման մասին: Միայն Զիլանի քրդերը (2000 ընտանիք) պարտավոր են եղել իրենց 100 հազար ոչխարից յուրաքանչյուր հարյուրի զիմաց խանին տարեկան տալ երկու ոչխար, իսկ ողջ հոտից՝ հինգ խավար լուղ: Պետք է տալին նաև 50 ուղտի սարք, հարկ եղած դեպքում զանազան աշխատանքների հանել 1000 եղ, 1000 զինված մարդ տալ զինվորական ծառայության¹:

Բուլք-Չորանքարա ցեղերից (300 ընտանիք) ընդհանուր հաշվով պահանջվում էր 100 թուման: Նրանցից 300 ձիավոր պետք է զնար զինվորական ծառայության: Սանը այս ցեղերին էր հանձնում իր անասունները պահելու: Պահանջի դեպքում նրանք անասունները պետք է վերադարձնեին լրիվ: Պահվող յուրաքանչյուր ոչխարի զիմաց խանին նրանք տալիս էին կես բաթման լուղ և պանիր: Բուրդը մնում էր նրանց՝ իբրև վարձատրություն²: Քոչվորները խանին պարտավոր էին հարկ եղած դեպքում տալ իրենց փոխադրական միջոցները, այլև հազարավոր բրդե պարկեր:

Սրանք միայն խանին արվող հարկերն էին: Անասնապահ քոչվորները պարտավոր էին հարկեր վճարել նաև իրենց սեփական ֆեոդալներին, պարտադիր աշխատանքներ կատարել ֆեոդալների և նրանց ազգականների համար: Տոն օրերին նրանք պետք է նվերներ տալին իրենց ազալարներին³:

Այս ամենից բացի, խանության քրդերը պարտավոր էին հարկեր վճարել նաև Հերակլ Բ-ին⁴:

Երևանի խանության մեջ չափազանց թուլ է զարգացած եղել արդյունազորությունը: Կողբի աղահանքերից և մի քա-

¹ Н. Богданова, К вопросу о феодальной эксплуатации ко-чевников..., стр. 235.

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում, էջ 228—229:

⁴ Դիւան, հ. Գ, էջ 268:

նի արհեստանոցներից բացի, երկրում արդյունաբերական այլ ձեռնարկություններ չկային:

Կողքի աղանանքերը, 18-րդ դարի վերջում, նախիջևանի հետ բավարարում էին Անդրկովկասի աղի պահանջը: Կողքից աղ էր ուղարկվում Վրաստան, Իմերեթիա, Ախալցխա և այլ վայրեր¹: Աղի արդյունահանումը կատարվում էր շափաղանց պարզ միջոցներով: Յածր է կղել աղահանների վարձը:

Երևանում կղել են կաշեգործական արհեստանոցներ, որտեղ մշակվել է ոչ միայն տեղական, այլև զրսից (Բալաղե-տից, Մակուից) բերված կաշեղեն²:

1776 թվականին հնդկահայ հարուստ Գրիգոր Խոջա-ջանյանցի ծախքով էջմիածնում կառուցվել էր թղթի գործարան: Մեր քննարկած ժամանակում այդ գործարանը կանգ էր առել և էջմիածնի տպարանի կարիքները բավարարվում էին արտասահմանից՝ հիմնականում Կ. Պոլսից բերված թղթով³: Թղթի գործարանը կառուցված էր էջմիածնի վանքի պարիսպներից դուրս և արշավանքների ժամանակ այնտեղ էր նրա երկաթե և պղնձե գործիքները հափշտակվել էին⁴:

Խանության մեջ 18-րդ դարի վերջում գործել են բազմաթիվ ձիթհաններ, ջրաղացներ, դիակեր:

Երևանում կղել են տարբեր մասնագիտության հարյուրավոր արհեստավորներ՝ ներկարարներ, կոշիկարներ, դերձակներ, բրուտներ, ատաղձագործներ, դարբիններ, քարտաշ-

¹ Взгляд на Армянскую область из путевых записок Н. Непедьева, стр. 72.

² Шопен, стр. 857.

³ Մատենադարան, ձեռ. № 2803, էջ 81բ, 176բ:

⁴ Գրեան, հ. Գ, էջ 242—243: Արտասահմանից թուղթ ուղարկելու գործը կապված է կղել շատ զովարությունների ու ծախքերի հետ, ուստի այդ բանը կազմակերպող՝ Կ. Պոլսում էջմիածնի նվիրակ Խոջակ վարդապետը 1784 թ. ապրիլի 27-ին կաթողիկոսին գրում է, թե ինքը նպատակ ունի փող հավաքել էջմիածնի թղթի գործարանը վերանորոգելու համար: Ղուկասը նրան պատասխանում է. «Եթե վասն թղթատանն, որ ցաւելով գրես, մի՞թէ մեք ոչ ցաւիմք, այլ ժամանակն ձեռքնուռ չէ, մանաւանդ՝ խղճալի Նիկողայոսն ևս վախճանեցաւ և նոյն արհեստին այլ գիտող ոչ գոյ...» (Մատենադարան, ձեռ. № 2803, էջ 248բ):

ներ և այլն: Արհեստավորները միավորված են կղել համաքությունների մեջ¹:

Աւշադրով է, որ Երևանում մեծ կարիք է կղել ժամագործ արհեստավորի, բայց տեղում ալբախին չլինելու պատճառով հրավիրվել է Ախալցխայից²: Խանը, կամենալով որ Երևանում էլ լինի այդ արհեստին տիրապետող, երևանցի ոսկերիչ վարպետ Իսաչելի հորեղբոր որդի Գեորգին, որը միառժամանակ աշակերտել էր Ախալցխացի ժամագործին, ուղարկում է Կարին՝ այդ արհեստին կատարելապես տիրապետելու: Այդ կապակցութեամբ նա խնդրում է կաթողիկոսին նամակ գրել Կարինի հալ մեծամեծներին՝ օգնութիւն ցույց տալու այդ Գեորգին³: Ղուկասը սիրով կատարում է այս խնդիրքը, նա Կարինի մեծամեծներին 1787 թ. մայիսին գրում է.

«Մանաւանդ սրբով Տանս և մեզ ևս օգուտ է, որ յերկրոջս սահալթ սարքող գտանիցի: Քանզի մեծամեծ տաճկաց շատոցն՝ մինչ սահալթքն սախաթին, առ մեզ ձգեն և ի մէնջ զնորն խնդրեն, բայց թէ սահալթսազ գտանիցի, փոքր մի սակաւք լինելոց են խնդրակքն»⁴:

Արարատյան երկրում 18-րդ դարի վերջում, չնայած բազմաթիվ խոչընդոտներին, առատորը կղել է զարգացած վիճակում: Դրան մեծապես նպաստել են խանության վրայով անցնող առևտրական կարևոր ճանապարհները, որոնցից ամենանշանավորը Զմյուռնիայից գեպի Պարսկաստան, իսկ այնտեղից էլ Հնդկաստան և Միջին Ասիա տանող ճանապարհն էր: 1785 թ. Փարիզում ֆրանսերեն հրատարակված Պարսկաստանի մի քարտեզի վրա շատ մանրամասն տրված են այդ, ինչպես և մյուս կարևոր ճանապարհները⁵: Զմյուռնիայից Պարսկաստան զնացող ճանապարհը գալով Էրզրումի և Կարսի վրայով, մտնում էր Երևանի խանության տերիտորիան,

¹ Ս. Մանազիզ, Հին Երևանը, էջ 78—82:

² Մատենադարան, ձեռ. № 4501, էջ 203բ:

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում:

⁵ Այդ քարտեզից մի օրինակ պահվում է Մոսկվայում (տե՛ս ЦГВИА, Коллекция ВУА, ф. 446, ед. хр. 56).

անցնում էջմիածնով ու Երևանով, ապա Նախիջևանի և Ջուղայի վրայով գնում Թավրիզ: Այս ճանապարհի մասին գեոս 17-րդ դարում չափազանց հետաքրքիր տեղեկություններ է հաղորդել Ջաքարիա Ազուլեցին¹: Ի տարբերություն 17-րդ դարի, 18-րդ դարի վերջում, անընդհատ պատերազմների ու արշավանքների հետևանքով, ինչպես նաև մեծ չափերի հասնող ափազակության, այս բանուկ ճանապարհով ավելի քիչ քարավաններ էին գնում, որի պատճառով և նվազել էին Երևանի խաների՝ ճանապարհից ստացվող եկամուտները:

Երևանից մի այլ ճանապարհ գնում էր դեպի Թիֆլիս, անցնելով հետևյալ վայրերով՝ Էջմիածին, Սարդարաբադ, Գյումրի, Համամու, Ջալալ-օղլի, Շուլավեր, Թիֆլիս²: Այս ճանապարհը հնարավորություն էր տալիս կապ ունենալ Վրաստանի ներքին մասերի, Սևծովյան ափերի, Հյուսիսային Կովկասի և Ռուսաստանի հետ:

Մի ուրիշ ճանապարհ էլ գնում էր դեպի Գանձակ, Շամախի, Դերբենդ, իսկ մի ուրիշը՝ դեպի Բալազետ, որտեղ այն բաժանվում էր մի քանի ճյուղերի, որոնցից զխափորները դեպի Դիարբեքի և Վան գնացողներն էին³:

Այս ճանապարհները զարկ էին տալիս ոչ միայն արտաքին, այլև ներքին առևտրին:

Երևանի խանությունը առևտրական լայն կապեր է ունեցել հեռու և մոտ շատ երկրների հետ: Երևանից բամբակ է արտահանվել Թիֆլիս, Էրզրում, Ախալցխա, Կարս, բրինձ է արտահանվել Թավրիզ, Նոյ, Բալազետ, Կարս, Էրզրում, Վան, բացի սրանցից արտահանվել է ցորեն, գարի և ալյն⁴: Արտահանվել է նաև գինի, չորացած մրգեր, բանջարանոցային որոշ կուլտուրաներ և ծխախոտ: Սակայն մեր քննարկած ժամանակաշրջանում միշտ չէ, որ Երևանը կարողացել է մթերք-

ներ արտահանել: Եղել է ժամանակ, երբ անհնարին է եղել հասած կուլտուրաները հավաքել դաշտերից և նրանք արտրվել են արշավող զորքերի ոտքերի տակ և բնակչությունը սովի է մատնվել:

18-րդ դարի վերջում խանության մեջ որոշ չափով զարգացած է նաև վաշխառուական կապիտալը: Վաշխառուական զործարքներով հանդես էր գալիս նաև Էջմիածնի վանքը¹:

Անցնելով այս շրջանի ազդարարին հարաբերությունների հարցին, ի սկզբանե անհրաժեշտ ենք գտնում ընդգծել, որ համեմատած նախորդ շրջանների հետ (17-րդ դարի վերջ և 18-րդ դարի առաջին կես) խանության հողատիրության ձևերի մեջ նկատվում են որոշ փոփոխություններ: Նախորդ շրջանում Արարատյան երկրի հողերի մեծ մասը պատկանում էր պարսից պետությանը և գտնվում պետական ֆինանսական օրգանների անմիջական տրամադրության տակ: Գրանք կոչվում էին պետական հողեր» (դիվանի): Այս պետական հողերը, ինչպես ցույց է տվել Հ. Փափազյանը, բաժանվում էին երկու կատեգորիայի. 1) հողեր, որոնց եկամուտները լիովին գնում էին պետական ծառայողների ու բանակի հրամանատարական կազմի օգտին, նրանք ղեկավարվում էին իրանական պետության կենտրոնական ֆինանսական գերատեսչության կողմից, 2) հողեր, որոնց եկամուտները տնօրինում էր խանի ադմինիստրացիան (խալիսե)²:

Շնորհիվ այն բանի, որ 18-րդ դարի երկրորդ կեսին Արարատյան երկրը ալլես չէր հպատակվում պարսից պետությանը, տարբերությունը այս երկու կատեգորիաների միջև վերանում է և նրանք սկսում են համարվել Երևանի խանության պետական հողեր: Եթե նախկինում «դիվանի» հողերի կառավարումը իրականացվում էր շահի պաշտոնյայի (մուսթովֆի-ուլ-մամալիք) կողմից, ապա հիմա նրանք գտնվում

¹ Ջաքարիա Ազուլեցու օրագրությունը, Երևան, 1938, էջ 7-8:

² ЦГА АрмССР, ф. 90, л. 872, об. л. 2.

³ ЦГВИА, коллекция ВУА, ф. 446, ед. хр. 56.

⁴ Обзорение российских владений за Кавказом в статистическом, этнографическом, топографическом и финансовом отношениях, ч. IV, СПб, 1836, стр. 1284.

¹ Б. М. Арутюнян, Крупное монастырское хозяйство в Армении в XVII—XVIII вв., стр. 183.

² А. Д. Папазян, Аграрные отношения в Ереванском ханстве в XVII веке. Автореферат кандидатской диссертации. Ереван, 1954, стр. 14.

էին Երևանի խանի չինոֆեիկներից մեկի իրավասութիւն տակ, հետեւաբար Եգիպանիս՝ հողերի ամբողջ կիւմուար կենտրոնա- նում էր խանի ձեռքը:

Պանր իր պաշտոնյաներին, որպէս վարձատրութիւն, Եգիպանիս հողերից «թիւու» էր տալիս և թիւուդարը կարող էր իր օգտին գանձել հողահարկի՝ բահրալի (մալու — ջիհաթ) մի մասը, իսկ մյուս մասը և մնացած հարկերը գանձում էին խանի հարկահաւաքները: Թիւուլային իրավունքը չէր կարելի վաճառել՝ և ոչ էլ ժառանգել²:

18-րդ դարի վերջում և 19-րդ դարի սկզբին թիւուլային իրավունքը, ըստ Ի. Պ. Պետրուշևսկու ուսումնասիրութիւն, անդրկովկասյան խանութիւններում ապրել է որոշ էվոլյուցիա: Թիւուդարները խանից կարող էին ստանալ ոչ միայն սենտա- հարկի մի մասը, այլ ամբողջը և մյուս հարկերը, ընդ որում, թիւուդարը հարկերը փոխանակ պետական հարկահաւաքից կամ դիվանից ստանալու, ինքը կարող էր հալաքել: Թիւուլային իրավունքով տրված գյուղերի բնակիչները դառնում էին լիովին կախած թիւուդարից և նրա օգտին կատարում բոլոր պարտավորութիւնները: Թիւուդարը մեծ մասամբ ապրում էր գյուղում և կառավարում անձամբ³: Բացի սրանից, նշված ժամանակամիջոցում առանձին պաշտոնյաներ, օգտվելով ստեղծված քաղաքական պայմաններից, կրթ խանը ի վիճա- կի չէր լիովին կենտրոնացնել իշխանութիւնն իր ձեռքում, ժառանգական էին դարձնում իրենց պաշտոնը՝ հետեւապէս և այդ պաշտոնի դիմաց տրվող վարձատրութիւնը՝ թիւուլային իրավունքը: Սակայն, քանի որ այդ բանը ընդունված չէր ընդ- հանուր օրինքով, ապա ժառանգութիւնը ստանալիս անպալ- ման անհրաժեշտ էր խանի՝ նախարարութիւն մասին դրու- թիւն վերականգնումը, իսկ եթէ մեռնում էր խանը, նույն բանը պետք է աներ նրա հաջորդը⁴:

¹ Б. М. Арутюнян, Крупное монастырское хозяйство..., стр. 37—38.

² И. И. Петрушевский, Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении..., стр. 208.

³ Նույն տեղում, էջ 218:

⁴ Նույն տեղում, էջ 220—221:

Պանութիւն հողերի մի մասը կազմում էին եկեղեցիներին և մզկիթներին պատկանող հողերը (վակֆային): Այս հողերը եկեղեցիները և մզկիթները ձեռք էին բերում նախնե- ռի ձեռքի, ինչպէս նաև գնման ու զանազան այլ ճանապարհ- ներով: Կրօնական հիմնարկութիւնների հողերն ու այլ ունեց- վածքները (ջրաղացներ, ձիթհաններ, գինիք և այլն) պաշ- տոնապէս ազատված էին բոլոր տեսակի հարկերից. հարկե- րից ազատված էին նաև իրենք՝ եկեղեցու սպասաւորները, սակայն այդ արտոնված վիճակը քրիստոնէական եկեղեցու նկատմամբ հաճախակի խախտվել է: Օրինակ, Էջմիածնի վանքը, որ վաղուց մասֆութիւն էր ստացել պարսից պե- տութիւնից, հետագայում կրկին հարկի տակ է դրվում: 18-րդ դարի երկրորդ կեսին Էջմիածնի վանքի մասֆութիւնը մաս- նակի բնույթ ուներ: 1763 թ. Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոսը Հուսէյն-Ալի խանից Էջմիածնի վանքի մասֆութիւն մասին ռազամ էր ստացել, բայց դրանից հետո էլ վանքը չէր ազատ- վել հարկերից: «Ջամբո»-ի շարադրման ժամանակ Սիմեոն Երևանցին դրութիւնը նկարագրում է այսպէս.

«...տարին մի անգամ տամք զտասն և մէկ թուման զեօթն հազար և զհինգ հարիւր դիանն, որ է աւելորդն մա- դաֆութեանն Աթոռոյս: Եւ զայլ տուրքս ոչ ունիմք հարկ անուամբ, ոչ նազտ և ոչ ջինս»¹:

Այնուհետև նա նշում է, որ նովրուզի և բալրամի ժա- մանակ ինքը պարտավոր է նախնի տանել խանին (կանխիկ դրամ և թանկարժեք իրեր), բայց այս ամենը չնչին բան էին համեմատած այն մեծ ծախքերի հետ, որ կատարվում էին խանի Էջմիածին այցելելու ժամանակ: Այս զեպքում խանը մեծ բազմութիւն օրերով մնում էր վանքում՝ վախելով միաբանների առատ հյուրասիրութիւնը և բացի դրանից, այդ «շարաբանքի» համար կաթողիկոսից ոսկի և այլ նվեր- ներ էր ստանում:

Իր կատարած ծախքերը վանքը հանում էր բազմաթիվ կրկրներից ստացվող նախարարական գումարներից, վանքապատ-

¹ Ս. Երևանցի, Ջամբո, էջ 138:

կան գյուղացիութեան անլուր շահագործմամբ, ալի վանքին պատկանած արտադրական օբյեկտներէրց: Իր հարստութեան շնորհիվ վանքը կարողանում էր փրկանքներով ազատվել արշավողների ավերումից ու թալանից: Ա. Կարնեցուն հաջողվում է իրականացնել շինարարական բազմաթիվ աշխատանքներ, գրանցից ամենանշանավորը էջմիածնի մալր տաճարի վերանորոգումն էր հռչակավոր նկարիչ Նաղաշ Հովնաթանի կողմից:

Սիմեոն Երեանցու ժամանակ էջմիածնի վանքը, բացի Վաղարշապատ գյուղից, որի մուլքագարն ու թիւուղարն էր միաժամանակ, ուներ մուլքալին լոթ ալ գյուղեր. դրանք էին՝ Օշականը, Աշտարակը, Եղիարդը, Աղալնատունը, Ծաղկավանքը, Մուղնին, Կիրաշլուն (վերջինս ավերված էր): Այս գյուղերից վանքը ստանում էր համախառն բերքի մեկ տասներորդը, ալիքն մուլքը¹: Հետագայում, Հերակլի արշավանքների հետևանքով այս գյուղերի բնակչութեան մի մասը ցրվում է և քչերն են վերադառնում: Սրանցից ոմանց խանը վերաբնակեցնում է իրեն պատկանող գյուղերում: Օրինակ, 1790 թ. փետրվարի 15-ին Ա. Կարնեցու Հերակլ Բ-ին ուղղած նամակից երևում է, որ Վրաստանից ետ եկած Մուղնու գյուղացիներին Երեանի խանը տեղափոխել է ալ գյուղ. «...դքնակիչս այնր զեղջն հանին անտի և տարան լալ գեղ»: Կաթողիկոսը խնդրում է նամակ գրել խանին, որպեսզի նա մուղնեցիներին ետ դարձնի²:

Բացի էջմիածնից, իրենց տրամադրութեան տակ հողեր ունեին նաև Երեանի խանութեան մեջ գործող մյուս վանքերը³:

Մշտապես պայքար էր գնում կեղեցու հողերին տիրելու համար: 1797 թ. մեծ աղմուկ է բարձրանում Օշական գյուղի մոտ գտնվող Գետառ կոչված անդաստանի համար⁴:

Արարատյան երկրում հողատիրութեան ձևերից մեկն էր նաև մուլքագարութունը: Մուլքագար-կալվածատերը տիրում էր ժառանգելու իրավունքով, նա պարտավոր չէր պետական ծառայութեան կատարել: Նրա իրավունքները տարածվում էին իր մուլքի սահմաններում եղած հողերի ու հանգների վրա, որոնք օգտագործվում էին առանձին գյուղական համայնքների կողմից, կամ էլ տրվում էին հող չունեցող կամ սակավահող գյուղացիներին՝ բնավարձակալական հիմունքներով⁵:

տեյալը. Օշականի հարևան Աղալնատի գյուղի մուղանցի բնակիչները որոշում են տիրանալ Օշականի Գետառ կոչված անդաստանին: Մուլքի բեկի որդի Հաճի Հասանը, տեսնելով այնտեղ եղած ավերակները, գնում է շեխիւլամի մոտ և սուս վկաներով հաստատում, թե այդ ավերակը գյուղ էր Մահմադապատ անունով և հանդիսանում է իր նախնիների ժառանգութունը: Գրանից հետո նա այդ հողամասը վաճառում է Վալիբեկի որդի Մահմադ Հասան բեկին (կամ Մաշադի Սաղղղին): Շեխիւլամը զսպալա է տալիս, բայց կաթողիկոսը կարողանում է խափանել այդ գործաբերը:

Նույն թվականին, չալթուկի հնձի ժամանակ, մուղանցիները, օգտվելով Երեանի խանութեան մեջ տիրող անիշխանութունից, նորից հայտարարում են, թե Գետառը Մահմադապատ գյուղինն է և նրա սասանորդը իրենք պետք է ստանան:

Ա. Կարնեցին երկու անգամ նամակ է գրում Մահմադ Հասան բեկին՝ փորձելով համոզել նրան հրաժարվելու հողամասից: Բայց դա չի հաջողվում: Ուստի, նա այս մասին գրավոր դիմում է շեխիւլամին և Հակոբ ու Հովհաննես վարդապետներին ու վանքի միջոցային ուղարկում Երեան: Շեխիւլամը Գետառը տիրելու փաստաթուղթ է տալիս վարդապետներին, որոնք գնում են Օշական: Նույն օրը, երեկոյան ժամը 7-ին մուղանցիները գինված հարձակում են գործում վարդապետների բնակարանի վրա, սպոցում են դուռը, մտնում ներս: Նրանք ծանր վիրավորում են Հակոբ վարդապետին և թալանելով հեռանում: Վիրավորին տեղափոխում են էջմիածին, ուր չորս օր հետո նա մահանում է:

Այդ ժամանակ՝ 1797 թ. նոյեմբերի 8-ին Պարսկաստանից Երեան է վերադառնում Մահմեդ խանը: Ա. Կարնեցին վերոհիշյալ դեպքերի մասին հայտնում է խանին և վերջինս կարգադրում է Գետառը թողնել վանքին, հավաքված տասանորդը վերադարձնել և տալ սպանվածի արշան վարձը (տե՛ս Մատենադարան, ձեռ. № 4501, էջ 463բ—465ա):

¹ Ի. Ս. Петрушевский, Очерки..., стр. 231.

¹ Б. М. Арутюнян, Крупное монастырское хозяйство в Армении..., стр. 3.

² Մատենադարան, ձեռ. № 4501, էջ 274ա—274բ:

³ Ս. Պաղասյան, Եկեղեցական հողատիրութունը..., Պեհ. համալսարանի գիտ. աշխատություններ, հ. XIII, էջ 181:

⁴ Այդ դեպքերի մասին Ա. Կարնեցին նույն թվականի դեկտեմբերի 24-ին Կ. Պոլսում նվիրակ Գալուստ վարդապետին գրել է Կե-

Մուլքադարը անմիջապես չէր խառնվում գյուղատնտեսական արտադրությունն և բավականապես էր միայն ուսվածներից բնավճար սնտա հավաքելով և աննշան չափով օգտագործելով գյուղացիների կողային աշխատանքը: Մուլքը ազատորեն գնվում և վաճառվում էր¹:

Մուլքադարը սովորաբար ստանում էր սնտա-հարկի մի մասը՝ մուլքը, իսկ սնտա-հարկի մյուս մասը գնում էր խանի օգտին (բահրա): Երևանի խանությունում մեջ մուլքը կազմում էր համախառն բերքի մեկ տասերորդ մասը, իսկ բահրան՝ մեկ հինգերորդը²: Երբևեմ մուլքադարները խախտում էին այս և 1/10-ի փոխարեն գանձում բերքի 1/5-ը³:

Մուլք նշանակում էր նաև ջրի նկատմամբ ֆեոդալի ունեցած իրավունքը, եթե այն անցնում էր մուլքադարի կալվածքով, կամ ինքը՝ կալվածատերն էր անցկացրել: Այս դեպքում գյուղացիները պարտավոր էին ջրի համար ևս հարկ վճարել: Մուլք էր կոչվում ընդհանրապես ամեն մի սեփականություն, որն իր տիրոջը օգուտ էր բերում՝ դա կարող էր լինել ջրադաց, ձիթհան, գինի, բաղանիք, արհեստանոց և այլն⁴:

Գյուղացիները նախկինի նման ամբողջաձեռն հողին, նրանք ազատ էին տնօրինելու իրենց գույքը: Բայց, այսուհանդերձ, գյուղացին իրավունք չուներ հեռանալու իր բնակավայրից. գրան արգելք էին հանդիսանում հարկային պարտավորությունները, որ պետք է կատարեր նա իր բնակված վայրում: Եթե գյուղացին հեռանում էր մի այլ վայր, կալվածատերը կարող էր նրան ևս բերել: Միայն տասներկու տարի ալ վայրում ապրողն էր ազատվում հարկադրական ետբերումից: Սուլթան Նուսեյն շահի ֆեոդալներից մեկում (1710) այս օրենքը բնութագրվում է հետևյալ կերպ. միայն տասներկու տարի ալ վայրում ապրած և ամբողջ ժամանակ իր հարկային պարտավորությունները լրիվ կատարած ու-

յաթը կարող էր ազատվել հարկադրական ետբերումից: Այս օրենքը կոչվում էր «կուլ-ի ալի» (բարձրագույն խոսք)⁵:

Բոլոր հարկերն ու պարտավորությունները, որ դրված էին սովյալ տերիտորիայի վրա, բաժանվում էին գյուղական համայնքների միջև՝ ըստ «ժխերի» ընդհանուր թվի:

Բնակչության վրա դրված հարկերը վճարվել են բնամթերքով և դրամով: Հիմնական հարկը բահրան էր՝ սնտա հարկի մեծ մասը: Բահրան ամբողջովին գանձվում էր խանի օգտին, եթե սովյալ հողամասը կալվածատիրական չէր: Մուլքային և երբեմն էլ թիրուլային իրավունքով տրված հողերից հավաքվող բահրան կիսվում էր երկու մասի, մի մասը՝ բերքի մեկ տասերորդը գնում էր մուլքադարի օգտին, երբեմն էլ գնում էր 4/30-ը, իսկ խանի օգտին վերցվում էր 2/10-ը կամ 6/30-ը: Եթե խանը մուլքադարին, որպես առանձնահատուկ շնորհ, տալիս էր իր բաժինը որպես թիրուլ, ապա կալվածատերը ստանում էր սնտան ամբողջությամբ⁶:

Սնտա-հարկ գանձվել է նաև հարդից և խոտից, ընդ որում, ճիշտ նույն հարաբերությամբ, ինչ հացահատիկից: Գյուղացիները բացի այս հարկից, վճարում էին ուղղակի և անուղղակի բազմաթիվ այլ հարկեր և կատարում պարտադիր աշխատանքներ:

Սնտության բոլոր աշխատունակ ազամարդկանցից գանձվում էր զլխահարկ (բաշ-փուլի)⁷: «Ջիզյա» (հարկ քրիստոնյաներից) գանձվելու մասին այս շրջանում տեղեկություններ չկան: Դեռևս 1736 թ. Նադիր շահը ազատել էր քրիստոնյաներին այս հարկից⁸: Հետագայում էլ Երևանի խանության մեջ հայերից հավատի հարկ չեն վերցրել, դա երևում է մի ուշագրավ փաստաթղթից:

Արևելյան Հայաստանը Ռուսաստանին միացնելուց հե-

¹ И. П. Петрушевский, Очерки..., стр. 231.

² Ս. Երևանցի. Չամբո, էջ 112—113:

³ Նույն տեղում, էջ 159:

⁴ И. П. Петрушевский, Очерки..., стр. 231—232.

⁵ А. Д. Папазян, Аграрные отношения в Ереванском ханстве в XVII веке. Автореферат, стр. 23.

⁶ И. П. Петрушевский, Очерки..., стр. 267.

⁷ Նույն տեղում, էջ 283:

⁸ Արբանյակ կաթողիկոսի Կրկնացույ պատմագրության անցիցն իւրոց և Նատր-Շահին պարսից, Վազարշապատ, 1870, էջ 24:

ատ, ուսուսական կառավարութիւնը հետաքրքրել է այս հարցը, որպէսզի, եթէ հայերը հավատի հարկ են տվել, ապա իրենք այն վերացնեն: Ահա թէ ինչ է գրել Երևանից Ներսէս Աշտարակեցուն Հայկական մարզի կառավարիչ իշխան Ալեքսանդր ԾավճաՎաճին 1828 թ. մարտի 22-ին.

«Կոպկասյան հատուկ կորպուսի հրամանատար, հետևազորի պարոն զեներալ-ազլուտանտ և կավալեր Պասկելը մարտի 17-ին № 450 (հրամանով) կարգադրել է ինձ տեղեկութիւններ հալածել և զեկուցել իրեն, թէ արդոք նախկին կառավարման ժամանակ Երևանի խանութիւն մեջ որևէ հատուկ հարկ գանձվել է հայերից՝ ազատ դավանութիւն համար: Նմանապէս և չմ'ն եղել արդոք այլ անպատշաճ հարկեր, որոնք ներկա կառավարման ժամանակ գոյութիւն չեն կարող ունենալ:

Այս հրամանը վավերացնելու նպատակով, ես դիմում եմ Զեռզ Բարձր սրբազնութիւնը և խոնարհաբար խնդրում տեղեկացնել ինձ հիշյալ հանգամանքների մասին»¹:

Այս գրութիւնը Ներսէս Աշտարակեցին էջմիածնից 1828 թ. մարտի 29-ին տալիս է հետևյալ պատասխանը.

«...սույնով պատիվ ունեւ պատասխանելու, որ նախկին կառավարման ժամանակ Երևանի խանութիւն մեջ հայերից ազատ դավանութիւն համար ոչ մի հարկ չի վերցվել»²:

Այսպիսով, տեսնում ենք, որ հայերը ազատ են եղել հավատի հարկից, սակայն սա չի նշանակում, որ խանութիւն մեջ քրիստոնյաներն ու մահմեդականները նույն վիճակում են ապրել: Հայերի դրութիւնը անհամեմատ ավելի վատ է եղել, որովհետև իշխանութիւն գլուխ էին կանգնած մահմեդական տիրողներ, որոնք միանգամայն հասկանալի պատճառներով աշխատում էին ճնշած լինել իրենց հավատին չպատկանող անձանց: Հայտնի է, որ Երևանի խանութիւն մեջ քրիստոնյաները իրավունք չունին դատարանում վկայութիւն տալու: Կրօնական տարբերութիւն վրա խարսխված

¹ Մատենադարան, Արխիվային բաժին, Կաթող. զիվան, թղթ. 58, վավ. 228:

² Նույն տեղում, թղթ. 98, վավ. 129:

այս օրենքը մի կատարյալ շարիք էր հայ բնակչութիւն համար:

Կրօնական տարբերութիւնը արտահայտութիւն էր գրեթե նաև հարկերը բաշխելիս: Օրինակ, Երևանի խանը մեծ հարկեր էր վերցնում խաղողագործութիւնը զբաղվող հայ գյուղացիներից: Շոպենի տվյալներով միայն հինգ գյուղերի հայ բնակիչներից խաղողագործութիւն համար վերցվել է 680 թուման, մինչդեռ մահմեդականներից ոչինչ չի գանձվել: Շոպենը գրում է.

«Մուսուլմանների այգիներից ոչինչ չէր գանձվում, որովհետև ենթադրվում էր, որ նրանք խաղողը գինի չեն դարձնում»¹:

Երևանի խանը առանձնապէս վատ էր վարվում հայերի հետ, երբ զբաղեց նրան սպառնում էին քրիստոնյա ուժերը: Այսպէս, հայտնի է, որ երբ Հերակլը 1779 թ. պաշարել էր Երևանը, Հուսէյն-Ալի խանը իր ողջ բարկութիւնը թափում է հայերի դիմին, մեղադրելով նրանց վրացիներին Երևան կանչելու մեջ: Նա ձեռքապաշտ է հայերից ամենանշանավորներին, սանջում է, տուգանքներ վերցնում և նրանցից շատերին մահվան հասցնում:

Բացի բահրալից, գյուղացիները վճարում էին նաև անասնահարկ և հարկեր՝ խանի կամ խոշոր հողատեր-մուլքադարների կալվածքների կառավարչին վարձատրելու համար: Այս հարկը կազմում էր քերքի 1/40 մասը և վճարվում զլխավորապէս բնամթերքով²: Բնակիչները հարկեր էին տալիս արտաավարի, տան կամ ծխի, հեծելազորի կարիքների (զարի, թամբի սարք, խուրջին) և ուրիշ բաների համար: Խանը իր պաշտոնյաներից մեծ մասին սովորաբար ոչինչ չէր վճարում, նրա փոխարեն վճարում էին գյուղացիները:

Երևանի բնակիչները հատուկ հարկ էին տալիս (տարեկան 72 թուման) քաղաքի դիշերային պաշտպանութիւնը կազմակերպելու համար³: Խանին մեծ եկամուտներ էին հաս-

¹ Шопен, стр. 975.

² И. П. Петрушевский, Очерки..., стр. 280.

³ Шопен, стр. 978.

նում այգու հարկից (բաղիուլի), սրը մեծ մասամբ գանձվում էր գրամով: Այդ հարկը որոշվում էր այգու գրամական եկամուտների 1/11-ի չափով, կամ ըստ ծառերի քանակի ու հողալին տարածություն¹: Հարկերի մեծ մասը նշված չէր հարկալին ցուցակներում և սահմանվում էր խանի կամ նրա պաշտոնյաների կողմից: Այդ հարկերի չափը, բնույթը և ձևը կախված էր եղանակից, բերքի առատությունից կամ սակավությունից, ինչպես և երկրի քաղաքական հանգամանքներից:

Պարտադիր հարկերի բնույթ էին ստացել նաև նվերները՝ «փեշքեշները», որ ապլիս էր բնակչությունը իր անմիջական ֆեոդալներին ու խաներին: Նվերներ էին ապլիս ոչ միայն նոր տարվա (նովրուդի, 21 մարտի) և 30-օրյա պահից հետո նշվող բայրամի — օամազանի առթիվ, այլև խանի, նրա ստորադրյալների և կալվածատերերի որդիների ծննդյան, կնույնքի, հարսանիքի և անգամ մահվան ժամանակ: «Փեշքեշ» կամ «բայրամլիկ» կարող էին լինել մետաքսե կամ բրդե գործվածքներ, գրամ, գառներ, ոչխարներ և նույնիսկ հավեր ու ձկեր:

Մեծ եկամուտներ էին ստանում ֆեոդալները նաև տուգանքներից, որ գրվում էին ազգաբնակչության վրա զանազան առիթներով:

Բացի այս ամենից, գյուղացիները պարտավոր էին ձրի աշխատելու խանի ու իրենց ֆեոդալների համար (բեզար, կոս): Հողատերերին անձամբ պատկանող հողամասերը մշակվում էին գյուղական համայնքի կողմից և լուրքաքնչյուր ծուխ աֆտեղ տարեկան աշխատում էր 3—6 օր: Բացի այդ, համայնքի անդամները պարտավոր էին տարեկան երկու օր աշխատել հողատիրոջ համար (ավարիլ)²: Հաճախ այս կանոնը խախտվում էր և նրանց աշխատեցնում էին ավելի երկար: Օրինակ, Հ. Աբարադյանը հաղորդում է, որ Վաղարշապատ գյուղի բնակիչներին հնձի ժամանակ աշխատանքի էին

տանում կալվածատիրական հողերը և աֆտեղ աշխատեցնում օր ու գիշեր, բացի կիրակի օրերից³:

Երբեմն պարտադիր աշխատանքները տրվում էին իբրև պատիժ⁴:

Արտակարգ պայմանները հնարավորություն էին տալիս Երևանի խաներին նոր պարտավորություններ դնել գյուղացիների վրա: Այսպես, Աղա Մահմեդ շահի արշավանքի նախօրյակին Մահմեդ խանը Երևանի բերդը ամրացնելու և աֆտեղ միջերջներ կուտակելու նպատակով, կարգադրում է գյուղացիներին իրենց անասուններով ծառայել իրեն: Միայն Աշտարակ գյուղից պահանջվում է 40 ձի՝ մարդկանցով: Այդ ձիավորները Շարուրից ցորեն են տանում Երևան և վերադարձին գերաններ փոխադրում Շարուր՝ խանի տան կառուցման համար⁵:

Գյուղացիները պարտավոր էին միջերջներով, գիշերելու տեղով, այլև փոխադրականով ապահովել իրենց գյուղերով անցնող խանական պաշտոնյաներին և ճանապարհորդներին,

¹ Жизнь Артемия Араатского, ч. I, стр. 183.

² Հ. Աբարադյանը պատմում է, որ մի անգամ էջմիածնի վանքի այգիներից մեկի վերահսպուն վանքի այգին խաղող ուտած մի երիտասարդ մահմեդական է սպանում և վանականները փրկագնով ազատում են մարդասպանին ու հավատացնում սպանվածի ազգականներին, թե սպանությունը կատարել են վաղարշապատ գյուղի մի քանի երիտասարդներ: Ուտել խանը, որպես պատիժ, կարգադրում է վաղարշապատի բնակիչներին իրենց զործիքներով ու փոխադրականով Արագածի լանջերին իր համար մի ամբողջ կառուցել: Գյուղացիները չեն կամենում գնալ և թաքնվում են, բայց նրանց տանում են ուժով: Աշխատանքի պայմանները շափազանց ծանր էին, ներթափախում էր կատարվում էր շատ մեծ ուշացումներով: Գյուղացիների մի մասը հիվանդությունների, հսկիչների գաժան վերաբերմունքի ու դժբախտ պատահարների հետևանքով մեռնում է աշխատանքի վայրում (Տե՛ս Жизнь Артемия Араатского, стр. 103—126.

Այդ սպանության մասին տեղեկություն կա նաև Ղ. Կարնեցու մոտ (տե՛ս Ղ. Կարնեցու նամակը Մինաս վարդապետին՝ 1788 թ. հոկտեմբերի 17-ին, Մատենադարան, ձեռ. № 4501, էջ 139ա): Այդ նամակից երևում է, որ սպանությունը կատարվել է ոչ թե 1790 թ., ինչպես գրել է Հ. Աբարադյանը, այլ ավելի վաղ:

³ Жизнь Артемия Араатского..., ч. I, стр. 195—199.

¹ С. А. Егуазаров, Исследования..., ч. I, стр. 289.

² И. П. Петрушевский, Очерки..., стр. 278.

որոնք հյուրընկալվելուց և հյուրասիրվելուց հետո, որպես կանոն, գլուղացիներից «ատամի վարձ» էին ստանում: Գլուղերում ճանապարհորդների հանգստանալու գործը սովորաբար հանձնվում էր խանի պաշտոնյաներից մեկին, որը կոչվում էր «մեհմանդար»: Այնքան ձեռնտու է եղել այս պաշտոնը, որ շնորհիվ է իբրև վարձատրություն: Մեհմանդարները իրենց պաշտոնը կատարելիս թույլ էին տալիս բազում չարաշահույթներ և զեղծույթներ¹:

Հալ աշխատավորները շատ տուրքեր և մուծումներ են արել նաև եկեղեցուն: Այդ տուրքերը, որոնց մի մասը պարտադիր հարկի բնույթ էր ստացել, քառասունից ավելի էին²: Եկեղեցական տուրքերը երեք կատեգորիայի էին³. 1. հայրապետական (կաթողիկոսական), 2. առաջնորդական, 3. քահանայական հասք և տուրք: Հայրապետականը լինում էր մինչև ութ անսակի, որոնցից երկուսը «արբաղբամբ» և «պտղին»՝ դարձել էին պարտադիր և եկեղեցուն տարեկան բերում էին կես միլիոն ուտրլու եկամուտ: Երեք տարին մեկ անգամ մեռոն եփելու համար հավաքվող գրամական տուրքը բերում էր 200 հազար ուտրլի եկամուտ⁴: Բնակիչները պարտավոր էին եկեղեցուն վճարել մկրտության և թաղման, հարսանիքի ու բազմաթիվ այլ արարողությունների համար: Անկախ այս բոլորից, կաթողիկոսի գրությամբ մշտապես ողորմություններ էին հավաքվում գեպի Երուսաղեմ ուխտի գնացողների համար:

Արարատյան երկրի բնակիչները տառապում էին նաև տգիտության մեջ: Երևանի խանությունում, այն ժամանակ, կար ընդամենը երկու փոքրիկ դպրոց. Երևանում գործում էր մեգրեսե, իսկ Էջմիածնում կրոնական դպրատուն: Ուսումը մտաշելի է եղել միայն ունեորներին, չափազանց չնչին էր այն չքավորների թիվը, որոնց հաջողվել է ուսում ստանալ: Հ. Արարատյանը պատմում է, որ Վաղարշապատ գյուղի 700 ընտանիքից միայն 10 մարդ էր գրագետ⁵:

¹ Հ. Հակոբյան, Ուղեգրություններ, հատ. 2, էջ 407—408:

² Ան, Հայոց պատմություն, 5. Գ, էջ 135—136:

³ Նույն տեղում:

⁴ Жизнь Артемия Арабатского..., ч. I, стр. 3.

Անտանյիլի են եղել գլուղացիների կենցաղային պայմանները, նրանք սովորաբար իրենց բնակարանները կիսել են անասունների հետ՝ ենթարկվելով այդ վիճակի բոլոր դժգոթություններին: Ահա թե ինչ է գրել Ջ. Մորիերը, որը եղել է Թալինի էքրեկ հակական գլուղում: Նա նշում է, որ այդ գյուղի տները «...սամում են Քսենեփոնի Հայաստանում նկարագրածին, և կարելի է նկատել, թե նույնանման տներ ունեն Հայաստանի ամբողջ հողամասում, ներառյալ Վրաստանի մի մասը, որը նշանավոր է իր ցրտի խստությամբ: Բնակիչները կատարում են բավական ընդարձակ պեղում, որ գետնի բնույթին համաձայն տալիս է նրանց տան մեկ, երկու կամ երեք կողքերը, և հետո մնացյալը կառուցում են կիկլոպյան պարիսպների նման՝ վիթխարի քարերով: Սրանց վրա զնում են շատ հաստ գերաններ, և ապա ամբողջութունը ծածկում են հողով...»¹:

Չափազանց վատ է եղել երկրում առողջապահության վիճակը, Լ. Ա. Հովհաննիսյանը գրում է.

«Հակական մարզում, մինչև նրա Ռուսաստանին միանալը, ոչ մի բժշկական կազմակերպություն, զոնն ամենատարրական ձևով գոյություն չի ունեցել²: «Գործնական բժշկությունը մեծ մասամբ գտնվում էր ամենատղեա հեքիմների ձեռքում»³:

Եղած սակավաթիվ բժիշկները սպասարկում էին միայն ունևոր խավին: Ղուկասը 1784 թ. հոկտեմբերի 14-ին Կ. Պոլսում Էջմիածնի նվիրակ Իսահակ վարդապետին գրել է.

«Իսկ և բաց լայսցանէ՛ առ զժնդակութեան օղոյն ի հիւանդութեանց ևս ոչ մնամք ազատ... իսկ ի բժշկաց և բանագիտաց զուրկ գոլով՝ միայնով բժշկապետի այցելութեան միայն կամք ապաստան»⁴:

Հիվանդությունները և հատկապես ժանտախտը հազա-

¹ Հ. Հակոբյան, Ուղեգրություններ, 5. 2, էջ 37:

² Л. А. Оганесян, История медицины в Армении, т. IV, Ереван, 1947, стр. 3.

³ Նույն տեղում, 5. III, Երևան, 1946, էջ 254:

⁴ Մատենադարան, ձեռ. № 2803, էջ 362ա:

րափոր գոհներ էին տանում երկրից: Ժանտախտի դեմ պայքարելու ուրիշ միջոց չունենալով խանութխան և նրա հարեան երկրների (Կարս, Բալազետ, Ղրաստան) բնակիչները իրենց հույսերը դրել էին էջմիածնի վանքում պանդոզ դեղարդի վրա:

Այս ծանր պայմաններում աշխատափոր բնակչությունը չի դադարեցրել պայքարը իր աշխարհիկ և հոգևոր ֆեոդալների դեմ: Այդ պայքարը արտահայտվել է երբեմն ֆեոդալների վրա հարձակումների, երբեմն հարկերը վճարելուց խուսափելու ձևով:

Տեղեկություն է հասել մեզ, որ 18-րդ դարի վերջում Արարատյան դաշտում գործում էր ժողովրդական մի վրեժառու, մի «սպազակ», որը թալանում էր հարուստներին և նրանց գույքը բաժանում չքավորների միջև: Այդ մարդու մասին հետաքրքիր տեղեկություններ է հաղորդում Հ. Արարատյանը: Նա գրում է, որ 1790 թ., երբ ինքը աշխատում էր էջմիածնի վանքի տպարանում որպես կազմարարի աշակերտ, մի մարդ է գալիս իր մոտ և խնդրում իր համար բերել Սիմեոն Երևանցու ժամագրքից մի օրինակ՝ փոխարենը խոստանալով մեկ ձի և մեկ ոչխար¹: Հ. Արարատյանը կատարում է այս և այդ մարդուց ստանում երեք ոչխար ու մեկ ձի²:

Այդ ժամանակ հայտնի է դառնում, որ Մերկե-Կուլապ (Մերկ-Կոզպետ) գյուղի տերտերը հեռացել է գյուղից և ավազակություն է դրադվում: Նրան կոչում էին Մզրախ (տեղ), որովհետև միշտ շրջում էր տեղով գինյաձ³: Հինց այդ մարդըն էր, որ օգնել էր Հ. Արարատյանի չքավոր ընտանիքին: Հ. Արարատյանը պատմում է, որ Մզրախը, իսկապես, երբեմն զբաղվում էր թալանով, բայց ի տարբերություն մյուս ավազակների, նա թալանում էր միայն հարուստներին և դրանով չքավորների վրեժը հանում: Նա իր թալանած իրերից ոչինչ չէր վերցնում և իր մոտ ոչ մի ավելորդ բան

չուներ, բոլորը բաժանում էր չքավորներին: «...չատ գյուղերում,— գրում է Հ. Արարատյանը,— այլպիսի խեղճ մարդիկ օրհնում էին նրան՝ նրա արած բարնգործությունների համար», իսկ հոգևորականները չափազանց դժգոհ էին նրա եղածան և ինքնազուխտ արարքներից⁴:

Դժբախտաբար այլ նյութեր ստալծմա հայանի չեն Մզրախի մասին, բայց այս եղածից էլ երևում է, որ նա, արտահայտելով ժողովրդի դժգոհությունը իրեն շահագործող ֆեոդալների նկատմամբ, հանդես է եկել որպես հարստահարված, չքավոր դասակարգի շահերի պաշտպան, որի պատճառով էլ արժանացել է այդ դասակարգի համակրանքին:

Ժողովրդի մշտական շահագործողների կողքին հանդես էին գալիս նաև բազմաթիվ հոգևորականներ, կամ այլ մարդիկ, որոնք այս կամ այն առիթով, մեծ մասամբ ուխտավորական նպատակներով, ուղևորվում էին կատարում դանազան տեղեր, զլխավորապես Երուսաղեմ և օգտվելով կաթողիկոսի տված ժողովարարական կոնդակներից, բնակչությունից միջոցներ էին հավաքում իրենց ճանապարհորդությունը իրագործելու համար: Այդ ուխտավորները ոչ միայն Երևանի խանությունից էին, այլև ուրիշ վայրերից, մեծ մասամբ Ղրաստանից: Ժողովուրդը հաճախ հրաժարվում էր «նյիրատվություն» անելուց և բողոք հայտնում կաթողիկոսին, այնպես որ վերջինս հաշվի էր նստում դրա հետ և ինքը իր հերթին մերժում ժողովարարական կոնդակ այս կամ այն կրոնավորին տալու մասին վրաց արքայական տան անդամների խնդրանքը:

Այսպես, 1794 թ. նոյեմբերի 23-ին Ղուկասը Հերակի Բ-ի թոռ Դավիթ Միրզային գրում է, թե ինքը չի կարող ժողովարարական թուղթ տալ նրա ուղարկած Պետրոս քահանային, որովհետև ժողովուրդը դժգոհում է:

«Այլ դիտես արդեօք զորախուսթիւն ժողովրդոց մերոց՝ որք ի յետին դառնութեան կան: Երբեմն երբեմն ըստ գրոյ բարձրապատիւ հօր քո և դերազնիւ սիրելւոյն մերոյ՝ երկուց քահանայից թուղթ տուաք, ժողովուրդքն մեր այնքան նե-

¹ Жизнь Артемия Араратского..., т. 1, стр. 91.

² Նույն տեղում, էջ 98:

³ Նույն տեղում, էջ 99—100:

¹ Жизнь Артемия Араратского..., т. 1, стр. 100—101.

² Նույն տեղում, էջ 102:

դեպի և գալիսացեալ էին, մինչև ի լատենին իսկ աղաղակեալ
ամանց թէ՛ մեք զգլուխս մեր կարեմք պահել, որ ալլոց ևս
օգնել կարասցուք. լետոյ թէ զինչ տրտունջս են գրեալ մեզ,
ոչ է արժան սատ երկարելն»¹:

Ղուկաս կաթողիկոսը վախենում էր ժողովրդական զայ-
րույթից և աշխատում ամպնս անել, որ իրենց վտանգ չգա-
նուին նամակի մեջ նա գրում է.

«...մերայինքն ամենալն ի լաղքատութենէ և ի դառ-
նութեանց ժամանակիս նեղեալ գոլով՝ գրեթէ լերես են ել-
եալ, որոց աւելորդ հրաման հրամայելն փասս բերէ, քան թէ
օգուտ»²:

Ժողովուրդը մեծ ստեղծութիւն էր վերաբերվում իրեն
շահագործող հոգևոր ֆեոդալներին հետ: Հ. Արարատլանը գրում
է, թե հասարակ քահանաներին իրենց մոտ հարգում էին,
բայց վանականներին՝ ընդհակառակը, և նուրիսկ եպիսկոպոս-
ներին հանդիպելիս ոչ ոք չէր ուզում գլխարկը հանել³:

Գլուզացիները հաճախ հրաժարվում էին եկեղեցական
հարկերը վճարել: Օրինակ, Արարատլան երկրից ոչ ամբքան հե-
ռու գտնվող Թովմա Առաքելո վանքի մոտ եղած Դաշտ գյու-
ղի բնակիչները չէին կամենում վանքին հարկեր տալ: Ղ.
Կարնեցիին վախենալով, որ Դաշտի բնակիչների օրինակը վա-
րակիչ կարող էր, լինել մյուսների համար, 1785 թ. հունվա-
րին նամակ է գրում նրանց և աշխատում համոզել, որ հար-
կերը վճարեն.

«Նախ՝ զի այդպէս անարգիւն և անողորմ լինելով՝ ան-
նման դտանիք բոլոր ազգիս մերոյ. և երկրորդ՝ զի այգու
լամառութեամբդ յԱստուծոյ աչացն ելանէք և ալլոց ևս վատ-
թար օրինակ լինիք, զոր ամենին ոչ կամիմ և ոչ վայել է
բարեպաշտութեան ձերում»⁴:

Ղուկասը սպառնում է հակառակ դեպքում նրանց հետ
ալլ կեպ վարվել:

¹ Գիւան, հ. Դ, էջ 642—643:

² Նույն տեղում, էջ 643:

³ Жизнь Артемия Араратского..., т. I, стр. 253.

⁴ Մատենադարան, ձեռ. № 2803, էջ 379ա:

«Իսկ թէ ոչ կամիցիք լսել հայրական պատուիրի մե-
բում, և դարձեալ լամառիցիք զրկել զտուրբ վանան ձեր և
զխղճալի բազմաշխատ Առաջնորդն նորին ի հասից և իրա-
ւանց ամէն, ստեմ ձեզ, կթիւոց էք լայնժամ դպտուղ անխղ-
ճութեան և անհնազանդութեան ձերոյ և նշաւակ էք լինե-
լոց բազմաց»¹:

Եկեղեցական հարկերը չվճարելու դեպքեր եղել են նաև
Ղազախում: 1798 թ. օգոստոսի 18-ին Հաղպատի միաբան
Պետրոս վարդապետը գրում է վրաց թագավոր Գիորգի
ԺԲ-ին, որ Ղազախի հայերը չեն ուղարկում սահմանված հար-
կերը և խնդրում է այդ մասին հրովարտակ ուղարկել Ղազա-
խի տանուաներին ու քահանաներին: Գիորգին Պետրոսի նա-
մակի վրա մակագրում է, որ կթե դադախեցիները վանքի
հարկերը կամավոր կերպով չտան, ապա նրանցից բռնութիւն
կվերցնեն²:

* * *

Վերը շարադրվածից երևում է, որ 18-րդ դարի վերջում
Երևանի խանութիւն բնակչութիւնը գտնվում էր դաժան շա-
հագործման ու ճնշման պայմաններում: Չնայած խանութիւն
կլանքում այդ դարի կեսին տեղի էր ունեցել կարևոր
մի իրադարձութիւն՝ այն դուրս էր եկել պարսից պետութիւն
կազմից և գտնվում էր կիսասանկախ վիճակում, բայց դրանից
աշխատավոր մարդկանց գրութիւնը ոչնչով չէր փոխվել: Փեո-
դալական հարկերը գանձվում էին նախկին չափերով, պար-
տավորութիւնները մնում էին նույնը: Տարբերութիւնը լոկ
այն էր, որ եթե նախկինում խանութիւն եկամուտների մեծ
մասը գնում էր պարսից շահի գանձարանը, ապա այժմ նրանք
կենտրոնանում էին Երևանի խանի ձեռքում:

Երկրի կիսասանկախ վիճակը չափազանց ձեռնտու էր Երե-
վանի խաների համար, որովհետև նրանք ժառանգական էին
դարձրել իրենց պաշտոնը, համարյա թագավորական իրա-

¹ Մատենադարան, ձեռ. № 2803, էջ 379ա:

² Մատենադարան, Արխիվային բաժին, Աղ. Երիցյանի արխիվ,
թղթ. 156, վավ. 210:

վունքներ ունեին, և իրենց անօրինութիւն տակ էին գցել զիվանի հողերից ստացվող բոլոր եկամուտները: Վրաց թագաւորին ուղարկվող հարկը անճամեմատ քիչ էր շահին ուղարկվածից, այնպես որ Երեանի խաների համար գերազասելի էր կիսատեղախ վիճակը պարսկական պետութեան կազմում լինելուց, բայց չնայած դրան, նրանք հարմար աւիթ էին որոնում վրացական տիրապետութեանից ևս դուրս գալու համար:

Կիսատեղախ վիճակը ձեռնտու էր նաև մյուս ֆեոդալներին, մասնավորապէս թիուղարների համար: Վերջիններս 18-րդ դարի վերջում իրենց օգտին էին դանձում ամբողջ սենտահարկը, այլև մյուս հարկերը: Ընդլայնվել էին նրանց վարչական իրավունքները գյուղացիների նկատմամբ:

Համեմատած նախորդ 30—40 տարվա հետ, անդրկովկասյան մյուս երկրների նման, Երեանի խանութիւնը անտեսական փոքր ինչ վերելք է ապրում, որոշ աշխուժացում է ապրում առևտուրը, զարգանում են արհեստները: Մի կողմից այս, մյուս կողմից այն, որ Երեանի խանը եկամուտներից այլևս բաժին չէր հանում պարսից շահին, հնարավորութեւն են տալիս անտեսութեան որոշ զարգացմանը: Դրա շնորհիվ խաները կարողանում են շինարարական աշխատանքներ ծածափալիկ Երեանում և նրանից դուրս. նրանք հնարավորութեւն են ունենում զինված հարձակումներ կատարել իրենց հարեանների՝ Սոլի, Բալազետի, Նախիջևանի և անգամ Վրաստանի վրա, միաժամանակ կարողանում են լավ զիմազրել Երեանի վրա արշավողներին: Որոշ անտեսական վերելք էր ապրում նաև Էջմիածնի վանքը: Արտասահմանից ստացվող նվիրատութեւնների և ներքին եկամուտների շնորհիվ Ղուկաս կաթողիկոսը կարողանում է շինարարական բազմաթիվ աշխատանքներ կատարել վանքում և, բացի դրանից, նա ի վիճակի է լինում օտարերկրյա արշավողներից մեծ կաշառքներով ազատել վանքը թալանի և ավերմունքի առարկա լինելուց:

Տնտեսական այդ համեմատական վերելքը, որը շարունակվեց նաև հետագա տարիներին, չէր կարող, սակայն, տալ

որևէ շոշափելի արդյունք. դրան արգելք հանդիսացան երկրում զորեղացող կենտրոնախույս ուժերը, անտեսութեան հետամնացութեւնը և այն բազմաթիվ արշավանքները, պատերազմները և ներքին կռիվները, որոնք Արարատյան դաշտում հաջորդում էին միմյանց մեծ արագութեամբ, ապրում և անմարդաբնակ դարձնում երկիրը: Միանգամայն ճիշտ է Ի. Պ. Պետրուշևսկին, որը այս մասին գրել է հետևյալը.

«Բայց ֆեոդալական մասնավորութեան, բնատնտեսութեան գերիշխանութեան, մշտական երկպառակութեւնների և ժամանակից ժամանակ իր սեպ իշխանութեւնը անդրկովկասյան երկրներում վերականգնելու Իրանի անվերջ փորձերի պարմաններում, այդ հարաբերական տնտեսական վերելքը չէր կարող տալ ամուր և շոշափելի հետեանքներ»¹:

¹ И. П. Петрушевский, Очерки..., стр. 87.

ԵՐԵՎԱՆԻ ԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ 18-ՐԴ ԴԱՐԻ 80-ԱԿԱՆ
ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

Ա. ՀԱՇՏՈՒԹՅՈՒՆ ՎՐԱՍՏԱՆԻ ՀԵՏ. ԵՐԿՐԻ ՆԵՐՔԻՆ ՔԱՎԱՔԱԿԱՆ
ՎԻՃԱԿԸ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԱՐՇԱՎԱՆՔԻ ՊԱՏՐԱՍՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԺԱՄԱՆԱԿ

Երևանի խանությունը 80-ական թվականների սկզբին խիստ ավերված, աղքատացած և բնակչությանից ամալացած մի երկիր էր, ուր քիչ թե շատ բարգավաճ վիճակում էին միայն Երևանն ու Էջմիածինը: Երկրում ստեղծված ծանր դրություն մասին Էջմիածնի միաբանները 1780 թ. սեպտեմբերին Կ. Պոլսի հայությունն ուղղած իրենց շրջաբերական նամակում գրել են հետևյալը.

«...լանցելու մե ամի զորքան աւերութիւնս և փասսա կրեաց երկիրս մեր, լուեալ եք, զորս զեռ ևս կրէ, զի նոյն խոտվութիւն տակաւին գոյ: Երկիրս ըստ մեծի մասին անմարդաբնակ է և աւերիչք բազմացեալք զփնացորդն ևս աւերին: Յորոց միջի սուրբ Աթոսս միայն է փացեալ առանց զլխաւոր փասսուց՝ շնորհօքն Աստուծոյ»¹:

Արարատյան երկրից Հերակլ Բ-ի Վրաստան տարած գլուղացիները չէին վերադարձվել, իսկ մյուսները, որ 1779 թ. արշավանքի հետևանքով հեռացել էին իրենց բնակավայրերից ու նոր էին ետ եկել, զեռ չէին անցել նորմալ կյանքի:

Երկրում ստեղծված խառը դրությունը և քաղաքական կյանքի հեղհեղուկ պայմանները Էջմիածնի միաբաններին

¹ Մատենադարան, ձև. № 4481, էջ 10ա:

թելադրում են արտակարգ հասցնելու թյամբ, առանց գաղութահայության զիտություն և մասնակցության, կատարել հանգուցյալ Սիմեոն Երևանցու փոխարեն նոր կաթողիկոս ընտրելու գործը, մի բան, որը կարող էր հայություն մեջ առաջ բերել դժգոհություն և պատակառում: Այդ շտապողականությունը վանքի գրագիր Անանիա սարկավազը պատճառաբանում է այսպես.

«(Միաբանները—Վ. Գ.) ...վասն աւերութեան երկրիս, ըստ մեծի մասին և խառնակութեանցն ոչ կարացին թողուլ թարց հողաբաժնուի դսուրբ Աթոսս յերկար ժամանակա: Քանզի այս երկրական ժանաքն և գալարարուլքն կատարիք կամէին զպէս պէս փասս հասուցանել սրբոյ Աթոռոյս ամենայն կերպիւ, թող թէ արտաքին թշնամիքն երկրիս»¹:

Արարատյան դաշտի վրայով անցնող երթևեկության ուղիները համարյա փակվել էին: Անհնարին էր երթևեկել զեպի Թիֆլիս, Գանձակ, Թալրիդ ու Շուշի տանող ճանապարհներով: Թափանջվել էր առևտուրը:

Երևանի խանի և Հերակլ Բ-ի թշնամությունը տակավին չէր վերացել: Նրանց երկրներին սահմանները հսկողություն տակ էին և այդ պատճառով Էջմիածնի միաբաններին չի հաջողվում Վրաստանի հայությունը ժամանակին իրազեկ պահել կաթողիկոսական ընտրությունների հանգամանքներին: Իսկ երբ նորընծա Ղուկաս Կարնեցի կաթողիկոսը կամենում է մի եպիսկոպոս ուղարկել Վրաստան՝ աջակցել հայությունը և վրաց մեծամեծներին զբավոր տեղեկացնելու իր ընտրվելու մասին, հանդիպում է մեծ դժվարությունների: Նախկին ճանապարհները փակ էին, իսկ Կարսի վրայով ծածուկ ուղարկելը՝ վտանգներով հղի, որովհետև պարսիկները այդ մասին կիմանալին իրենց լրտեսներից և ռ...զալլ և ալլս կարծեսցեն»²: Ուստի հրաժարվում է դրանից:

Երևանի Հուսեյն-Ալի խանը, դաս առած Հերակլի արշավանքներից, փճուկ էր հաշտվել նրա հետ և վերականգնել

¹ Մատենադարան, ձև. № 4481, էջ 1ա:

² Նույն տեղում, էջ 6բ:

իրենց նախկին հարաբերութիւնները: Նա հուշս ունենք, որ դրանից հետո թագաւորը կվերադարձներ Վրաստան տարված գլուղացիներին և այլևս չէր արշավի Երևանի վրա¹:

Ակալում են հաշտութեան բանակցութիւնները, որոնց ժամանակ հաշտարարի դերը ստանձնում է Ախալցխայի Սուլեյման փաշան²: Դժվար չէ կռահել, թե ինչու էր թուրքաց սահմանապահ փաշան խառնվում այս գործին: Թուրքական կառավարութեան համար, որը մեծ ձգտումներ ուներ Երևանը իր գերիշխանութեան տակ ձգելու և այդ պատճառով միշտ աշխատում էր սիրաշահել նրա տերերին³, ձեռնտու չէին Երևանի և Վրաստանի տիրակալների այդ թշնամական հարաբերութիւնները: Թուրքերը լավ գիտեին, որ Երևանի խանը խիստ թուլացած էր և Հերակլին, արշավանքի դեպքում, կհաջողվեր գրկել նրան իշխանութիւնից և Արարատյան երկիրը ամբողջովին ենթարկել իրեն: Ուստի, այս բանը կանխելու համար հանձնարարվում է Սուլեյմանին հաշտեցնել նրանց և վերականգնել իրերի նախկին վիճակը:

Վանքի գրադիրը պատմում է, որ 1780 թ. հոկտեմբերի սկզբներին Սուլեյման փաշան իր ուղակերով Երևանի խանին տախտակներ է նվեր ուղարկում, միաժամանակ ուղտերի վերակացուի ձեռքով նամակ է ուղարկում կաթողիկոսին: Վերջինս իր պատասխանի մեջ հորդորում է նրան շտապ գլուխ բերել հաշտութեան գործը:

«Յորում և խնդրեաց զսէրն և զբարեկամութիւն հաստատ ունիլ ընդ սրբոյ Աթոռոյս և ընդ ինքեան: Եւ որովհե-

տե սա (Սուլեյման փաշան—Վ. Գ.) գհաշտութիւն արկանէր ի մէջ վրաց Արքային և մեր խանին, վասն այն և սրբազան Վեհն զիրիճալս զրեաց առ ի փութով ի գլուխ բերել¹:

Շուտով Երևան են ժամանում Սուլեյման փաշայի մարդիկ և խանը պատրաստութեան է տեսնում ընծաներ ուղարկելու Հերակլին և հաշտութեան առաջարկելու: Էջմիածնի միաբանները կամենում են օգտագործել այս առիթը և մի կախիկպոս ուղարկել Վրաստան: Բայց չի հաջողվում: Այս մասին նրանք գրել են.

«Իսկ ապա մինչ կիին Դատա Սուլեյմանն և Շամտինի կղբայր Ահմատ աղայն, և սա (խանը—Վ. Գ.) ևս սկսաւ զընծայ պատրաստել՝ զի լոքեցէ, լայնժամ ևս կամեցաք աղղել սմա, բայց գիտէաք անկարծիք, զի սակոց է թէ՛ ընդ իմ ընծայատարին լոքեցէք, ընդ որում թէ գալլր մեր կախիկպոսն, պարտ էին նմալ այդք գիտող լինիլ: Եւ թէ անլաջողութիւն ինչ ևս լինիւր բանից իւրեանց, ի նմանէ կարծել²:

Սրանից հետո նրանք դիմում են խանին և նրանից սահմանի պահպաններին ուղղված թուղավութիւն (թաղա) ստանալուց հետո միայն Դանիել վարդապետին ուղարկում են Վրաստան:

Ռուս պատմաբան Պ. Գ. Բուտկովի աշխատութեան մեջ ասվում է, թե Հերակլ Բ-ի և Երևանի խանի միջև հաշտութիւնը կնքվել է 1780 թ. մայիսի կեսերին³, բայց, ինչպէս կանանք ստորև, այդ բանը տեղի է ունեցել այնլի ուշ՝ 1781 թ. նոյեմբերին:

Ղ. Կարնեցու գրադրութիւններից երևում է, որ մինչև 1780 թ. հոկտեմբերը հաշտութեան բանակցութիւնները արդիւնք չեն ունենում և Արարատյան երկրի վիճակը առավել վատթարանում է: Նա գրում է.

«...և մնացեալքն երկրիս ևս ի սպառ աւերեցան, քան-

¹ Մատենադարան, ձեռ. № 4481, էջ 29բ—30ա:

² Նույն տեղում: էջ 6բ—7ա:

³ П. Г. Бутков, Материалы..., ч. II, стр. 75.

¹ Այդ ժամանակ Արարատյան երկրում լուրեր էին պտտվում այն մասին, որ եթե մինչև 1780 թ. օգոստոսի 15-ը հաշտութեան չկնքվի, Հերակլը արշավելու է Երևանի վրա (Դիւան, 5. Գ., էջ 28):

² Մատենադարան, Արխիվային բաժին, Կաթողիկոսական գրվան, Թղթ. 7, վավ. 1, էջ 37բ:

³ Տեղեկութիւն կա, որ թուրքական կառավարութիւնը Երևանի հուսնյա-Ալի խանին թանկարժեք նվերներ է տվել (սամուրի վերաբերու և 2000 ոսկի (աշքաֆի) և շնորհել Անատոլիի բեղլարբեղութեան կոչումը (տե՛ս Մատենադարան, Պարսկերեն ձեռագրերի Ֆոնդ, № 233):

զի ոչ եղև ըստ բաւականին վար և վաստակ՝ սակս անկարուն բնակութեանցն, յորոց ոչ պակասէին ասպատակողք¹:

Նույն նամակում նշվում է նաև, որ Շուշու Իբրահիմ խանը արշավել է Թավրիզի ու Սոլի վրա, մեծ ավերածութիւններ արել այնտեղ ու գերիներ վերցրել: Այնուհետև հարձակվել է Գիլանի վրա և փախցրել նրա իշխողին:

Երևանի խանութիւն մեջ գրութիւնը առավել ծանրանում է նաև այն պատճառով, որ մի քանի քոչվոր ցեղեր, օգտվելով Հուսեյն-Ալի խանի թուլութիւնից, ասպատածութիւն են բարձրացնում²: Նրանք դուրս են գալիս խանութիւն սահմաններից և միանալով այլ խմբերի հետ, անընդհատ հարձակումներով ավերում ու թալանում են երկիրը:

«Եւ աստէն իսկ,— գրում է կաթողիկոսը,— գողք և ստամբակքն երկրիս որք և իշխողին իսկ ոչ լսեն, զմեծամեծ ֆիասս և աւերս գործեն՝ ուր և հասանին»³:

Այս պայմաններում անկարելի է դառնում վարուցանքը, սպառվում են պարենի պաշարները և սկսվում է սով: Ղ. Կարնեցու գովազանագրքում ասվում է.

«...զի վասն անվաստակ մնալոյ երկրիս մերոյ սովն ևս տիրեալ էր. և յայնմ միջոցի Աստուծով միայն սուրբ Աթոռս էր ի շինութեան»⁴:

Աշխատավոր բնակչութիւնը զրկված էր ամեն բանից և տվալտում էր սովի անողսք ճիրաններում:

Հաշտութիւն կնքելու համար Հուսեյն-Ալի խանը իր մարդկանցից մեկին թանկարժեք նվերներով ուղարկում է Հերակ Բ-ի մոտ, սակայն նա մերժում է⁵:

Դրանից հետո, խանը Հերակի մոտ բանակցելու համար ուղարկում է իր կնոջը: Երբ վերջինս իր ուղեկիցների հետ հասնում է Թիֆլիս և տեսակցութիւն ունենում թագա-

վորի հետ, անմիջապես նամակ է գրում իր ամուսնուն և հայտնում, թե հաշտութիւն կնքելու և տարված մարդկանց ևս դարձնելու համար անհրաժեշտ է հալոց կաթողիկոսի միջնորդութիւնը: Սանի խնդրանքով Ղ. Կարնեցին 1780 թ. նոյեմբերի 14-ին Գալուստ վարդապետի հետ մի նամակ է ուղարկում թագավորին և խնդրում հաշտվել:

«Այն պաղաւ և սրբազան Վեհն զմի տաճկնվար աղերսարկու թուղթ գրեաց թէ՛ ահա երկրիս որպիսութիւն յայտնի է քեզ, որոյ շինութիւնն ըստ մեծի մասին սպառեալ է և անմարդաբնակ է եղեալ: Արդ՝ խնդրեմ ի մեծութենէդ, զի զխղճալի ժողովուրդքսն երկրիս, զորս վարեալ ևս աստի, արձակեացես ի դալ»¹:

Այս բանակցութիւնները ևս հաշտութիւն չեն պակվում, բայց համեմատաբար թուլացնում են թշնամական հարաբերութիւնները Հերակի և խանի միջև: Նոյեմբեր ամսին բացվում են ճանապարհները և օգտվելով դրանից, Ղ. Կարնեցին Ռուսաստան է ուղարկում Սիմեոն Երևանցու նամակները, որ հասցեագրված էին Հ. Արղութիւնին և մինչ այդ հնարավոր չէր եղել ուղարկելի²:

Շատ չանցած Հուսեյն-Ալի խանը հաշտութիւն կնքելու համար մի նոր պատվիրակութիւն է ուղարկում Հերակի մոտ: Ուղարկվածների մեջ էր նաև նրա որդի Մահմեդը: Պատվիրակութիւն ասաքման համար առիթ էր ծառայել Հերակ Բ-ի որդի Լեանի ողբերգական մահը³:

Այս պատվիրակութիւնն էլ չի հաջողվում հաշտութիւնը զուլս բերել: Հերակը մտադիր չէր այս ժամանակ հաշտութիւն կնքել՝ Հուսեյն-Ալի խանից իրեն հավատարիմ մնալու մասին ավելի համոզիչ հավաստիացումներ և պարտավորութիւններ ստանալու միտումով: Սակայն շուտով զիպքերը այնպես ևս դասավորվում, որ Քարթլ-Կախեթի

¹ Մատենադարան, ձեռ. № 4481, էջ 44ա:

² Գիւան, հ. Դ, էջ 102:

³ Նույն տեղում, էջ 108:

⁴ Գարեգին Ա. Կարողիկոս. Երթեր և ուսումնասիրութիւններ..., պրակ Ե, էջ 56:

⁵ Մատենադարան, ձեռ. № 4481, էջ 39բ:

¹ Մատենադարան, ձեռ. № 4481, էջ 39բ:

² Նույն տեղում, էջ 34բ:

³ Նույն տեղում, էջ 70ա—70բ:

թագավորը ինքն է սկսում հաշտութեան համար որոշ քայլեր անել:

Ղ. Կարնեցու 1781 թ. մարտին գրած նամակներից երևում է, որ Հերակլը Երևանի խանի մոտ էր ուղարկել հանդուցյալ արքայազն Ասանի վեզիր Գիորգի բեկին, որը միաժամանակ Երևանում Ֆալուց հետո մեկնում է Թիֆլիս, բայց շատ չանցած, երկրորդ անգամ է դալիս¹: Պարզվում է, որ այդ ժամանակ Ղարաբաղի Իբրահիմ Սալիլ խանը պատերազմ էր սկսել Սոլի Ահմեդ խանի հետ և արշավել նրա վրա: Հերակլը, որպես Իբրահիմի դաշնակից, պետք է օգներ նրան, բացի դրանից, նա ևս ձգտումներ ուներ Սոլը գցելու իր ազդեցութեան շրջանակների մեջ, ուստի պատրաստվում է գործ ուղարկել այնտեղ: Վրացական զորքը Սոլ գնալու համար պետք է անցներ Արարատյան երկրի վրայով. դրա համար անհրաժեշտ էր հաշտվել Հուսեյն-Ալիի հետ, որպեսզի վրաց զորքը ոչ միայն վրասներ չկրեր, այլև անհրաժեշտութեան դեպքում օգնություն ստանար նրանից:

Գիորգի բեկի բանակցությունները, ամենայն հավանականութեամբ, վերաբերել են այս հարցերին, և համաձայնություն կայանում է: Հերակլը այս հարցում զգացել է նաև կաթողիկոսի օգնության կարիքը: 1781 թ. հուլիսի 11-ին Ղ. Կարնեցու գրած մի նամակից երևում է, որ Հերակլը նրան նամակ է գրել և հայտնել, թե ինքը Սոլի դեմ արշաված Իբրահիմ խանին օգնության է ուղարկել վրացական զորք, որը պետք է անցներ Արարատյանը, և խնդրում է կաթողիկոսին իր զորքի համար գինի ուղարկել այնտեղ²:

1781 թ. նոյեմբերին Երևանի խանը Վրաստանի հետ հաշտություն կնքելու համար ուղարկում է չորրորդ պատվիրակությունը, որը գլխավորում էր խանի որդի Ղուլամ-Ալին: Այս անգամ հաշտություն կնքվում է: Երևանի խանությունից տարված գյուղացիների մեծ մասը կտ է դարձվում:

Ղուլամ-Ալի խանի հետ Թիֆլիսից Երևան է գալիս նաև Հերակլի ներկայացուցիչ Իվանե Մուխրան բեկը, որը հաշտություն կնքելու ժամանակ բավական զործ էր արել: Բանակցություններին մասնակցել էր նաև Հովհաննես անունով մի հայ, որը ծառայում էր Իվանեի մոտ: Այս մարդը ևս դրական զործ էր կատարել և դրա համար կաթողիկոսը օրհնութեան գիր է ուղարկում նրան¹:

Իվանե Մուխրան բեկը Երևանում մնում է մինչև 1782 թ. հունվարի 12-ը և այդ ընթացքում հաշտության բանակցությունները ավարտի հասցնում²: Երևանի խանը պարտավորվում է մնալ Հերակլ Բ-ի հարկատուն՝ նախկինի պես տարեկան նրան վճարելով 3000 թուման: Բացի դրանից, նա անհրաժեշտության դեպքում պարտավոր էր իր զորքով օգնել թագավորին: Սաները, նախքան իրենց իշխանությունը ժառանգելը, անպայման պետք է հաստատվեին վրաց թագավորների կողմից: Փոխարենը Հերակլը խոստանում է պաշտպանել Երևանի խանությունը արտաքին և ներքին թշնամիներից:

Նույն այս ժամանակ Ռուսաստանում ետանդուն պատրաստություններ էին գնում Պարսկաստանի վրա արշավելու համար: Եկատերինա Բ կայսրուհին, ձգտելով իրականացնել Պետրոս Ա-ի նախագծած պլանները, կամենում էր սուսական աիրապետությունը հաստատել նաև Անդրկովկասի և Կասպից ծովի հարավ-արևմտյան ափերի վրա:

1768—1774 թթ. սուս-թուրքական պատերազմը զգալիորեն բարելավել էր Ռուսաստանի դիրքերը Սև ծովի շրջաններում: Այժմ սուսական կառավարության առջև խնդիր էր ծառայել Կասպից ծովի շրջաններում ևս դերիշխող դառնալ և հնդկական առևտուրը Պարսկաստանի ու Կասպից ծովի վրայով շուտ առաջ գնալ Ռուսաստան: Որովայն էր գրավել Անդրկովկասը և այնտեղ ստեղծել Ռուսաստանից կախման մեջ գտնվող վասալական երեք պետություններ՝ հայկական, վրացական և ադրբեջանական, ընդ որում առաջնահերթ խըն-

¹ Մատենագարան, ձև. № 4481, էջ 86բ1

² Նույն տեղում, էջ 110ա:

¹ Մատենագարան, ձև. № 4481, էջ 132ա:

² Նույն տեղում, էջ 137ա:

գիրքներից էր Արևելյան Հայաստանում հայկական պետություն ստեղծելը և Վրաստանի վրա առևտրական գերիշխանություն տարածելը: Այդ պետությունները ամուր պլանցդարմ էին հանդիսանալու Ռուսաստանի համար Թուրքիայի դեմ մղվելիք պատերազմների ժամանակ, ինչպես նաև պետք է մեծացնեին Ռուսաստանի ազդեցությունը Հյուսիսային Կովկասի վրա¹:

Ռուսական գերիշխանության հաստատումը Արևելյան Հայաստանի վրա առաջագիմական կարևոր իրադարձություն կհանդիսանար նրա բնակիչների կյանքում: Ճիշտ է, այն սոցիալական և ազգային ազատագրում չէր բերելու և չէր էլ կարող բերել հայ ժողովրդին, բայց և գրական նշանակություն էր ունենալու նրա համար: Փ. Էնգելը գրել է. «Արևելքի նկատմամբ Ռուսաստանը իսկապես խաղում է պրոդրեսիվ դեր»²: Պարսից իշխանությունը, որը սպառնում էր Ֆիզիկական բնաշնչել հայերին, հաշորդելու էր քաղաքական, անտեսական և կուլտուրական կյանքի անհամեմատ առավել բարձր զարգացում սենցող երկրի արիապետություն. այդ բանը ոչ միայն կիրկեր նրանց կորստից, այլև հնարավորություն կստեղծեր զարգանալու և առաջադիմելու: Այս է պատճառը, որ հայերը, ինչպես նաև անդրկովկասյան մյուս ժողովուրդները՝ վրացիներն ու ադրբեջանցիները, ուրախությամբ և մեծ հույսերով էին սպասում առևտրական արշավանքին:

Ռազմական էքսպեդիցիայի նախապատրաստման գործը հանձնարարվում է գեներալ-պորուչիկ Ա. Վ. Սուվորովին: 1780 թ. սկզբին իշխան Գ. Ա. Պոպովիչը Ա. Վ. Սուվորովի և Ի. Պ. Գարիչի հետ մի քանի անգամ հանդիպումներ է ունենում Հ. Լազարյանի և Հ. Արղուիլյանի հետ՝ բազմաթիվ տեղեկություններ ստանալով նրանցից Անդրկովկասում և հատկապես Արևելյան Հայաստանում տիրող վիճակի մասին³:

Շուտով Սուվորովը մեկնում է Աստրախան, ուր ստանձնելով Կազանյան գլխիգիտյալի հրամանատարությունը, պատրաստություն է տեսնում արշավանքը իրականացնելու: Բայց այն հետաձգվում է և 1781 թ. դեկտեմբերի 30-ին ցարական կառավարությունը սրոշում է ընդունում Սուվորովին Կազան տեղափոխելու մասին⁴:

Արշավանքը նշանակվում է 1783 թ. գարնանը. պատրաստությունները շարունակվում են իշխ. Գ. Պոպովիչի ազգական գեներալ-պորուչիկ Պ. Ա. Պոպովիչի գեկավարությամբ:

1782 թ. նոյեմբերի 8-ին գեներալ Պոպովիչը ժամանում է Հյուսիսային Կովկասի Գեորգիևսկ ամրոցը, որտեղից նամակագրական կապ է հաստատում Ղարաբաղի մելիքների, Ղուկաս կաթողիկոսի և ադրբեջանական խաների հետ: Նա Անդրկովկասից տեղեկություններ է ստանում ճանապարհների, անտեսության, զինված ուժերի, քաղաքների և իշխանությունների մասին: Այդ գործում նրան մեծ աջակցություն է ցույց տալիս Հ. Արղուիլյանը, որը նույնպես ժամանել էր Գեորգիևսկ:

Ռուսական հրամանատարությունը հատկապես սերտ կապերի մեջ էր Քարթլ-Կախեթի թագավոր Հերակլ Բ-ի հետ: Վերջինիս երկիրը, չնայած հարևան մասը իշխանությունների վրա ունեցած իր ազդեցությանը, այնուամենայնիվ շատ թուլացած, քայքայված վիճակում էր: Նրա ձգտումը՝ ստեղծել միասնական և ուժեղ պետություն, չէր իրականացել և Արևելյան Վրաստանը մնում էր ֆեոդալական մասնատված մի երկիր՝ առանց ուժեղ կենտրոնական իշխանություն: Մի կողմից թուրքական ագրեսիայի օրեցօր աճող վտանգը, Թուրքիայի կողմից հրահրվող լեռնականների ավերիչ արշավանքները և Պարսիստանում ուժեղացող ձգտումները՝ Արևելյան Վրաստանը կրկին Պարսիստանին ենթարկելու, մյուս կողմից անտեսական ծանր վիճակը և անվերջանալի ներքին երկպառակությունները տանում էին երկիրը դեպի կործանում: Ուստի, վրաց թագավորը օգնություն և հա-

¹ Հայ ժողովրդի պատմություն, Ա մաս, Երևան, 1956, էջ 395:

² К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. XXI, М., 1932, стр. 211:

³ М. Персиян, Из истории русско-армянских отношений, кн. I, стр. 47—52.

⁴ М. Персиян, Из истории русско-армянских отношений, кн. I, стр. 70.

վանավորութիւն ստանալու հույսով բանակցութիւններ ձեռն է մտնում ուսանողի հետ: 1782 թ. դեկտեմբերի 21-ին Հերակլ Բ-ը դիմում է Եկատարինա Բ կայսրուհուն և խնդրում Արևելյան Վրաստանը բնդունել Ռուսական կայսրութեան հովանավորութեան ներքո: Մինչ լուծում կատանար այս հարցը, սուսական հրամանատարութիւնը շարունակում է իր պատրաստութիւնները, որոնք, սակայն, դանդաղ էին ընթանում: Այդ, ինչպես նաև Վրաստանի սուսական հովանավորութեան ներքո մտնելու հարցը նախապես լուծելու անհրաժեշտութեան, այլև ուրիշ կարևոր խնդիրների պատճառով արշավանքը հետաձգվում է մեկ տարով: 1783 թ. մայիսի 21-ին գեներալ Պ. Պոտյոմկինը գնդապետ Ս. Բուսնաշևին կարգադրում է սուսական զորքերի համար Անդրկովկասում մթերքների պահեստներ նախապատրաստել և հեռախոզել տեղանքը¹: Նույն օրը գեներալ Պ. Պոտյոմկինը Բուսնաշևին տալիս է նաև մի ուրիշ հրամանագիր, որից երևում է, թե իշխան Գ. Պոտյոմկինը 1783 թ. ապրիլի 13-ին կարգադրել էր գնդապետ Բուսնաշևին որպես կոմիսար ուղարկել Հերակլի մոտ, որպեսզի նա ուսումնասիրի Հերակլի երկիրը, նրա ամբողջութեան անվտանգութիւնը: Իր կողմից Պ. Պոտյոմկինը Բուսնաշևին հրամայում է տեղեկութիւններ հավաքել՝ «...Թիֆլիսից մինչև Ղարադաղ և Ղարաբաղի դավառը, Թիֆլիսից մինչև Շուշի ամրոցը... այլև Թիֆլիսի վրայով մինչև Երևան և հետո աջ՝ Սև ծովի կողմը մինչև Տրապիզոն եղած տարածութեան մասին...»²:

Ռուսական հրամանատարութիւնը նախատեսում էր արշավանքը անցկացնել հետևյալ պլանով. զորքերի մի մասը Դերբենդի վրայով և հետո Կասպից ծովի ափերով պետք է շարժվեր մինչև Էնդելի, իսկ մյուս մասը Կովկասյան լեռնաշղթայի վրայով՝ Վրաստան, այնտեղից էլ Ղարաբաղ և Ղարադաղ՝ միաժամանակ զբաղելով Երևանը: Արշավանքի

նպատակը հայտարարված էր «Հայաստանի վերականգնումը»³:

Արշավանքի այս պլանը ձևավորվեց հուլիս—նոյեմբեր ամիսներին. այդ ժամանակ՝ 1783 թ. հուլիսի 24-ին Գեորգիևսկ ամրոցում Ռուսական կայսրութեան ներկայացուցիչներ՝ Պ. Ս. Պոտյոմկինը և փոխգնդապետ Տամարան, վրաց ներկայացուցիչներ՝ Մուխրան Բագրատիոնի (որը Երևանի խանութեան գործերի գծով գլխավոր խորհրդականն էր վրաց արքունիքում)⁴ և իշխան Գարսևան Ճավճավաձեի հետ ստորագրեցին պայմանագիր, որի համաձայն Քարթլ-Կախեթի թագավորը ընդմիջտ հրաժարվում էր Պարսկաստանի կամ այլ պետութեան վասալութիւնից և մտնում Ռուսաստանի հովանավորութեան տակ: Վրաց թագավորները, նախքան դանք ժառանգելը, պետք է հաստատվեին կայսրուհու կողմից և հավատարմութեան երդում տալին նրան: Քարթլ-Կախեթի թագավորը հրաժարվում էր ինքնուրույն արտաքին քաղաքականութեան վարելուց: Դրա փոխարեն կայսրուհին պարտավորվում էր հովանավորել և պաշտպանել նրան⁵:

Համաձայն պայմանագրի, սուսական երկու գումարտակ 4 թնդանոթներով մշտապես պետք է գտնվեին Վրաստանում: 1783 թ. նոյեմբերի 3-ին սուսական գումարտակները մտնում են Թիֆլիս, իսկ 1784 թ. հունվարի 23-ին Հերակլը հավատարմութեան երդում է տալիս կայսրուհուն:

Ռուսական կառավարութիւնը որոշել էր պայմանագրի կնքումից անմիջապես հետո հրովարտակներ ուղարկել անդր-կովկասյան խաներին: Այդ մասին 1783 թ. մայիսի 9-ին Պ. Պոտյոմկինը գրել է Հերակլին.

«...Երբ որ ստորագրվի պայմանագիրը, ես կարգադրութիւն ունեմ իսկույն և ևս թուր շրջակա խաներին հրովարտակներ ուղարկելու՝ հայտարարութեամբ, որ նորին Կախեթական Մեծութիւնը Ձեր անձը, Ձեր թագավորութիւնը և

¹ ЦГАДА, ф. Гос. архив, реестр XXIII, дело № 13, ч. V, л. 86.

² Նույն տեղում, էջ 85ա:

³ А. Р. Иоаннисян, Россия и армянское освободительное движение..., стр. 92.

¹ А. Р. Иоаннисян, Россия и армянское освободительное движение..., стр. 91—92.

² ЦГАДА, ф. Гос. архив, р. XXIII, д. № 13, ч. IV, л. 7.

³ П. Г. Бутков, Материалы..., ч. II, стр. 123—128.

ժողովուրդը վերցնում է իր պահպանությունն ներքո և Ձեր սահմաններին դիպչել հանդիսողը իր վրա կրարձրացնի սուսական զենքը¹:

Պարսնապրի կնքումից 6 օր հետո՝ 1783 թ. հուլիսի 30-ին զեներալ Պոտյոմկինը անդրկովկասյան և ադրբեջանական տիրակալներին ուղարկում է իշխան Պոտյոմկինի հրովարտակաները, որոնցով նրանց առաջարկվում էր հետևել Վրաստանի օրինակին և մանկ Ռուսաստանի հովանավորության տակ: Հրովարտակներ և թանկարժեք նվերներ են ուղարկվում, մասնավորապես, Շաքիի, Շամախու, Թավրիզի, Սոլի, Թալիշի, Ղարաբաղի և Երևանի խաներին²: Ինչպես երևում է զննապես Բուսնաշին 1783 թ. հուլիսի 31-ին Պ. Պոտյոմկինի գրած նամակից, հրովարտակները բաժանելու համար Վրաստան էին ուղարկվել սեկունդ-մայոր կոմս Ապրակսինը և պորուչիկ իշխան Չելոկանը: Պոտյոմկինը կարգադրում է Բուսնաշին Հերակլի օգնությամբ հրովարտակները պարսկերեն թարգմանել և ուղարկել տեղերը, ընդ որում հեռավոր խաների հրովարտակները և նվերները պետք է տաներ իշխան Չելոկանը, իսկ մոտիկներինը՝ կոմս Ապրակսինը³:

Ապրակսինը Հերակլ Բ-ին, Բնչպես և Ղարաբաղի Իբրահիմ խանին այցելելուց հետո, 1783 թ. հոկտեմբերի վերջին կամ նոյեմբերի սկզբին, հասնում է Երևան: Նախքան այս, 1782 թ. զեկտեմբերի վերջերին, սուսական հրամանատարության առաջադրանքով Երևանի խանին այցելել էր զոկտոր Ռեյնեգսը, որը խնդիր ուներ բանակցել խանի հետ քաղաքական հարցերի շուրջը և սուսական տիրակալին Երևանի ամբողջությունները⁴:

Ռեյնեգսը հանդիսավոր ընդունելություն է գտնում Հուսեյն-Ալի խանի կողմից և չորս օր վայելելով նրա սիրա-

լիբ հյուրասիրությունը, հավաստիացումներ է ստանում այն մասին, որ եթե սուսները կամենան, ապա խանը պատրաստ է զառնալու սուսական հպատակ¹:

Նույնպեսի վերաբերմունքի է արժանանում նաև կոմս Ապրակսինը, երբ խանին է հանձնում իշխան Գ. Պոտյոմկինի հրովարտակը, նվերներն ու Պ. Պոտյոմկինի շքաբերական նամակը: Ի դեպ, սակնք, որ այդ նամակը ևս նպատակ ուներ համոզելու խանին կատարելու Գ. Պոտյոմկինի առաջարկները: Այնուհեղ ասվում է.

«Նորին Կայսերական Մեծություն բարձրագույն արքունիքից ստանալով կարգադրություն՝ հրովարտակներ ուղարկելու բոլոր ադրբեջանական տիրակալներին, հարավային հանգների պետ, նորին պայծառափալլություն, իմ գլխավոր աղագական իշխան Գրիգորի Ալեքսանդրովիչ Պոտյոմկինի անունից ուղարկում եմ Ձեզ, ազնվատոհմիկ խանիդ, նրա ձեռքով ստորագրված և նրա կնիքով հաստատված թուղթը, որպեսզի նրա միջոցով տեսնեք նորին Կայսերական Մեծության Պայծառափալլ Ինքնակալուհու՝ իմ ամենաողորմած տիրուհու բարձրագույն կամքը:

Ձերդ պայծառափալլություն, նայելով կից հրովարտակը, հասկացեք, թե որքան հրապուրիչ է նորին Կայսերական Մեծության հովանավորության տակ ապավինելը և որքան երանելի են այն տիրակալները, որոնք ենթարկվում են համասուստանյան փառահեղ գալիստին²»:

Քարթլ-Կախեթի թագավորության Ռուսաստանի հովանավորության ներքո անցնելը և «Համասուստանյան գալիստին» ենթարկվելու առաջարկությունը մեծ ազդեցություն ունեցան անդրկովկասյան տիրակալների վրա և նրանք մեկը մյուսի հետից սկսում են հավաստիացնել սուսներին, որ իրենք ևս կամենում են ընդունել նրանց հովանավորությունը: Այդ բանում զգացվում էր և՛ մեծ վախ սուսական զենքից, և՛

¹ ЦГАДА, ф. Гос. архив, р. XXIII, д. № 13, ч. V, об. л. 77.

² Նույն տեղում, էջ 124ա:

³ Նույն տեղում, էջ 126ա—126բ:

⁴ А. Р. Иоаннисян, Россия и армянское освободительное движение..., стр. 55.

¹ А. Р. Иоаннисян, Россия и армянское освободительное движение..., стр. 2 4—215.

² ЦГАДА, ф. Гос. архив, р. XXIII, д. №. 13, ч. V, л. 124.

հուլի՝ առսական հովանավորութիւնն ընդունելու գնով ազատվելու արտաքին թշնամիների անընդհատ հարձակումներից:

Երևանի խանը, համեմատած մյուս իշխողների հետ, գտնվում էր բացառիկ պայմաններում, նրա երկիրը հարկատու էր Ռուսաստանի հովանավորութիւնն ընդունած Վրաստանին, ուստի խանը վախենալով թե՛ն առաններից, և թե՛ն Հերակի Բ-ից ստիպված էր գրական պատասխան տալ, որը, սակայն, նա անում է մեծ զգուշութամբ: Հուսեյն-Ալի խանը առաններին հայտնում է, թե՛ն քանի որ իր սյուզերեն Հերակի Բ-ը ընդունել է առսական հովանավորութիւնը, ապա ինքը մեքենայորեն պետք է համարվի առսական հովանավորութիւնն ընդունած. ընդ որում, նա իր վրա ոչ մի պարտավորութիւն չի վերցնում:

Իշխան Գ. Պոտլոմկինին ուղղած իր պատասխան նամակում խանը գրում է, թե՛ն ինքը, ի բացառութիւն մյուս խանների, միշտ էլ ենթարկվել է Հերակիին և իր երկիրը եղել Վրաստանի անբաժան մասը¹: Միաժամանակ խանը նամակ է ուղարկում Հերակիին, որով զարմանք է հայտնում, թե՛ն ինչպէ՛ս թագավորը այդ բանը չէր հասկացրել առաններից²:

Վերցնելով այս նամակները, Ապրակսինը դուրս է գալիս Երևանից և Ղ. Կարնեցուն էջմիածնում այցելելուց հետո, ուղղվում է Սուր. Հասնելով այնտեղ, նա հանձնում է Սոլի Ահմեդ խանին Գ. Պոտլոմկինի հրովարտակն ու նվերը և վերադառնում:

Ռուսաստանի ազդեցութիւնը մեծ էր նաև Սոլի վրա և Ահմեդ խանը Գեորգիևսկի պայմանագրից հետո հակված էր առսական հովանավորութիւնն ընդունելու: Նա այդ մասին նույնիսկ առաջարկութիւն է անում առսական հրամանատարութիւնը: 1784 թ. հուլիսին իշխան Գ. Պոտլոմկինը պատասխանում է, թե՛ն զրա համար խանը թող գրավոր խնդրանք ուղարկի: Բայց մինչ այդ կարվեր, գործին խառնվում է Բ. Դուռը, որը Ահմեդին շնորհում է սարսաքյարի տիտղոս

¹ Մատենագարան, Պարսկերեն ձեռագրերի ֆոնդ, № 233:

² Նույն տեղում:

և հանձնարարում Ազրբեջանի կառավարումը, ուստի խանը ընդհատում է բանակցութիւնները առանների հետ¹:

Երևանի խանի նամակը գեներալ Պոտլոմկինին հասցրվում է 1783 թ. դեկտեմբերի վերջերին: Գեներալը անմիջապես պատասխան է ուղարկում, որի մեջ ասվում է.

«Ձերդ Բարձրութիւնն նամակը վերադարձած մալոր կոմս Ապրակսինը հանձնեց ինձ և այնտեղ եղած հաղորդումը նորին Պայծառափալլութիւնն Հերակի թագավորի գրութիւնն մասին և բարեկամութիւնն Ձեր վկայութիւնը իմ հանդեպ, ընդունում եմ հաճուլքով:

Ես վաղուց արդեն տեսել եմ Ձերդ Բարձրութիւնն անկեղծ բարեյացակամութիւնը և հավատարմութիւնը, խորհուրդ եմ տալիս շարունակելու այն²:

Սակայն գեներալի նամակը Հուսեյն-Ալի խանի ձեռքը չի ընկնում, որովհետև, երբ գրվում էին այս տողերը, նա ալլևս կենդանի չէր:

Սանի մահվան մասին 1783 թ. դեկտեմբերի 22-ին տիրացու Ստեփան Սահակյանը գրել է, որ այն տեղի է ունեցել նոյեմբերի 9-ին և հետո նրա դին տեղափոխվել ու թաղվել է Բաղդադում³: Հուսեյն-Ալի խանը մահացել էր ծանր հիվանդութիւնից հետո⁴:

Դուկաս կաթողիկոսը 1783 թ. դեկտեմբերի 20-ին Կ. Պոլիս՝ Իսահակ վարդապետին գրած իր նամակում պատմում է, որ Հուսեյն-Ալի խանի մահից հետո, 1783 թ. նոյեմբերի 10-ին, խանութիւնն մեծամեծները Երևանում հովաքվում են խորհրդի և էջմիածնից կանչում նաև իրեն: Քանի որ առանց վրաց թագավորի համաձայնութիւնն Երևանի խանը իրավունք չուներ ժառանգելու իշխանութիւնը, նրանք որոշում են Հե-

¹ Н. Дубровин, История войны и влад. русских на Кавказе... т. II, стр. 40.

² ЦГАДА, ф. Гос. архив, р. XXIII, л. № 13, ч. V, об. л. 187.

³ А. Р. Иоаннидян, Россия и армянское освободительное движение..., стр. 268.

⁴ Մատենագարան, ձեռ. № 2803, էջ 179ա:

բակլին նամակ գրել և խնդրել խան հաստատելու Հուսեյն-Ալի խանի ալադ որդի Ղուլամ-Ալիին¹։

1783 թ. դեկտեմբերի կեսերին Երևան է ժամանում Հեբակլի ներկայացուցիչ Մուխրան բեկը՝ բերելով իր հետ Ղուլամ-Ալիին Երևանի խան հաստատելու Հերակլ Բ-ի հրամանագիրը և նվերներ²։

Թուրքիան խիստ անհանդստացած էր Անդրկովկասում սուլաների ունեցած հաջողություններից և ամեն զնով աշխատում էր այնտեղի խաներին ետ պահել Ռուսաստանի հովանավորության տակ անցնելու մտքից։ Գեորգիևսկի պալմանագրի կնքումից էլ առաջ, թուրքերը մարդիկ էին ուղարկում խաների մոտ՝ նվերներով և օգնություն խոստովանելով, որպեսզի թշնամացնեն նրանց սուլաների հետ։ Այնքան ակներև էր Թուրքիայի այդ ձգտումը, որ, ինչպես հաղորդում է գեներալ Պ. Պոտյոմկինը իշխան Գ. Պոտյոմկինին 1783 թ. մայիսի 3-ին, Հերակլ Բ-ը և Ռեյնեգալը խնդրում են գեներալից մինչև պալմանագիր կնքելը հրովարտակներ ուղարկել անդրկովկասյան խաներին, որպեսզի ետ պահեն նրանց Թուրքիայից³։

Թուրքիան առավել ակտիվանում է Քարթլ-Կախեթը Ռուսաստանի հովանավորության տակ անցնելուց և ռուսական զորքերի Թիֆլիս մտնելուց հետո։

Թուրքիայի ձեռք առած միջոցառումների շնորհիվ Երևանի Ղուլամ-Ալի նորընծա խանը, որի հայրը, ինչպես տեսանք, ձեռնադրված էր Ռուսաստանի գերիշխանությունը, թշնամական զիրք է բռնում ինչպես Վրաստանի, նույնպես և Ռուսաստանի նկատմամբ։

Թուրքական սուլթանի հրամանով Երևանի խանությունը Վրաստանի դեմ հանելու գործը հանձնարարվում է Ախալցղիայի, Բալազետի, Կարսի և Էրզրումի փառաներին։ Օգտվելով հարմար առիթից, այն է՝ Հուսեյն-Ալի խանի մահվան

դեպքից, այդ փառաները մարդիկ են ուղարկում Ղուլամ-Ալի խանի մոտ՝ ցավակցություն հայտնելու և համոզելու նրան, որ նա Երևանի բերդը հանձնի սուլթանին և մյուս խաների հետ միասին հարձակվի Վրաստանի վրա։ Փոխարենը խոստանում են նրա համար սուլթանից խնդրել առանձնահատուկ շնորհներ և զրամական վարձատրություն։

Թուրքական փառաների արած այս առաջարկությունների լուրը հասնում է Հերակլին, որը այդ մասին հայտնում է գեներալին Բուռնաշեին, վերջինս էլ իր հերթին հաղորդում է գեներալ Պ. Պոտյոմկինին։ Բուռնաշեի գեկուցադրում, որը Պ. Պոտյոմկինին է հասել 1784 թ. փետրվարի 15-ին, ասվում է.

«Հերակլը ուղարկել է ինձ հետևյալ տեղեկությունները.

1. Երևանից ստացված է նամակ, որի մեջ հայտնվում է, թե Ախալցղիայի փառան Երևանի Ղուլամ-Ալի խանի մոտ է ուղարկել իր հավատարմատար Դադախուլ աղասիին, իբր ցավակցություն հայտնելու նրա հոր մահվան առթիվ։ Այդպիսիք, ըստ սովորության, արդեն ուղարկված են նաև Էրզրումի, Կարսի, Բալազետի փառաներից, բայց նրանք զնացել են համոզելու Ղուլամ-Ալի խանին, որ եթե նա Երևանի ամրոցը հանձնի սուլթանին, (այսպ) հուսադրում են նրան, կխնդրեն (սուլթանից) առանձնահատուկ շնորհ և զրամ, որքան նա կամենա։ Նրանք գրում են նույնպես հարևան խաներին, որպեսզի միավորվեն՝ իրենք մի կողմից, իսկ թուրքերն էլ մյուս կողմից՝ Հերակլի վրա հարձակվելու համար, քանի որ նա ռուսներին իր մոտ է կանչել, (նրանք գրում են) թե թուլլչտանք քրիստոնյաներին ուժեղանալու։ Այս գործում առանձնապես ջանում է քրդական ցեղապետ Շամտին աղան՝ Ղուլամ-Ալի խանի հարազատ մորեղբայրը, բայց մնացած երևանցիները դրան մասնակցություն չեն ունենում⁴։

Այնուհետև Բուռնաշեը հույս է հայտնում, որ Հերակլը միջոցներ ձեռք կառնի խափանելու այս ամենը, որովհետև նա նախկինում էլ դժգոհ էր Երևանի ներկա խանի վարքից,

¹ Մատենագարան, ձեռ. № 2803, էջ 179ա։

² Նույն տեղում։

³ ЦГАДА, ф. Гос. архив, р. XXIII, д. № 13, ч. V, л. 73 с. об.

⁴ ЦГАДА, ф. Гос. архив, р. XXIII, д. № 13, ч. VII, л. 173.

որը Ե...մի երիտասարդ և անխելք մարդ է ու ժողովուրդը նրանից զժգոճ է՝¹

Հերակլը ուսական հրամանատարության ներկայացուցչի հետ միջոցներ է որոնում Երևանում թուրքական ազդեցությունը վերացնելու համար: Բայց նախքան այդ հարցին անցնելը, անհրաժեշտ է կանգ առնել նաև այդ նույն ժամանակ Նախիջևանում տեղի ունեցած դեպքերի վրա, որովհետև Երևանի խանն էլ ակտիվ մասնակցություն ուներ նրանցում:

Պարզվում է, որ այդ ժամանակ Նախիջևանում իշխանության համար պայքար էր սկսվել մի կողմից Աբրահամուլի և մյուս՝ Չանարղուլի խաների միջև: Աբրահամուլին Նախիջևանի նախկին խանն էր, որը բարեկամական հարաբերություններ ուներ Վրաստանի հետ: Իշխանության հավակնորդ Չանարղուլի խանին հաջողվում է Պարսկաստանում հզորացող Ալի Մուրադ խանի օգնությամբ խլել իշխանությունը Աբրահամուլիի ձեռքից և դառնալ Նախիջևանի խան՝:

Աբրահամուլի խանի կողմնակից Չուքուրլու խանի որդի Ջիլպի-Ղարաբեկը գրավում է Նախիջևանից 20 վերստի վրա գտնվող Հաջի Դեմուր և Ջարի բերդերը և միանալու համար իր մոտ կանչում Աբրահամուլիին: Վերջինս իր զորքերով գնում է միանալու նրան և իր կողմից լուր ուղարկում Երևանի խանին ու խնդրում նրա օգնությունը՝:

Բուռնաշևը 1784 թ. մարտի 26-ի իր ղեկուցադրով, ուղղված Պ. Պոտլումկինին, հայտնում է, որ Երևանի խանը որոշել է օգնություն ցույց տալ Աբրահամուլի խանին՝:

Ղուլամ-Ալի խանի կայացրած սույն որոշման պատճառը այն է, որ նա խիստ վախենում էր, թե պարսկական կենտրոնական իշխանությունը ձգտող Ալի Մուրադ խանի դրածո Չանարղուլի խանը կարող էր հետագայում օտնձգություններ կատարել նաև Երևանի խանության նկատմամբ: Ուստի,

ի սկզբանե կանխելու համար իրեն սպառնացող այդ վտանգը, բնական է, որ նա պետք է կանգներ Աբրահամուլիի կողմը: Շատ չանցած նա հավաքում է իր զորքը և դուրս գալիս Երևանից՝:

Միևնույն ժամանակ Չանարղուլի խանը օգնություն է խնդրում Պոլի Ահմեդ խանից՝:

Աբրահամուլի խանը օգնության խնդրանքով դիմել էր նաև Հերակլին, բայց վերջինս, զբաղված լինելով իր երկրի ներքին գործերով, ի վիճակի չէր օգնելու նրան: Հերակլը Բուռնաշևին ուղարկած տեղեկությունների մեջ հայտնում է, որ ինքը Աբրահամուլի խանի կողմից ուղարկված մարդկանց պատասխան է տվել, թե լավ կլինի սպասել մինչև որ գեներալ Պ. Պոտլումկինը զա Վրաստան և պարզվի Ալի Մուրադ խանի և ուսաների միջև սկսված բանակցությունների արդյունքը՝:

Աբրահամուլի խանը իր ուղարկած երկու մարդկանց՝ Աղասի բեկի և Մահմեդ-Ալիի հետ նամակ է ուղարկում նաև գնդապետ Բուռնաշևին: Այդ նամակում խանը գրում է, թե ինքը, հուսալով Հերակլի հովանավորությունը, ցանկանում է լինել Եկատերինա Բ-ի հպատակը և ուրիշներին էլ համոզել այդ անելու, բայց չի կարողանում գրավել իր օրինավոր տեղը Նախիջևանում: Նամակի վերջում նա հայտնում է, որ ինքը միշտ պատրաստ է նորին կայսերական մեծություն համար իր կյանքը զոհաբերելու՝:

Ինչպես երևում է, Նախիջևանի Աբրահամուլի խանը իր դիրքերն ամրացնելու համար հակված էր Ռուսաստանի հովանավորության տակ մտնելու, բայց Ալի Մուրադ խանի միջամտությունը թույլ չէր տվել նրան անելու այդ քայլը և ավելին, զրկել էր նրան իշխանությունից:

Թե ինչով վերջացավ Երևանի Ղուլամ-Ալի խանի ցույց տված օգնությունը Աբրահամուլի խանին, աղբյուրների սակավության պատճառով մեզ հայտնի չէ:

¹ ЦГАДА, ф. Гос. архив, р. XXIII, д. № 13, ч. VII, л. 173.

² Նույն տեղում, էջ 379ա—379բ:

³ Նույն տեղում, էջ 235ա:

⁴ Նույն տեղում, էջ 380ա:

¹ ЦГАДА, ф. Гос. архив, р. XXIII, д. № 13, ч. VII, л. 235:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում, էջ 379ա—379բ:

⁴ Նույն տեղում, էջ 381ա:

Այս ժամանակ բանակցություններ էին սկսվել ուսական հրամանատարություն և պարսից գահի հավակնորդ Ալի Մուրադ խանի միջև: Վերջինս իր դիրքերը ամրապնդելու, իր թշնամի Աղա Մահմեդ խան Ղաջարին թուլացնելու և թուրքերի հարձակման դեպքում օգնություն ստանալու համար դիմում է առևտրական կառավարությունը: Նա այդ բոլորի, ինչպես նաև ամենից առաջ, իրեն շահ ճանաչելու գիմաց խոստանում էր առևտրական գիշնվ մերձկաստյան մարզերի զոգալի մասը, այլև Ղարաբաղը, Ղարադաղը, Նախիջևանն ու Երևանը:

Ալի Մուրադ խանի հետ համաձայնության հասնելու դեպքում առևտրական հրամանատարության համար համեմատաբար կհեշտանար Անդրկովկասի վրա Ռուսաստանի դեր-իշխանության տարածումը և բացի այդ, հանձինս Պարսկաստանի ձեռք կբերվեր դաշնակից ընդդեմ Թուրքիայի: Այս է պատճառը, որ առևտրը կրկին հետաձգում են արշավանքը և պատրաստվում բանակցությունների մեջ մտնել խանի հետ: Այդ բանի համար որոշվում է Սպահան ուղարկել գնդապետ Տամարային: Վերջինիս տրված հրահանգներում որոշակիորեն խոսվում էր նաև Ռուսաստանի հովանավորության ներքո հայկական և ալբանական (ադրբեջանական) պետությունների ստեղծելու առևտրական կառավարության պլանների մասին¹:

Նախքան այս բանակցություններն սկսելը առևտրական հրամանատարությունը շարունակում էր հետևել Անդրկովկասում տեղի ունեցող անցուղարձին և, առավելապես, անդրկովկասյան տիրակալների՝ Ռուսաստանի հանդեպ բռնած դիրքին:

Արդեն տեսանք, որ թուրքաց սահմանապահ փաշաները, սուլթանի առաջադրանքով, ոչ առանց հաջողության, աշխատանք էին ծավալել Երևանի խանին վրաց գերիշխանությունից դուրս բերելու և վրացիների հետ թշնամացնելու համար, ուստի գեներալ Պոտյոմկինը մի վրացի ազնվականի

հետ գրավոր կարգադրություն է ուղարկում գնդապետ Բուռնաշեին՝ վճռական միջոցներ ձեռք առնելու Երևանի խանի նկատմամբ²:

Բուռնաշեը, ստանալով գեներալի կարգադրությունը, գնում է Հերակլի մոտ խորհրդակցելու: Քանի որ Հուսեյն-Ալի խանի մահից անցել էր արդեն մի քանի ամիս և նրա որդի Ղուլամ-Ալի խանը կարող էր այլևս սոս ևս հագուստներ չկրել, Հերակլը, համաձայն սովորության, գունավոր հագուստներ է ուղարկում խանին: Որոշվում է հետախուզության համար օդուսգործել այդ առիթը:

1784 թ. մարտի 2-ին գնդապետ Բուռնաշեը դադարի դեկուցագրով հայտնում է Պ. Պոտյոմկինին, որ օդովելով առիթից, հնարավոր է ավելի մոտիկից դիտել խանի վարքը և Երևան քաղաքում բնակվող պարսիկ նշանավոր ընտանիքների տրամագրությունները, որովհետև այս վերջինները, լինելով կառավարումից հեռացված, խիստ դժգոհ էին խանից, որը բոլոր լավ պաշտոնները տվել էր իր քուրդ ազգականներին³:

Գնդապետ Բուռնաշեի և Հերակլի խորհրդակցության ժամանակ քննարկվում է նաև Երևանը գրավելու հարցը, բայց Հերակլը հայտնում է, որ Երևանը գրավելու համար համապատասխան զորք չկա⁴:

Թե ի՞նչ տեղի ունեցավ վերոհիշյալ անցքերից հետո, դժվար է ասել նյութերի սակավության պատճառով: Այդ դեպքերից հետո գրված մի փաստաթղթում (Ս. Բուռնաշեի 1784 թ. ապրիլի 14-ի գեկուցագիրը Պ. Պոտյոմկինին) ասվում է, որ Երևանի խանը Հերակլին հնազանդության նշաններ է ցույց տալիս. նա ուղարկել է ուղտեր ու այլ բաներ, որոնց արժեքը, սակայն, քիչ է նրա հոր կողմից Հերակլին տրված հարկից: Բացի այդ, Հերակլին այլևս հարկ չի տալիս քրդերի ցեղապետ Շամտին աղան⁵:

¹ Բուռնաշեը այս նամակը ստանում է 1784 թ. հունվարի 29-ին, տե՛ս ЦГАДА, ф. Гос. архив, р. XXIII, л. № 13, ч. VII, л. 245 с об.

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում:

¹ А. Р. Иоаннисян, Россия и армянское освободительное движение..., стр. 129—130.

Ինչպես երևում է, Ղուլամ-Ալին, արևուստամենախնիվ, վախենում էր Հերակլից և աշխատում նրան հնազանդ երևալ, ինչ որ չէր ուզում անել նրա մորեղբայր Շամտին աղան: Բայց գրանով խանը չէր կարող քողարկել թուրքաց փաշաների հետ ունեցած իր կապերը և վրաց գերիշխանութունից դուրս դալու ձգտումները, ուստի վրաց թագավորը և ուսսական հրամանատարները շարունակում էին նրանից դժգոհ մնալ:

Վերը ցույց տրվեց, որ Ղուլամ-Ալին թշնամիների ունեւր նաև հենց բուն Երևանում պարսիկ չինոֆիլիների մեջ, որովհետև նա մի շարք մեծամեծների զրկել էր պաշտոններից և նրանց փոխարեն առաջ քաշել իր ազգականներին: Եվ ահա, խանին թշնամացած այս մեծամեծները դավադրություն են կազմակերպում և, ինչպես երևում է Գ. Կարախանյանի տված բացատրությունից, 1784 թ. հունիսի 7-ին նրանցից մեկը՝ Բունյաթ-Ալի անունով մի պարսիկ չինոֆիլի Երևանի հրապարակում ատրճանակով սպանում է խանին ու նրա ծառայողներից երկուսին¹:

Ըստ երևույթին, Ղուլամ-Ալիի հետ սպանվածներից մեկը եղել է նրա հարազատ եղբայրը: Այդ մասին Ղուկաս կաթողիկոսը 1784 թ. հունիսին գրած իր կոնդակներից մեկում ասում է, թե Ղուլամ-Ալին սպանվել է. «...հանդերձ համամալը փոքու եղբարբն»²: Իսկ Հերակլ Բ-ը գեներալ Պ. Ս. Պոտլոմկինին այս մասին գրում է, թե խանի հետ սպանվել է նրա եղբայրը և հինգ հոգի՝ մտերիմներից³:

Դժվար է ասել, թե ինչ չափով են մասնակցել այս դավադրության կազմակերպմանը Հերակլի մարդիկ, մասնավորապես, Երևանում գտնվող վրաց մշտական ներկայացուցիչը, բայց արդեն վկայակոչված նյութերը հիմք են տալիս մեզ ենթադրելու, որ այդ մասնակցությունը անպայման եղել է:

Սպանելով նաև խանի եղբորը, դավադիրները կամենում էին իշխանությունից լիովին հեռացնել Ղուլամ-Ալիի մորեղ-

բայր Շամտին աղային և սրա ազգականներին: Նրանք ուզում էին խան դարձնել Հուսեյն-Ալիի մյուս որդուն՝ Մահմեդին: Այս մասին նրանք, հավանորեն, ստացել էին Հերակլի ցուցումը: Մահմեդը փոքր էր (տասներկու տարեկան) և փոխարենը կառավարելու էր նրա մալը՝ թիֆլիսեցի մի քրիստոնյա⁴, որը հավատարիմ կմնար Հերակլին:

Ղուկասը պատմում է, թե խանի սպանությունից հետո Երևանի մեծամեծները դարձյալ հավաքվում են և նամակ գրում Հերակլին, որով խնդրում են խան հաստատել Մահմեդին: Հերակլը համաձայնվում է և հաստատման թուղթը տրագրիցիոն նվերներով իր որդի Գիորգիի հետ ուղարկում Երևան⁵:

Մահմեդ խանի իշխանությունն անցնելուց հետո թուրքերը փորձեր են անում նրան ևս իրենց ազդեցություն տակ գցելու: Թուրքաց սուլթանը հատուկ ֆերման է ուղարկում Երևանի խանին: Վերջինիս մալը գաղտնի իր մոտ է կանչում Երևանում Հերակլ Բ-ի ներկայացուցիչ Գուրգեն Միրզային և ցույց տալիս ֆերմանը: Գուրգեն Միրզան հանում է նրա պատճենը և ուղարկում թիֆլիս՝ գնդապետ Ս. Բուռնաշևին⁶: Վերջինս ֆերմանի թարգմանությունը ուղարկում է Ռուսաստան՝ գեներալ Պ. Պոտլոմկինին⁷:

Սուլթանը Երևանի խանին գրում էր, թե վրաց թագավորը Ռուսաստանի հետ միացած ցանկանում է անդրկովկասյան խաներին գրավել Ռուսաստանի կողմը և ոչնչացնել նրանց, ուստի իրենք պեաք է միավորվեն՝ հակահարված տալու համար. ինքը հրաման է տվել Ախալցխայի և Բայազետի փաշաներին՝ կապ պահպանել խաների հետ և այդ ամենի մասին իրազեկ պահել նրանց: Նա հայտնում է, որ եթե թշնամին հարձակվի Երևանի վրա, ապա սահմանապահ

¹ С. Бурнашев, Картина Грузии или описание политического состояния царств Карталинского и Кахетинского. Тифлис, 1896, стр. 16.

² Մատենադարան, ձեռ. № 2803, էջ 314ա:

³ ЦГВИА, ф. 52, оп. 194, л. № 331, ч. VIII, лл. 57 и 57 об.

⁴ Նույն տեղում, էջ 52—53:

¹ А. Р. Иоаннисян, Россия и армянское освободительное движение..., стр. 266—267.

² Մատենադարան, ձեռ. № 2803, էջ 314ա, նաև 370ա:

³ ЦГВИА, ф. 52, оп. 194, л. № 331, ч. VI, л. 40.

փաշաները, համաձայն իր հրամանի, օգնութիւն կգան Երեւանին և կկործանեն թշնամուն¹:

Երեւանի խանին նամակներ են գրում նաև Կարսի Մուսաֆա փաշան և Ախալցխայի Սուլիման փաշան²: Այդ նամակներով նրանք ևս աշխատում են համոզել խանին միավորվելու իրենց հետ՝ ընդդէմ առանների և վրացիների:

Երեւանի խանի մերձավորները ավելի շատ հակված էին հնազանդ մնալու Հերակլին, քան թե նոր կռիվներին մեջ մըտնել, ուստի բացասական պատասխան են տալիս թուրքերին: Նույն գործի մեջ պահվում է Մահմեդ խանի նամակը Սուլիման փաշային, որի մեջ գրված է հետևյալը.

«...մենք այժմ չենք կարող ընդդիմանալ նրան (Հերակլ Բ-ին,—Ղ. Գ.) և հրաժարվել մեր ծառայութուններից: Ոչ մի գործ մի ունեցեք մեզ հետ: Եթե ցանկանում եք, նախ հարձակվեցեք Հերակլ թագավորի վրա և զրավեք թիֆլիսը: Այն ժամանակ մեզ էլ կհրամայեք: Իսկ այժմ մեր, ինչպես և ձեր թագավորը Հերակլն է և մեզ հետ գործ մի բանեք³:

Հանգուցյալ խանի կողմակիցները և հատկապես նրա մոր ազգականները, խիստ դժգոհ էին իրենց համար ստեղծված միանգամայն անբարենպաստ պայմաններից, ուստի ապստամբվում են Երեւանի նորընծա խանի դեմ: Նրանք, գլխավորելով մի քանի քոչվոր ցեղերի, հարձակվում են խանութիւն հալ և, աղբրեջանական գլուղերի վրա, թալանում և ավերում: Ղ. Կարենցին պատմում է.

«Ահա, որպէս գրեցաք, կրկիրս խոճալի ի տատանման կայ. ամենայն գործք խափանեցեալ են. զի ոչ ոք կարէ լանդ լիլանել: Եւ մեք զամենայն առ մեօք եղեալսն զինուորեցուցեալ զգոյշ կամք⁴:

Ապստամբածներից Ալիմալու ցեղը սկզբում թողնում հեռանում է խանութիւն սահմաններից և գուլքը, կանանց ու

երեխաների հետ միասին թողնելով դրսում, վերադառնում է ապստամբ ապստակելի երկիրը¹:

Նրանց անից էջմիածնի շրջակա հայ և աղբրեջանական գլուղերի բնակիչները թողնում են ամեն բան և հավաքվում էջմիածնի վանքը²:

Ապստամբների գլխավորներն էին՝ Զաման խանի որդի Ղասումը, Ղոչի խանի որդի Զամանը և Մահմադ խանի որդի Լալիկ Ալլահվերդին³: Շատ չանցած, նրանցից մի խումբ՝ ավելի քան 300 ձիավորներ, հարձակվում են և հափշտակում էջմիածնի վանքի և Վաղարշապատ գլուղի հայ և աղբրեջանցի բնակիչներին պատկանող անասունները: Ղուկաս կաթողիկոսը նրանց կողմից մարդիկ է ուղարկում, բայց սրանք բնկնում են հեծյալների ձեռքը և թալանված ու վիրավոր ետ գալիս: Հետո նրանք մարդ են ուղարկում կաթողիկոսին հայտնելու, թե իրենք կամենում էին միայն ուսնաթի (գլուղացիների) անասունները տանել և որ պատրաստ են վերադարձնելու օջախի (վանքի) անասունները⁴:

Ղ. Կարենցին նամակ է գրում Գիորգի թագածառնագին, որը մեզ արդեն հայտնի պատճառներով Երեւանում էր, և խնդրում է միջամտել այս գործին: Գիորգին մի սպասնալի նամակ է գրում և ոմն Հովսեփի ու երկու պարսիկների հետ միասին ուղարկում է ապստամբներին: Սրանք վախենում են և վերադարձնում անասունների մի մասը⁵:

Այս կռիվների հետևանքով ճանապարհները դարձյալ փակվում են:

Երկրում ստեղծված այս աննորմալ վիճակը շարունակվում է բավական երկար: 1784 թ. հոկտեմբերի 14-ին Ղուկաս Կարենցին Կ. Պոլիս՝ Իսահակ վարդապետին գրում է.

«Քանզի լաւուրց սպանման իշխողին երկրիս, մինչև ցարդ կարօտ մնամք խաղաղութեան՝ որ ոչ երեի բնաւ. զի

¹ ЦГБНА, ф. 52, оп. 194, д. № 331, ч. VIII, стр. 54—55.

² Նույն տեղում, էջ 49—50:

³ Նույն տեղում, էջ 51:

⁴ Մատենադարան, ձեռ. № 2803, էջ 314բ:

¹ Մատենադարան, ձեռ. № 2803, էջ 316բ:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում:

⁵ Նույն տեղում:

գրեթէ յամենայն բնակիչսն սորին խոսովութիւն է կայացեալ, որ ոչ վերջանալով:

Ապստամբներէ մի մասը այլ ժամանակ անցել էր Արաքսը և սպասողական վիճակի մեջ էր: Առկասը փորձում է սրանց և բերդականներին հաշտեցնել, սակայն չի հաջողւում¹:

Մինչև ժամանակ խանութեան մեջ մնացած մյուս ապստամբները շարունակում են իրենց հափշտակութուններն ու ավերումները:

Գլուղացիները չէին կարողանում բերքը հավաքել և ընկել էին ամենաողորմի վիճակի մեջ. «Որք և յայս ամի գեկեալ արդիւնսն ոչ կարելով բոլորապես ի վեր աճուլ, կան յամենայնի ի պակասաւորութեան և ի լողորմելութեան. և նկատելով առ եղանակ զհարդութեան երկրիս, իբր ի վերայ փշոց կան նստեալ»²:

Բանի գնում գրութիւնը լրջանում էր և Հերակլը, ստանալով երեւանցիների օգնութեան խնդրանքը և տեսնելով, որ ապստամբները կարող էին թուլացնել, գոցե և հաղթանակ տանել Մահմեդ խանի նկատմամբ և գրանով խանութիւնը դուրս բերել վրացական գերիշխանութեան տակից, որոշում է միջամտել: Նա նամակ է ուղարկում Մահմեդ խանի կողմնակիցներին և հաշտում, որ ապստամբներին, եթէ նրանք չհնազանդվեն, խանութեան սահմաններից հեռացնեն: Նա խոստանում է օգնական զորք ուղարկել երեւանցիներին³:

Խիստ անհանգստացած Հերակլի այս խոստումից, Առկասը, չցանկանալով, որ կռիվները շարունակվեն, կրկին միջնորդում է հաշտութիւն կնքելու համար: Նա համոզում է Ավդալ աղայի որդի Շամտին աղային՝ հաշտվելու: Սա համաձայնում է: Այլ մասին Առկասը գրավոր հաշտում է Մահմեդ խանին, նրա մորը և պարսից մեծամեծներին⁴:

Ստանալով Առկասի գրութիւնը, խանը նամակ է ուղարկում Շամտինին և հրաջիրում նրան իր մոտ՝ հաշտութիւն

կնքելու: Վերջինս վախենում է զնալ և փոխարենը ուղարկում է իր եղբայր Ահմեդ աղային, որը գալիս է էջմիածին, բայց վախենում է Երևան գնալու: Կաթողիկոսը ստիպված մի նոր նամակ է գրում խանին, որպեսզի նա ավելի համոզիչ միջոցներով հասկացնի Ահմեդին, թե Երևանում իրեն վտանգ չի սպառնում: Մահմեդը էջմիածին է ուղարկում մի պարսից խան, որը ուղեկցում է Ահմեդին մինչև Երևան, ուր նրան պատվով են ընդունում: Շամտին աղայի անունից Ահմեդը հավատարմութիւն է խոստանում Մահմեդ խանին⁵:

Մինչ այդ, Թիֆլիսից Երևան է հասնում Հերակլի ուղարկած զորքը՝ 200 հոգի: Երևանի խանի զորքը, միանալով սրանց և Շամտին աղայի մարդկանց հետ, 2 թնդանոթներով «հանդերձ Բ մեծամեծ հրացանօք» շարժվում է մյուս ապստամբների դեմ⁶:

Սեկալու ցեղը փախչում գնում է Կաղզվանի կողմերը: Խանութեան սահմաններում մնում է Ռամազան անունով մի ցեղապետ, որը իր մի քանի հարյուր մարդկանցով ամբանում է Փարչևնիսում:

Երևանի խանի զորքը վրացիների և քրդերի հետ միացած գնում է Փարչևնիս: Ռամազանը դուրս գալով իր ամբացած վայրից, ճակատամարտ է տալիս, բայց պարտվում է և փախչում Ահմեդ աղայի մոտ: Նա իր որդուն Ահմեդ աղայի հետ ուղարկում է Շամտին աղային, որ վերջինս նրան ուղարկի Երևանի բերդ՝ ի նշան իր հպատակութեան⁷:

Արաքսի մյուս ափում հղած ապստամբները Կարսի Իսաղ փառայի միջնորդութեամբ հաշտվում են Երևանի խանի հետ և հնազանդութիւն հաշտում նրան: Այս պատճառով զորքը վերադառնում է Երևան:

Շատ չանցած, Շամտին աղան՝ Ռամազանի, Ալլամալու ցեղապետերի և մյուս ապստամբ ցեղերի ղեկավարների հետ ընծաներով գնում է Երևան՝ խանի մոտ և հաշտութիւն է

¹ Մատենադարան, ձեռ. № 2803, էջ 361բ:
² Նույն տեղում, էջ 362ա:
³ Նույն տեղում:
⁴ Նույն տեղում, էջ 364բ:
⁵ Նույն տեղում:

¹ Մատենադարան, ձեռ. № 2803, էջ 364բ—365ա:
² Նույն տեղում, էջ 365ա:
³ Նույն տեղում:
⁴ Նույն տեղում:

կնքվում¹: Սակայն, գրանից քիչ անց, ինչպես երևում է 1785 թ. հունիսի 10-ին Ղուկասի գրած մի նամակից, Ռամազանը դնում է Երևանի բերդը և ինչ որ ամբարտապան բաներ խոսում, որի պատճառով սրբախոզիտոց է արվում²: Իմանալով այս մասին Քալինի, Շիրակավանի և Արաքսի մյուս կողմն անցած Այր-մալու քրդերը միանում են ու երկու անգամ հարձակում գործում Մուղանյու և Շապուռեցի քոչվոր ցեղերի վրա, մարդկային զոհեր պատճառում նրանց և անասուններ հափշտակում: Նրանք կասկածում էին, թե Ռամազանին սպանողները այդ քոչվորներից էին. «...իրբ թէ՛ նոքա են սպանողք Ռամազանին»³:

Երևանի խանը այս կռիվներին վերջ տալու համար կըրկին զորք է ուղարկում, որը կանգ է առնում Սև ջրի (Մեծամոր) ափին: Երկու կողմերը իրենց ներկայացուցիչներն են ուղարկում Հերակլ Բ-ի մոտ, որը հաշտեցնում է նրանց և բոլորը վերադառնում են իրենց տեղերը: Երևանի խանության մեջ վերահաստատվում է խաղաղությունը, որը, սակայն, երկար չի տևում:

Այս ներքին կռիվները ծայր աստիճան վատթարացնում են խանության հալ, ազդեցությանը և քուրդ աշխատավորների վիճակը: Մի կողմից իրենց տերերի մշտական կեղեքումն ու ճնշումները, մյուս կողմից ապստամբ ցեղերի թալանն ու ասպատակությունները քայքայում և ավելի են աղքատացնում նրանց:

Այս ամենը, ինչպես նաև ռուսական արշավանքի նախապատրաստությունները և Արևելյան Վրաստանի ռուսական հովանավորության ներքո անցնելու լուրը, ավելի են ուժեղացնում Երևանի բնակչության՝ ռուսների օգնությունը օտար լծից ազատագրվելու ձգտումը և նոր թափ հաղորդում ազատագրական շարժմանը:

Ռուսական արշավանքի նախապատրաստման շրջանում Երևանը հալ ազատագրական շարժման կենտրոններից մեկն էր: Երևանի բնակիչները, որ գտնվում էին պարսից հարստահարողների մշտական ճնշման ու դաժան շահագործման ներքո և շարունակ ենթարկվում էին պատերազմների, արշավանքների ու ներքին կռիվների արհավիրքներին, երազում էին ռուսական զորքերի օգնությունը ազատվել այդ ամենից: Նրանք պատրաստ էին ամեն բանով օժանդակել ռուսներին:

Երևանի հայերի այդ ձգտումները իրենց արտահայտությունն են գտնում ռուսներին ուղարկված նամակների ու խնդրագրերի, ինչպես նաև իրենց հատուկ ներկայացուցչի հայտարարությունների մեջ, որին նրանք ուղարկել էին Պետերբուրգ՝ բանակցելու արքունիքի հետ երկրի ազատագրման մասին:

Երևանում ազատագրական շարժման մասնակիցներից էին նաև հալ մեծատունները, որովհետև նրանք էլ զերծ չէին մնացել ճնշումներից: Հալունի է, որ Հերակլ Բ-ի վերջին արշավանքի ժամանակ (1779 թ.) Երևանի Հուսեյն-Ալի խանը իր ողջ բարկությունը թափում է հայերի և հատկապես հարուստների վրա: Այդ մասին Ղ. Կարնեցու գավազանագրքում պատմվում է հետևյալը.

«(Երևանի խանը) ...ի գլխաւորացն հալոց, առ ինքն կղելոց, որք—զգնացեալք—մտեալ էին ի բերդն առ ի պահպանիլ. որք էին ժ խղճալի անձինք, զմեծամեծ տուգանս խնդրեաց. զբալարտելով զնոսա թէ՛ զուք հաւատակից գոլով թշնամուոյն մերոյ դաշնադիր էիք լեալ նմա և զխալինութիւնս առնել կամէիք մեզ և զալլ այսպիսի ստաբանութիւնս բարդելով ի վերայ խղճալեացն և ի վերայ իւրաքանչիւրոցն զխտաբարոյ և զժանտ զինուորս եղեալ, խստութեամբ և ճշտիւ պահանջէին ի լոմանց Եձ թուման, լոմանց Բձ, և լոմանց Աձ, աւելի քան զԲԻ թումանս պահանջելով նեղէին և շարշարէին զնոսա գանիւք և բանտիւք: Իսկ ողորմելիքն այնոքիկ անճարապեալք զինչս և զստացուածս, զտունս և զայդիս իւրեանց վա-

¹ Մատենադարան, ձեռ. № 2803, էջ 365ա:

² Նույն տեղում, էջ 401ա:

³ Նույն տեղում:

ճառելով և ի տանկաց ծանր վերադրօք զդրամս պարտք առնելով հազիւ հազ հառուն. և վերջապէս բազումք ի լեափն թշուառութիւնս հասեալ հոգօք և տառապանօք վարանեալ փոխեցան ի Տէր, և զընտանիս իւրեանց թողին ի դառն աղքատութեանս¹:

Վերոհիշյալ զեպքերի մասին մի ուրիշ ժամանակակից՝ Գևորգ Խուրովը գրում է². Թեւ Հուսեյն-Ալի խանը ձերբակալել էր երեանցիներէց 30 հոգու, որոնցից մեկին սպանել էր, իսկ մյուսներին Սիմեոն Երեանցի կաթողիկոսի խնդրանքով բաց էր թողել, ընդ որում տուգանքներ չմեծ մասը ձերբակալվածների փոխարեն վճարել էր ինքը՝ կաթողիկոսը³:

Անկախ ան բանից, թե ով էր վճարել պարտքերը, փաստ է, որ Երեանի հայ ունեւորների կյանքը և ունեցվածքը ևս վտանգի մեջ էր և նրանք, բնականաբար, պետք է ձգտեին ազատվելու արդ վիճակից: Իսկ դա հնարավոր էր միայն ուստական զինքի օգնութեամբ, ուստի նրանք նամակներ և նուրբարկում ուսաց հրամանատարութեանը, ուրախութիւն արտահայտում սպասվող արշավանքի համար և պատրաստակամութիւն հայտնում ամեն բանով օգնել նրանց:

Չափազանց հետաքրքրական է երեանցիներ մեկիք Աբրահամ Հովհաննիսյանի և յուզրաշի Գարրիել Ալլահվերդյա-

¹ Գարեգիկ Ա. կարողիկոս, Նիւթեր և ուսումնասիրութիւններ, պրակ Ե, էջ 55:

² E. Худов. Описание достопамятных происшествий в Армении..., стр. 3—5.

³ Այսուկը Խուրովը ընկել է չափազանցութեանների մեջ: Բանն այն է, որ զրեւոյ իր դիրքը վերոհիշյալ զեպքերից երեսուն տարի հետո, նա չէր կարող ամեն ինչ ճշտութեան հիշել: Մի կողմից այս, մյուս կողմից իր հարազատ հորեղբայր Ս. Երեանցուն մեծարելու ձգտումը զցել ևն Խուրովին չափազանցութեանների մեջ և նա երբ անգամ մեծացնելով ձերբակալվածների թիվը, նրանց փրկութեան գործը ամբողջովին կապում է Սիմեոնի անվան հետ: Մինչդեռ բերված քաղվածքից երևում է, որ ձերբակալվել են ընդամենը տասը մարդ և վաճառելով իրենց ունեցվածքը ու պարտք վերցնելով մահմեդական վաշխառուներից, վճարել են պարտքերը և ապա ընկել ամենաեփն թշվառութեան մեջ:

Տի 1784 թ. հունվարի 13-ին Հովսեփ Արղությանին հասցեագրված նամակը, որը հայտնաբերել և ուսումնասիրել է Ա. Ռ. Հովհաննիսյանը¹:

Այդ նամակում, որի սկզբի մասը գրված է արձակ, իսկ մնացած մասը՝ ոտանավոր ձևով, ասվում է, թե պարսիկները կամենում են խտտի նման արմատախիլ անել իրենց, խրճերի նման ցրիվ տալ և հարզի նման հողմավար անել: Նրանք հայտնում են Արղությանին, որ իրենց փրկութեան հույսը դրել են ուսաց հրամանատարութեան վրա և խնդրում են արդ կապակցութեամբ իրենց հուսադրել: Նամակում ասվում է.

«...Սինիբորքն այլասեսից.

Պատճառելով բեկուն կրկնից.

ձշղել ջանան մերագնէից.

Արմատախիլ նման խտտից.

Կասեալ փշրեն ժողովն խրճից.

Եւ հողմավար անեն յարդից:

Արդէն յուսամք փոյթ փրկութեան

Բամբռն մեծի ողորմութեան

Եւ առ չքնաղղ իբր բողբո,

Այլ առ ասպեան որպէս ողոր

Գուցէ շիջին ինչ բարութիւնք

Փոքեր հօտի քում փրկութեան:

Վերջնոցս ևս միոյ յիշման՝

Թէ համարիս լինիլ արժան

Յայն ժամ ծեր մեր որպէս մուրհակ

Եւ կնիքս նոցա պատանդ,

Հանդերձ համայն մեր ընտանեօք

Եւ շրջակայ ստորատրեխովք:

Պատճէն ծրեխոցս գարձոցանիլ

Ժտեմք փութով յուսադրել,

Ձի մեղ ոչ էր իբր այս ծանօթ,

Ի պսակէն առաք ինչ նիւթ

Երեքսրբեանն միջնորդիւ

Եւ կողմուխ սրբոյ տէգիւն:

Ողջ լինիլ քոյ յայսմ հեռէ

Միշտ յարածամ խնդիր մեր է...»²:

¹ А. Р. Иоаннисян, Россия и армянское освободительное движение..., стр. 115—116.

² ЦГАДА, ф. Гос. архив, р. XXIII, л. № 13, ч. VII, л. 61.

Այս տողերը միանդամալն արտացոլում են Երևանի հայերի արամազորութիւններն ու ձգտումները, որոնք շատ լայն դիտեին, որ վաղ թե ուշ Շահնշահըն ալլասեւից» պետք է շանան իրենց ոչնչացնելու, ուստի նրանք դիմում են Ռուսաստանին և փրկութիւն հայցում նրանից:

Հարկ է նշել, որ այս ժամանակ ուստական արշավանքին անհամբերութիւնը սպասում էին նաև ազրբեջանցիները: Ազրբեջանցի աշխատավոր բնակիչները, որ նույնպէս տվաբտում էին օտար և սեփական բռնակալների լծի տակ, չնայած խաների մեծ մասի քացահալտ հակառուսական ձրդտումներին, փափաղում էին հյուսիսից եկող զորքերի օգնութիւնը թութափել իրենց կապանքները և ազատվել անվերջանալի ներքին կռիվներից: 1783 թ. մարտ ամսին ուստական գործակալներից մեկը հայտնում է, որ հասարակ ժողովուրդը 'Իերբենդից մինչև Բաքու և Սալլան ուրախանում է Պարսկաստանում ուստների գանդիլու համար՝ դրանից սպասելով հանգստութիւն ներքին կռիվներից¹:

1783 թ. մալիսի 3-ին գիներալ Պ. Պոտլումկինը իշխան Գ. Պոտլումկինին գրել է հետևյալը.

«Ղարաղաղից ու Ղարաբաղից ինձ մտտ վերադարձած գործակալները պնդում են, որ ոչ միայն հայերը, այլև տեղացի մլուս բնակիչները շափից ավելի ցանկանում են մեր զորքերի դալուստը»²:

Նույնը կարելի է ասել նաև Երևանի խանութիւն աղբրբեջանցի բնակչութիւն մասին, որոնք ևս մեծապէս տուժում էին Շահնշահից և ներքին կռիվներից:

Երևանի բնակիչները աշխատում էին ամեն ձեւով նպաստել ուստական արշավանքի նախապատրաստմանը: Ամենից առաջ նրանք ակտիվորեն մասնակցում էին ուստաց հրամանատարութիւնը ռազմական ու ալլ բնույթի տեղեկութիւններ ուղարկելու գործին: Այդ բանում առաջիկ շանք էր թափում Ստեփան Տեր-Սահակյանը: Վերջինս Երևանում ծավալված

ազատագրական շարժման ամենանշանավոր դեմքերից մեկն էր: Նա ծագումով հարուստ և նշանավոր ընտանիքից էր և իրեն ամբողջովին նվիրել էր հայոց երկրի ազատագրման գործին: Արհամարհելով վտանգը, նա խանի ստորադրալների աչքի առաջ հետախուզական տվյալներ էր հավաքում և ուղարկում ուստներին³: Ստեփանը շահագրգռված էր որքան կարելի է հալաստի տեղեկութիւններ հաղորդել և այս պատճառով 1783 թ. աշնանը մեկնում է Ղարաբաղ, ծանոթանում մեղիքների ռազմական կարողութիւնների հետ և ալլ մասին 1783 թ. գեկտեմբերի 22-ին գրած նամակով հայտնում գննեբալ Պ. Պոտլումկինին⁴:

Իր նամակի սկզբում Ս. Տեր-Սահակյանը տեղեկութիւններ է հաղորդում թուրքերի, Ալի Սուբաղ խանի, Թավրիզի, Թոլի, Ուրմիալի և Երևանի խաների մասին, վերջում նա Ղարաբաղի մեղիքների մասին գրում է հետևյալը.

«Ալլ մերագնեալ նշանաւոր մէլիքացն ոչ կարացի գրել դիր, զի ճանապարհն, որ ի կողմ հեանջալու է, ձիւնն փակեաց և սոյն կողմամբս, որ ի վերայ Նախիջևանու գնալ, թշնամութիւն է ընդ շուշեցոց և ոչ գոյ երթնելութիւն: Երբ բացցի, գրելոց եմ անխափան:

Սոյն աշնանս ծառայդ գնացեալ էր առ նոսա, և մէլիքացն ունին եմ... (անընթեռնելի է) զօրք: Ամբարեալ խորտիկ այնքան ոչ ունին, ալլ ասեն, թէ ի ժամանակին յայնմիկ սանկաց ամբարք բաղումք են, նովիմքք կարեմք լցուցանել: Ի կողմն հեանջալու կարեն հանդիպիլ բաղձալեացց»⁵:

1784 թ. գեկտեմբերի 18-ին, արդեն Պետերբուրգում եղած ժամանակ, Ս. Տեր-Սահակյանը իշխան Գ. Պոտլումկինին ուղղած իր նամակում հայտնում է հետևյալը.

¹ А. Р. Иоаннисян, Россия и армянское освободительное движение..., стр. 113—114.

² ЦГАДА, ф. Гос. архив, р. XXIII, л. № 13, ч. VII, л. 169. Այս նամակի մասին տե՛ս նաև А. Р. Иоаннисян, Россия и армянское освободительное движение..., стр. 114—115: Նամակի առաջին էջի լուսանկարը գետեղված է նույն գրքի հավելվածում:

³ ЦГАДА, ф. Гос. архив, р. XXIII, л. № 13, ч. VII, об. л. 169.

¹ А. Р. Иоаннисян, Россия и армянское освободительное движение..., стр. 71.

² ЦГАДА, ф. Гос. архив, р. XXIII, л. № 13, ч. V, л. 74.

«...թ ամիս է այժմ ամենախոնարհ նուաստիս հանգի-
պիլն բոլոր շրջակայիցն մերոց: Եւ Ղարաբաղու զմէլիքսն
տեսի, և՛ զմիտսն նոցին իմացայ, որք ճշմարիտ սիրով և
հաստատուն լուսով կապակցեալ են սրբազան Աթոռով մեծի
իշխանութեան, որպէս լալտ է Տէրութեան ձերոյ՝ ըստ գրեցե-
լոց իւրեանց»¹:

Ս. Տեր-Սահակյանի Ղարաբաղ կատարած այս այցելու-
թյունները չափազանց ուշադրով իրողություն են: Հալանի է,
որ 18-րդ դարի վերջում հայ ազատագրական շարժման այդ
երկու կենտրոնները՝ Ղարաբաղն ու Երևանը գործում էին
անջատ-անջատ և այդ հանգամանքն էլ պատճառներից մեկն
էր ազատագրական շարժման թուլության: Ս. Տեր-Սահակյա-
նը, որը ազատագրական շարժման նշանավոր գործիչներից
մեկն էր Երևանում, լինելով Ղարաբաղում, ուստական հրա-
մանատարութեան համար միայն հետախուզական տեղեկու-
թյուններ հավաքելու մտադրություն չի ունեցել անշուշտ: Նա,
ամենայն հավանականութեամբ, երևանցիներին հուզող հարցերի
շուրջը մտքերի փոխանակություն է ունեցել մեկիքսների
հետ, որի մասին, տարաբախտաբար, նրա նամակների ժխտ
տողներից լոկ կռահել կարելի է: Սխալ չէր լինի ասել,
որ Ստեփանի Ղարաբաղ կատարած այցելությունը՝ զարաբաղ-
ցիների հետ անձնական ծանոթություն և կապ հաստատելու,
տեղեկություններ փոխանակելու հետաքրքրական մի փորձ է
եղել, որը, սակայն, հետագա տարիներում համապատասխան
զարգացում չի առաջել:

Ստեփանը գործնական ալլ քալերի էլ է զիմում ուսնե-
րի համար որքան կարելի է շատ տեղեկություններ հովաքե-
լու համար: 1784 թ. գարնանը նա Գասպար անունով կարսեցի
մի հայի ուղարկում է Թուրքիա՝ հետախուզելու, թե արդյոք
այնտեղ չէ՞ նկատվում գորքերի կենտրոնացում, չէ՞ն ամրաց-
վում բերդերը և այլն: Ստացված տեղեկությունները նա նույն
թվականի մարտի 21-ին ուղարկում է Պ. Պոտյոմկինին²:

¹ ЦГВИА, ф. 52, оп. 194, л. № 331, ч. IX, л. 98 с. об.

² А. Р. Иоаннисян, Россия и армянское освободительное движение..., стр. 116.

Ռուսական հրամանատարությունը երևանցիների հետ
կապ ստեղծելու համար մի քանի անգամ Երևան է ուղարկում
իր գործակալներին: 1783 թ. դեկտեմբերին Երևան է գալիս
Գաբրիել Յակուլովը, որը Ստեփանին հանձնում է Հ. Ար-
ղությանի նամակը, էջմիածնում գրույց է ունենում Ղուկաս
կաթողիկոսի հետ և վերադարձին իր հետ տանում Ս. Տեր-
Սահակյանի նամակը Հ. Արղությանին¹:

Այս նույն ժամանակ Անդրկովկաս էր ուղարկված նաև
մի ուրիշ գործակալ՝ պողպորուչի Սերգեյ Մելիքովը²: 1784 թ.
հունվարի 30-ին Թիֆլիսում գրած նրա մի նամակից երևում
է, որ նա Թիֆլիս էր հասել 1783 թ. նոյեմբերի 25-ին³: Ռու-
սական հրամանատարութեան կողմից նրան առաջադրված էր
այցելել Երևան և Ղարաբաղ, բայց ինչ-ինչ պատճառներով
նա հնարավորություն չի ունենում Ղարաբաղ գնալ և իր փո-
խարեն նոյեմբերի 29-ին այնտեղ է ուղարկում Գանիել Էվա-
նես անունով մի հայի: Վերջինիս հետ նա նամակներ է ուղար-
կում Գանձասարի կաթողիկոսին և մեկիքսերին, որոնցով
խնդրում է իրենց վիճակի մասին մանրամասն տեղեկու-
թյուններ ուղարկել Գանիելի հետ: Նա գրում է, որ եթե կա-
րիք լինի, թող իրեն կանչեն, ինքը կգա: Այնուհետև նա
պատմում է, որ դեկտեմբերի 12-ին գնդապետը (Բուսնաշեր) իրեն
ճանապարհ է գցում դեպի Երևան: Դեկտեմբերի 21-ին
հասնելով Երևան, նա հանդիպում է ունենում Ստեփան Տեր-
Սահակյանի հետ և նրան հանձնում Հ. Արղությանի նամակը:
Մելիքովը մանրամասն տեղեկություններ է հավաքում Երե-
վանի խանի և Կարսի փաշայի մասին: Այնուհետև նրան լուր

¹ А. Р. Иоаннисян, Россия и армянское освободительное движение..., стр. 114.

² Ս. Մելիքովը Ղարաբաղի մեկիքսներից մեկի որդին էր: Նա
գինժորական ծառայության էր մտել Ա. Վ. Սուվորովի հանձնարարու-
թյամբ և 1780—1781 թթ. ծառայում էր նրա մոտ: Վայելելով Սուվորո-
վի վստահությունը, Մելիքովը կատարել է նրա հատուկ առաջադրանք-
ները (տե՛ս М. Персиян, Из истории русско-армянских отношений,
кн. первая, стр. 81, 83, 99).

³ ЦГАДА, ф. Гос. архив, р. XXIII, л. № 13, ч. VII, л. 167.

է հասնում, թե իր ուղարկած Դանիելը ճանապարհին սպանվել է լեզգիների կողմից, ուստի նա Երևանից մի նոր մարզ է ուղարկում Ղարաբաղ՝ տալով նրան նոր նամակներ¹:

Երևանից Մելիքովը վերադառնում է Թիֆլիս, որտեղից 1784 թ. փետրվարի 22-ին մի նոր նամակ է ուղարկում Պ. Պոտյոմկինին և հայտնում թե սխալ է եղել Ղարաբաղ ուղարկված Դանիելի սպանության լուրը: Լերջինս ողջ առողջ է և փետրվարի 20-ին եկել է Թիֆլիս՝ մանրամասն տեղեկություններ բերելով Ղարաբաղի դրություն մասին: Մելիքովը այդ տեղեկությունների մասին իրագրել է պահում զենեկալին²:

Ռուսական հրամանատարությունը կապ էր հաստատել նաև Ղուկաս կաթողիկոսի հետ: 1782 թ. իշխան Պ. Պոտյոմկինը Ռեյնեգուսի հետ նրան թանկարժեք նվեր և մի նամակ է ուղարկում: Դ. Կարնեցին այդ ժամանակ գիտեր ռուսական պլանների մասին և դեռևս 1781 թ. ռուսահայերին ուղղած իր նամակներում ցանկություն էր հայտնում, որ ռուսական տիրապետությունը ավելի տարածվի և խաչի թշնամիները կործանվեն ռուսական սրից³: Նա 1782 թ. նույն ողով նամակներ է գրել նաև ռուսական պետական գործիչներ Պոտյոմկինին, Պանինին, Ռումյանցևին, շտրեակայություն հայտնել նրանց՝ հայ ժողովրդի նկատմամբ ունեցած խնամքի համար և խնդրել առաջիկայում ևս հովանավորել հայերին⁴:

Գ. Պոտյոմկինին ուղարկած նամակը, որ կաթողիկոսին է հանձնում Ռեյնեգուսը, շատ ուրախացնում է նրան: Ռեյնեգուսի նամակներից Գ. Պոտյոմկինի արած համառոտություն մեջ պատմվում է, որ Ղուկասը մեծ հարգանքներով է ընդունում ռուսական հրամանատարության ներկայացուցչին և նրա բե-

րած նամակը: Այդ օրը տոն է դառնում այնտեղ եղած հայերի համար: Գ. Պոտյոմկինը այդ մասին գրում է թագուհուն.

«Մա մի ուրախություն օր էր արա անբախտ ժողովրդի զժախտությունների մեջ, որը զևս չի զգացել նման միութարություն իր թագավորության անկումից հետո: Ձերդ կայսերական կենաց օգտին բացականջությունները կրկնվեցին պատրիարքի և այնտեղ ներկա գտնվողների կողմից: Այդ օրը արդեն կես գիշերից անցել էր, երբ խորհրդակցություն գումարվեց, որի ժամանակ բոլորը կրկնեցին լինել նախկինից առավել հավատարիմ ռուսական կայսերական գահին և խընդրել ողորմած հովանավորություն և բարեհաճություն Հայաստանին՝ ուղարկելով որոշ քանակությամբ զորք, որը չխառնվելով ոչ մի զործի, իր ներկայությամբ սոսկ կարող է բազմապատկել հայ ժողովրդի քաջությունը»:

Այս ամենը ցույց է տալիս, թե որքան մեծ է եղել հայերի ազատագրվելու ձգտումը և որ նրանք պատրաստ են եղել զենքը ձեռքին դուրս գալ պարսիկների դեմ իրենց կրկնող ազատագրելու համար:

Ղուկաս կաթողիկոսը անվճարական և շատ զգույշ էր երկրի ազատագրման հարցում: Նա ևս ձգտում էր Ռուսաստանի օգնությամբ ազատագրվելու օտար լծից, բայց միևնույն ժամանակ այնպես էր անոտ, որ իր ձգտումները հայտնի չդառնային խանին և դրանից չտուժեին հայերը: Լ. Արղունի խորհրդով Ղուկասը այդ տարիներին բազմաթիվ նամակներ է գրում ռուսական պետական գործիչներին, բայց միշտ էլ զգույշ է լինում իր արտահայտությունների մեջ, մի բան, որը զժգոհության առիթ է տալիս Լ. Լազարյանին: Այսպես, 1783 թ. ապրիլի 12-ին Լ. Լազարյանը կաթողիկոսին գրում է, թե նրա նամակը՝ ուղղված Գ. Պոտյոմկինին, հասել է իրեն և ինքը այն թարգմանաբար հանձնել է ըստ պատկանելուին, սակայն նրան զարմացնում է Ղուկասի նամակի բո-

¹ ЦГАДА, ф. Гос. архив, р. XXIII, л. № 13, ч. VII, л. 167.

² Նույն տեղում: Մ. Մելիքովի Երևան կառարած այս այցելության մասին նույն արխիվի այլ նյութերի հիման վրա գրել է նաև Ա. Ռ. Հովհաննիսյանը (Россия и армянское освободительное движение..., стр. 95—96).

³ А. Р. Иоаннисян, Россия и армянское освободительное движение..., стр. 54.

⁴ Նույն տեղում, էջ 55:

¹ А. Р. Иоаннисян, Россия и армянское освободительное движение..., стр. 55.

վանդակութիւնը, որովհետեւ վերջինս ոչ միայն իրեն ոչինչ չէր գրել, որ ինքը հաղորդեր ռուսներին, այլև Պոտլոմկինին ուղղված համատու նամակի մեջ լուծական է մատնել Հայաստանի համար կարեոր քաղաքական խնդիրները¹:

Սրան որպէս պատասխան Ղուկասը հայտնում է, թե ինքը չի ուզում նամակի մեջ իր կամքը հայտնել, որովհետեւ ռուսները գեռես հետու են, իսկ պարսիկները, եթե իմանան իր ցանկութիւնների մասին, ապա մեծ ֆլամաներ կտան իրենց: Նա գրում է.

«Վասն զի՝ սի ոք իցէ, որ մալրեհի գթոց և խնամոց հանդիպիցի և նենգիցէ: Եւ կամ ո՞վ իցէ, որ ի փրկութենէ հրաժարեսցի: Այլ զի գիտեմք լաւապէս, որ մինչ դեռես հեռի են դոքա աստի, եթէ իմանայցեն սոքա զիդս և զկամս մեր առ առաջադրութիւն դոցին, անկարծիք ֆլասիմք ի սոցանէ: Վասն որոյ՝ ոչ կարեմք զկամակցութիւն մեր լայտնի սանել և ի գիր արձանացուցանել»²:

Այնուհետև Ղուկասը գրում է, որ ինքը աղոթում է ռուսների մտադրութիւնների հաշտութիւնը իրականանալու համար... որք ի յօգուտ մեզ և իղձալի ազգիս մերոյ լինիցին»³:

Ղ. Կարնեցու այս անվճարականութիւնն ու «վախկոտութիւնը» բարկացնում էր նաև Ղ. Արղութլանին և նա ընդհանուր գործին չֆլասելու համար կաթողիկոսի նամակները թարգմանելիս, հոգ է տանում, որ նրանք գառնան ռուսական ձեռնարկումներին միանգամայն հաւանութիւն տվող և ռուսներին օգնելու ջերմ ցանկութիւնը տողորված գրութիւններ: Օրինակ, երբ Ղուկասը շատ անորոշ մի պատասխան է ուղարկում Պ. Պոտլոմկինի 1783 թ. փետրվարի 15-ի նամակին, որով վերջինս շոշափելով ընդհանուր քաղաքական կացու-

թիւն հարցերը, հույս էր հայտնել, թե կաթողիկոսը հարկավոր գեպքերում կկատարի իր խնդրանքները, Ղ. Արղութլանը այնպես է թարգմանել տալիս Ղուկասի պատասխան նամակը, որ նրա երկիմաստ, անորոշ մտքերի փոխարեն գրվում է, թե «ոգչ հալ ժողովուրդը ցանկանում է հաղթական զորքերի դալուստը և ուրախութիւնը հույս ունի ազատագրվելու»⁴:

Ղուկասից դժգոհ էր նաև հայ ազատագրական շարժման նշանավոր գործիչներից մեկը՝ Շահամիր Շահամիրյանը: Իր նամակներում նա մեղադրում էր Ղ. Կարնեցուն ազատութիւն չսիրելու մեջ և կոչ էր անում հոգ տանել երկրի ազատագրման մասին: Ղուկասը պատասխանում է նրան, թե ապստամբութիւն կազմակերպելը անհնարին է, որ ժողովուրդը «... ըստ մեծի մասին մատնեցեալք կան ի խստութիւնս թշնամեաց անողորմից, որ հաւատարմապէս ծառայելով ևս չկարեն զողորմութիւն գտանել, սւր ֆնայ թէ զապստամբութիւն ցուցանիցեն, որք բնաւ ոչ իսկ կարեն. զի նոքա իբրև զաւազ ծովու, և մեք սակաւաւորք, նոքա ըստ աշխարհային հանգամանաց զօրաւորք, և մեք տկարք»⁵:

Այսպես չէին մտածում, սակայն, Երևանի և առանձնապէս Ղարաբաղի բնակիչները, որոնք պատրաստ էին զինված օգնութիւն ցույց տալ ռուսական զորքերին:

Երևանի բնակիչները, մինչ այդ, շարունակում էին իրենց զիմումները ռուսական կառավարութիւնը: 1784 թ. մայիսի 30-ին նրանք գրում են Ղ. Արղութլանին, թե իրենք նամակներ են ուղարկում Եկատերինա Բ-ին, իշխան Գ. Պոտլոմկինին և զեներալ Պ. Պոտլոմկինին: Նրանք խնդրում են իրենց նամակները հանձնել հասցեատերերին և հայտնում են, որ իրենք անհամբեր սպասում են ռուսական թագուհու զորքերի գալստանը, որոնք պետք է փրկեն իրենց կյանքը և հագեցնեն իրենց ծարավ սրտերը: Պահպանված և վերջերս

¹ Մատենագարան, ձեռ. № 2803, էջ 122ա:

² Նույն տեղում, էջ 123բ—124ա:

³ Նույն տեղում, էջ 124ա:

⁴ А. Р. Иоаннисян, Россия и армянское освободительное движение..., стр. 67.

⁵ Մատենագարան, ձեռ. № 4501, էջ 262ա:

հրապարակված են երևանցիների՝ Հ. Արղությանին և գեներալ Պ. Պոտյոմկինին ուղղված նամակները¹:

Պ. Պոտյոմկինին նրանք գրում են, թե իրենք գիտեն հալ ժողովրդին ստրկական լծից ազատագրելու զենքերալի բարի ցանկություն մասին և հույս ունեն, որ դա կիրականանա: Բայց իրենց գրությունը շատ վատթարացել է, ուստի խնդրել են կայսրուհուց, քանի ղեռ իրենք կենդանի են, առանց հապաղելու աղատագրել իրենց: Նրանք գեներալից խնդրում են, որ Եկատերինա Բ-ին և Գ. Պոտյոմկինին հասցեագրված իրենց նամակները հասցվեն նրանց: Նամակը ստորագրել են երևանցիներ մելիք Աբրահամը, մելիք Ավանեսովը, մելիք Գարրիկը, լուգրաշի Ալավերդիեր և ուրիշներ, ընդամենը տասներեք հոգի:

Այս ժամանակ հարց է առաջանում երևանցիներից մեկին կանչել Ռուսաստան՝ ռուսական կառավարության հետ բանակցելու համար: Գ. Պոտյոմկինը պատմում է, որ սկզբում ուզում էին իրեն ուղարկել, բայց ինքը հնարավորություն չի ունենում մեկնելու և իր փոխարենն ուղարկում են Ստեփանին²: Վերջինս 1784 թ. օգոստոսի սկզբին տիրացու Ավետիքի հետ դուրս է գալիս Երևանից՝ նախապես Ղուկաս կաթողիկոսից ստանալով դրամական օժանդակություն: Տեղ-Սահակյանը գնում է Թիֆլիս և այնտեղ ընդունվում Հերակլ Բ-ի կողմից, որին հանձնում է կաթողիկոսի հանձնարարական նամակը: Ղուկասը խնդրում է Հերակլից Ս. Տեղ-Սահակյանին ուղարկել Ռուսաստան: Քաղաքը կատարում է կաթողիկոսի խնդրանքը և իր հերթին Ստեփանի մասին մի հանձնարարական գրում գեներալ Պ. Պոտյոմկինին: Վերջինս իր հերթին հանձնարարականով Ստեփանին ուղարկում է Պետերբուրգ՝ Գ. Պոտյոմկինի մոտ³:

Երբ Ստեփանը ղեռն գնում էր Պ. Ս. Պոտյոմկինի մոտ, վերջինս 1784 թ. օգոստոսի 28-ին իշխան Գ. Պոտյոմկինին ուղարկում է մի դադանի վեկուցազիր, որը պահպանված է և որից նոր տեղեկություններ կարելի է քաղել Ստեփանի ղեսպանություն մասին:

Պարզվում է, որ Ստեփանը Երևանի հարևոր անունից երկու նամակ է տարել Ռուսաստան: Մեկը ուղղված է եղել Եկատերինա Բ կայսրուհուն, մյուսը՝ Գ. Պոտյոմկինին: Գեներալ Պ. Պոտյոմկինը այդ նամակները ռուսերեն թարգմանության հետ միասին ուղարկում է ըստ պատկանելույն: Բացի դրանից, Ստեփանը գեներալին է հանձնում նաև վերջինիս հասցեագրված Ղ. Կարնեցու նամակը⁴:

Պ. Պոտյոմկինը գրում է, թե Երևանի հարևոր նամակների վրա բացակայում են կաթողիկոսի կնիքն ու ստորագրությունը, ուստի ինքը այդ մասին հարցում է արել Ստեփանին: Վերջինս դա պատճառարանում է աչապես, թե կաթողիկոսը հանդիսանալով ողջ աշխարհում ցրված հայության հոգևոր հովիվը, չի կարող իր կնիքը դնել հայության մի խմբի՝ Արարատյան երկրի բնակիչների նամակի վրա⁵: Գեներալը հայանում է, որ իրեն հասցեագրված կաթողիկոսի նամակից երևում է, թե նա բավարար չափով նախանձախնդիր է իր ազգի ազատության համար⁶:

Նույն գործի մեջ են պահված նաև Ստեփանի ցուցմունքները և Ղ. Կարնեցու վերը հիշատակված նամակը:

Ստեփանը ցույց է տալիս, որ թուրքերը շանք չեն խնայում անդրկովկասյան տիրոջներին իրենց կողմը գրավելու համար: Նրանք շարունակ նամակներ են ուղարկում Երևանի իշխողներին և հորդորում նրանց ընդդիմանալու քրիստոնյաներին: Երևանի բնակիչները բաժանվել են երկու մասի և պայքարում են միմյանց դեմ: Դրա հետևանքով երկիրը ավերվում և ամալանում է, իսկ Հերակլը ի վիճակի չէ պատժելու

¹ А. Р. Иоаннисян, Россия и армянское освободительное движение..., стр. 272 - 273.

² Е. Хубов, Описание достопамятных происшествий в Армении..., стр. 6.

³ А. Р. Иоаннисян, Россия и армянское освободительное движение..., стр. 119—120.

⁴ ЦГВИА, ф. 52, оп. 194, д. № 331, ч. VIII, лл. 67—68.

⁵ Նույն տեղում:

⁶ Նույն տեղում: Կաթողիկոսի նամակի թարգմանությունը տե՛ս ЦГВИА, ф. 52, оп. 194, д. № 331, ч. VIII, лл. 70—71.

նրանց և իրեն խնդրել է այդ մասին իրազեկ պահել ուսան-
րին¹:

Հասնելով Պետերբուրգ, Ստեփան Տեր-Սահակյանը, կամ
ինչպես հորջորջում էին նրան «Արարատյան զեսպանը», ստա-
նում է Հ. Արղությանի ուղարկած հայ ուսասկան պալմանագրի
նախագիծը, որպեսզի նրանով դիմի ուսասկան իշխանու-
թյուններին²:

Հայտնի է, որ 18-րդ դարի վերջում Հայաստանի ազա-
տագրման և հայկական պետականություն ստեղծելու հույսերը
Հայաստանի ապագա հասարակական ու քաղաքական կառուց-
վածքի վերաբերյալ ծնունդ էին տվել մի շարք ծրագրերի ու
նախագծերի, որոնք պարզ ու որոշակիորեն արտահայտում էին
դրանց հեղինակների սոցիալական ու դասակարգային շահերը:
Այսպես, հնդկահայ առևտրական բուրժուազիայի Մադրասի
հայրենասիրական խմբակը, գլխավորությամբ Շահամիր Շա-
համիրյանի, նախատեսում էր Հայաստանում ստեղծել բուր-
ժուազեմոկրատական հանրապետություն, ուր պետք է ապա-
հովված լիներ բուրժուական հասարակարգի զարգացումը:
Մադրասցիները այս ուղղությամբ զգալի գործ են անում՝
հրատարակում են գրքեր, պատրաստում Ռուսաստանի և ապա-
գա հայկական պետության միջև կնքվելիք պալմանագրի նա-
խագիծը: Վերջինիս համաձայն, Հայաստանը սերտ դաշինքի
մեջ էր լինելու Ռուսաստանի հետ և այնտեղ ողջ իշխանու-
թյունը կենտրոնացված պետք է լիներ պառլամենտի ձևովում.
«Տունն հայոց կառավարեսցէ զազգ իւր և զաշխարհն ըստ
օրինի հայոց...»³, այստեղ ոչ մի խոսք չկա ֆեոդալական
հողատիրության մասին:

Ի հակադրություն մադրասցիների, հայ ազատագրական
շարժման մյուս հոսանքը, որը ներկայացնում էր կղերա-ֆեո-
դալական և բուրժուական-ազնվականական շրջանները, առաջ
էր քաշել Հայաստանում ֆեոդալական միապետություն ստեղ-

ծելու գաղափարը: 1783 թ. Հ. Արղությանը շարադրում է Ռու-
սաստանի և ապագա հայկական պետության միջև կնքվելիք
պալմանագրի նախագիծը, ըստ որի Հայաստանի իշխանու-
թյունը լինելու էր թագավորի ձեռքում, որի ընտրությունը
«...կախեալ լինիցի ի կամաց նորս միայն (ուսաց կայսրու-
հու — Վ. Գ.), եթէ լազգէ մերմէ և եթէ դրան իւրոյ հաւա-
տարմաց»⁴. հողի նկատմամբ պահպանվելու էր մուլքադարա-
կան իրավունքը: Ահա այս նախագիծն էր, որ Հ. Արղությանը
ուղարկում է Ս. Տեր-Սահակյանին:

1784 թ. հոկտեմբերի 24-ին Հ. Արղությանը Աստրա-
խանից նամակ է գրում Ստեփանին և տեղեկություններ հա-
ղորդելով նրան Երևանի խանության վիճակի մասին, գրում
է, թե նա ոչ միայն որպես Երևանի զեսպան է ներկայանա-
լու ուսասկան կառավարությանը, այլև որպես ողջ հայության
ներկայացուցիչը. «...դու դեֆուժաթ, այսինքն զեսպան և կամ
միջնորդ ես լերևանու, այլև բոլոր ազգին հայոց և սղորմելի
մելիքացն Ղարաբաղու, որք մինչև ցայսօր լցին աղաղակա-
լականջս զոցս և մեր... ահա հասել է ժամ կամ փառաւո-
րեսցի ազգ մեր, կամ կանգնեսցի ըստ ձերունւոցն, և կամ
անկեալ գլորեսցի...»⁵:

1784 թ. դեկտեմբերի 18-ին Ս. Տեր-Սահակյանը նամա-
կով դիմում է իշխան Գ. Պատյումկինին և հայտնելով Հ. Ար-
ղությանի այս, ինչպես և նույնի 3-ին գրած նամակի
մասին, տեղեկություններ է հաղորդում Պարսկաստանում տե-
ղի ունեցած քաղաքական անցուղարձի և Ղարաբաղի մելիք-
ների ծանր վիճակի մասին: Նա գրում է, որ ինքը, համա-
ձայն Հ. Արղությանի ցուցումի, ներկայացուցիչ է ողջ հայու-
թյան, որոնց թիվը չափազանցելով նշում է ինը միլիոն և
կամ ավելի: Վերջում նա գրում է.

«...և ապիմաստս, լիսնամեա տեղեաւ գոլով, Գէղամ-
եան ծնեալս՝ ի նոյն տան և սնեալս լԱրարատեան, հմտաց-
եալ եմ ազգին մերոյ որպիսութեան, այժմ երեսս ի զեանի

¹ ЦГВИА, ф. 52, оп. 194, д. № 331, ч. VIII, л. 69 с об.

² А. Р. Иоаннисян, Россия и армянское освободительное движение..., стр. 121.

³ Գիւան, հ. Գ, էջ 736:

⁴ Գիւան, հ. Գ, էջ 732:

⁵ Մասենադարան, ձեռ. № 4406, էջ 238:

ձերդ առաջի մնամ մեծի ողորմութեան, ըզմամ լսել զազեաս իմ բողոքման իբր բոլոր ազգէն համայնս¹:

Իշխան Գ. Պոտլոմկինը մի քանի անգամ ընդունում է «Արարատյան դեսպանին»։ Վերջինս 1785 թ. փետրվարի 17-ին զեկուցագիր է ներկայացնում նրան, որով հայտնում է, թե Արարատյան երկրի հայերը երազում են ազատագրվել պարսից լծից և խնդրում են իրենց այս կապակցութլամբ հուսադրել: Բացի դրանից, նա խնդրում է իրեն կտուղարկել Ն. Արդութլանի հետ միասին, որպեսզի սլարսիկները կարծեն, թե ինքը Ռուսաստան էր գնացել նրան բերելու համար և իրեն հալածանքների չենթարկեն: Նա ավելացնում է, թե իր տեղ հասնելուց հետո Պետերբուրգ կուղարկվի մի լիազորված անձ, որը հայոց կաթողիկոսի համաձայնութլամբ կբերի պայմանագիրը²:

Իշխան Գ. Պոտլոմկինը ընդհանրապես լավ է ընդունում «Արարատյան դեսպանին» և հույսեր է տալիս նրան: Այդ բանը և նոր հրահանգներ ստանալու համար զեներալ Պ. Պոտլոմկինի Պետերբուրգ ժամանելը ոգևորում է Ն. Արդութլանին և նա նամակներ է գրում Դարաբաղի մեկիքներին ու Գանձասարի կաթողիկոսին՝ պահանջելով նոր զիմուսներ ուղարկել ուսաց մեծամեծներին³: Բայց այդ բանը անմիջապես չի կատարվում, որովհետև դարաբաղցիները այլևս վախենում էին Իբրահիմ խանից: Իզուր էր, սակայն, Ն. Արդութլանի ոգևորութլունը. ուսական արշավանքը այդ ժամանակ չէր կարող տեղի ունենալ և հետաձգվում է: Ինչպես տեսանք, ուսաց կառավարութլունը հույս ուներ Ալի Մուրադ խանի հետ բանակցելու միջոցով, ի թիվս այլ երկրների, տեր դառնալ նաև Արևելյան Հայաստանին, բայց այդ հույսերը ի դերև ելան, որովհետև նախքան գնդապետ Տամարալի մալլաքաղաք հասնելը, Ալի Մուրադ խանը, որին Պարսկաստանում ֆրանսիա-

կան դեսպանը համոզում էր հրաժարվել Ռուսաստանի հետ պայմանագիր կնքելուց¹, դաժան պարտութլուն է կրում Աղա Մահմեդ խանից և շուտով ինքն էլ վախճանվում: Գնդապետը ստիպված էր ձեռնունայն վերադառնալ: 1785 թ. ուսաները չէին կարող արշավել՝ Ուսմա խանի հարձակման պատճառով, շուտով սկսվում է ուս-թուրքական պատերազմը և ուսական հրամանատարութլունը անգամ ստիպված է լինում Վրաստանում եղած իր զորամասերը կտ կանչել:

«Արարատյան դեսպանը» սրանից հետո էլ մնում է Ռուսաստանում, որովհետև իշխան Պոտլոմկինը դա անհրաժեշտ էր համարում և շարունակում նրան հուսադրել:

Ռուսական արշավանքի պատրաստութլունների ժամանակ Երևանում ծախված ազատագրական շարժումը, թեև, ինչպես տեսանք, մի շարք օբյեկտիվ պատճառներով չհասավ իր նպատակին, բայց այն լավագույն վիճակութլունն էր պարսից լծից ազատագրվելու Երևանի հալութլան մեծ ձգտման, որը հետագայում՝ 1804, 1808, 1827 թվականներին ուսաների ղեպի Երևան կատարած արշավանքների ժամանակ դրսևորվեց ավելի մարտական ձևով: Նրանցից շատերը, արհամարհելով մահվան վտանգները, մեծ օգնութլուն և օժանդակութլուն ցույց տվեցին ուսական գորքերին:

Գ. ՈՒՄՄԱ ԵՄԵՒ ԱՐՇԱՎԱՆՔԸ

Արարատյան երկրում ծալր առած ներքին կոիվների ու երկպառակութլունների հանդարտումից շատ ժամանակ չէր անցել, երբ 1785 թ. աշնանը տեղի է ունենում մի նոր իրադարձութլուն, որը նորից ամեն բան իրար է խառնում: Դա Ուսմա խանի արշավանքն էր, որը կազմակերպվել էր Թուրքիայի զրզումով և նպատակ ուներ ավերելով Վրաստանը,

¹ ЦГВИА, ф. 52, оп. 194, д. № 331, ч. IX, л. 98 об.

² А. Р. Иоаннисян, Россия и армянское освободительное движение..., стр. 171.

³ Նույն տեղում:

¹ Очерки истории СССР (XVIII в., вторая половина), стр. 750.

ստիպել նրա թագավոր Հերակլ Բ-ին հրաժարվելու ուսուսական հովանավորությունից:

Զնայած այդ արշավանքը անմիջապես ուղղված չէր Երևանի խանություն դեմ, բայց, այդուհանդերձ, այն մեծամեծ փաստներ հասցրեց երկրին, ստիպեց նրա բնակիչներին մի քանի անգամ հեռանալ իրենց բնակավայրերից ու ապահովություն փնտրել անմատչելի քարանձավներում և ամրացած վայրերում:

Գեոևս նախքան Գեորգիեակի պայմանագիրը, Թուրքիան ամեն գնով աշխատում էր Կովկասի լեռնական իշխաններին և անդրկովկասյան խաներին հանել ուսաների դեմ և գրանդով կասեցնել վերջիններիս առաջխաղացումը դեպի Անդրկովկաս: Թուրքերը զինում էին լեռնականներին, առատ նվերներով սիրաշահում նրանց և գրգռում հարձակումներ կատարելու ուսական սահմանապահ զորքերի վրա: Փոխգնդապետ Իվան Աեշկեիչը գեներալ-մայոր Պիլլին 1780 թ. մարտի 12-ին տված դադանի զեկուցադրով հայտնում է, թե Ապի Գիրեի սուլթանի մարզկանցից մեկը՝ Ալի Մահմեդը պատմել է, որ եթե Թուրքական սուլթանի մատը խառը չլիներ կովկասյան լեռնականների դորձերին, ապա խաղաղությունը կրեք չէր խախտվի¹: Նա հայտնել է նաև, որ Թուրքական սուլթանը լեռնական իշխաններին և համայնքներին մեծ գումարներ է տալիս, միշտ առատորեն մատակարարում է վառոդ, կապար, հրացաններ ու այլ բաներ: Նա լեռնականներին գաղտնի ձևով հուսադրում է և համոզում հարձակումներ կատարել ուսական սահմանապահ զորքերի և ամբուլթյունների վրա²:

Թուրքիան գաղտնի էր անում այս ամենը, որովհետև 1774 թ. հուլիսի 10-ին կնքված Քուչուկ-Կայնարջի հաշտության պայմանագրի համաձայն պարտավորվել էր այս վայրերում ձեռնպահ մնալ Ռուսաստանի դեմ ուղղված գործողություններից:

Թուրքական գործակալները իրենց ուշադրությունը

¹ ЦГАДА, ф. Гос. архив, р. XXIII, д. № 9, ч. II, л. 144.

² Նույն տեղում:

առավելապես կենտրոնացրել էին Ալարայի Ումմա կամ Օմար խանի վրա, որը վրացական թագավորից Վրաստանի վրա չհարձակվելու համար ամեն տարի նշանակալից գումարներ էր ստանում: Բանն այն է, որ այս ժամանակ Վրաստանը, գտնվելով տնտեսական ծանր դրություն մեջ, ի վիճակի չէր Ումմա խանին վճարել սահմանված գումարը, դրանից վերջինս խիստ դժգոհ էր ու պատրաստ էր բանակցել Հերակլի թշնամիների հետ: Հաշվի առնելով այս, Թուրքական կառավարությունը որոշում է օգտագործել Ումմային Վրաստանը ավերելու համար և առաջարկում է Ախալցխայի Սուլեյման փաշային կազմակերպել այդ գործը: Վերջինս շուտով մի նամակ է ուղարկում Ումմա խանին և գրում, թե նրա հանգուցյալ հոր խնդրանքի համաձայն Թուրքական արքունիքը նշանակել էր նրան 10 հազար լև ոսճիկ, բայց նրա մահը դադարեցրել էր վճարումը: Սուլեյմանը Թուրքական կառավարության անունից խոստանում էր տարեկան 10 հազար լև և շատ ուրիշ պարգևներ տալ Ումմային, եթե նա հավաքեր իր զորքերը և ուղարկեր Ախալցխա՝ ուսաների դեմ գործելու համար¹:

Ումման դրական պատասխան է տալիս Սուլեյմանին: Իմանալով այս մասին, Հերակլը, շատ անհանգստացած, նամակ է ուղարկում գեներալ Պ. Պոտյոմկինին և խնդրում արգելք հանդիսանալ խանի մտադրությունների իրականացմանը: Գեներալ Պ. Պոտյոմկինը հունիսի 29-ին նամակ է գրում Ումմային՝ աշխատելով համոզել նրան հրաժարվել Վրաստանի դեմ հարձակվելու մտադրությունից²:

Այսուհանդերձ, ուսական հրամանատարությունը կարծում էր, որ եթե Վրաստանը մտնի Ռուսաստանի հովանավորության տակ, Թուրքերը կվախենան նրան փասել: Երբ 1783 թ. օգոստոսի 3-ին գնդապետ Բուռնաշևը զեկուցագիր է ուղարկում Պ. Պոտյոմկինին և հայտնում Սուլեյման փաշայի մտադրությունների մասին, Պ. Պոտյոմկինը 10 օր հետո պա-

¹ ЦГАДА, ф. Гос. архив, р. XXIII, д. № 13, ч. IV, л. 263.

² Նույն տեղում, д. № 13, ч. V, л. 109 об.:

տասխանում է, թե Սուլեյման փաշան լեզգիներին զրգռում է Վրաստանի դեմ լոկ շերակլին սպառնալու համար և ինքը չի կարծում, թե փաշան առիթ է որոնում թշնամութուն սկսելու Վրաստանի հետ, առավել ևս այն դեպքում, երբ իմանա, որ առասկան արքունիքը վրացական թագավորութիւնը ընդունել է իր հովանավորութեան տակ¹:

Նույնն էր կարծում նաև իշխան Գ. Պոտլոմկինը, որը 1783 թ. հուլիսի 1-ին Սերսոնից գեներալ Պ. Պոտլոմկինին գրել է հետևյալը.

«...չափազանց անհավանական է, որ Բ. Դուռը իր ներկա աղքատութեամբ՝ սեփական զորքերը պահելու համար փողի կարիք ունենալով, ի վիճակի լինի լեզգիներինց լուրաքանչյուր մարդուն վճարել 50-ական լև: Իհարկե, կամ այս լուրերն են սուտ, կամ՝ խոստումները սուտ:

Ձերդ գերագանցութիւնը թող հուսալի մարդիկ ուղարկի, որոնք կարողանան հետախուզել զործերի հանգամանքները և հասկացնեն նրանց, թե որքան ողբալի կլինի նրանց համար Ռուսիային իրենց դեմ զրգռելը և որքան շատ կարող են նրանք շահել՝ նվիրելով նրա ծառայութեանը»²:

Սակայն, առասկան հրամանատարութեան հաշիվները սխալ դուրս եկան: Վրաստանի դեմ լեռնականներին հանելու թուրքերի ձգտումը շատ լուրջ էր և այս նպատակի համար նրանք ծախսերի առջև կանգ չառան: Բ. Դուռն կարողադրութեամբ Սուլեյման փաշան բազմաթիվ նվերներ ու նամակներ է ուղարկում լեռնական իշխաններին, առաջարկում նրանց դուրս գալ Վրաստանի և առանների դեմ, խոստանում նրանց ապահովել սննդամթերքներով և զրամով:

Սուլեյման փաշան այս գործին ակտիվորեն մասնակցելու լուրջ պատճառներ ուներ, որովհետև նրա համար գաղտնիք չէր Գեորգիևսկի պալմանագրի երկրորդ հոդվածը, որով Ռուսաստանը խոստացել էր տարածել իր հովանավորութիւնը նաև այն հողերի վրա, որոնք ժամանակի ընթացքում

ձեռք կբերվեին Վրաստանի կողմից: Սուքն այստեղ վերաբերում էր առաջին հերթին Ախալցխային:

Թուրքերը մտածում էին, թե Վրաստանի վրա հարձակումներ ձեռնարկելու համար շատ հարմար կլինեիր օգտագործել Երևանի խանութիւնը, որն այնքի մոտ էր Թիֆլիսին: Նրանք սովորաբար, Վրաստանին հարվածում էին երկու ուղղութեամբ՝ Ախալցխայի և Ջարի-Բեկովանի: Այս երկու վայրերում նրանք օգտագործում էին նաև լեռնականներին: Ախալցխայի կողմից կատարվող հարձակումները այնքան էլ վտանգավոր չէին Վրաստանի համար, որովհետև սահմանները պաշտպանվում էին ոչ միայն վրացական, այլև առասկան զորքերի կողմից: Եթե թուրքերը տեր դառնալին Արարատյան երկրին, ապա հնարավոր կլինեիր Վրաստանին հարվածել նաև այդ ուղղութեամբ: Երևանի կորուստը կթուլացներ վրացիներին և միաժամանակ, այնքի մեծացնելով Թուրքիայի կշիռը Անդրկովկասում, լայն հնարավորութիւններ կընձևեիր նրան տեղական զեպքերին հետևելու և առանների առաջխաղացումը զեպի հարավ կանխելու համար:

Բացի վերոհիշյալներից, չպետք է մոռանալ նաև այն հարստութիւնները, որ թուրքերն ակնկալում էին ստանալ Արարատյան բարեբեր երկրից:

Հնարավորութիւն չունենալով ինքը իրականացնել այս ծրագիրը, սուլթանը աշխատում էր այդ գործի մեջ ներգրավել Երևանի խանութեան հարևաններին: Հ. Արզութեանը 1785 թ. փետրվարի 25-ին տիրացու Ստեփանին ուղղած նամակում գրում է, որ Ղարաբաղի և Սոլի խաները սուլթանից ստացել են նվերներ ու նամակներ՝ Ախալցխայի փաշայի միջոցով: Այդ նամակներով առաջարկվում էր խաներին միաբանել և հարձակվել Երևանի վրա. «...զորութիւնը գրոյն այս է թե գուք միաբան լինիք և ջանալք Երևան տիրել, որ թշնամեաց ձեռին չմնալ և որքան զօրութիւն և փող կամեք, տացից ձեզ»¹:

¹ ЦГАДА, ф. Гос. архив, р. XXIII, д. № 13, ч. IV, л. 1350б.

² Նույն տեղում, էջ 36բ—37ա:

¹ Մատենադարան, ձեռ. № 4496, էջ 272—273:

Հ. Արդուիթյանը գրում է, որ նման առաջարկություններ արվել են նաև մյուս խաներին. «...նմանապէս և Ծաթալի խանին, Քարափղու, Նախիջևանու, Շամախու, Նուխու, Բաքուու խանիցն և լեզգուցն ի սմինին. Շամախին, Աւար խանին և այլոց մէկ մէկ ոսկէ սահաթ և բաւական ոսկի, որին կրկու հազար, որին աւել պակաս առաքեալ է խօնդ քարն և Ախլցխու փաշայն իւր մարդովն առաքեալ է իւրաքանչիւրոցն: Զօրութիւն այս, որ ընդդիմանան վրաց և կործանեն և Երևանու տիրեն»¹:

Անդրկովկասյան խաները մերժում են սուլթանի այս առաջարկությունը: Նրանցից ոմանք այդ անում են վախենալով ռուսական զորքերից («...բայց իբրև շուն զօղան ի լանն մեր ամենաողորմած կայսրուհոյն» — գրում է Հ. Արդուիթյանը²), իսկ ոմանք էլ՝ չկամենալով փշացնել իրենց հարաբերությունները Ռուսաստանի հետ, որովհետև ձգտում էին նրա բարեկամութիւնը:

Լեզգիների մեծամասնությունը ևս բացասական պատասխան է տալիս թուրքերի առաջարկին³, միայն Ավարալի Ուսմա խանն է համաձայնվում: Զհրաժարվելով Երևանը գրավելու մտքից, թուրքերը իրենց ողջ ուշադրությունը կենտրոնացնում են դեպի Վրաստան կազմակերպվող արշավանքի վրա:

Ռուսական զորքերի մուտքը Թիֆլիս մեծ իրարանցում և խուճապ է առաջացնում թուրքիայում: Սուլթան փաշան ավելի է ակտիվացնում իր գործողությունները: Թուրքերը Հյուսիսային Կովկասում կազմակերպում են իրեն մարզարև հայտարարած Շևկի Մանսուրի ապստամբությունը ռուսների դեմ, որպեսզի Ուսմա խանը կարողանա անարդել արշավել Վրաստանի վրա: Կապը Վրաստանի և Ռուսաստանի միջև խզվում է: Ռուսները ոչ միայն հնարավորություն չեն ունե-

¹ Մատենադարան, ձեռ. № 4496, էջ 272—273:

² Նույն տեղում:

³ Н. Дубровин, История войны и владычества русских на Кавказе, т. II, стр. 25.

նում Վրաստան ուղարկել Հերակլ Բ-ի խնդրած 200 փութ վառուղբ և լրացուցիչ զորքը, այլև Վրաստանում եղած ռուսական զորքերի հանդերձանքն ու սոճիկը¹:

Գեներալ Պ. Պոտյոմկինը, խմանալով Ուսմա խանի արշավանքի մասին, ուրիշ միջոց չունենալով Վրաստանին օգնելու, հայտարարում է, թե Հերակլին օգնելու համար Վրաստան է ուղարկում ռուսական մի մեծ ջոկատ: Որպեսզի ավելի հավաստի դարձնի այս լուրը, նա գեներալ-պորուչիկ Լեոնտևին կարգադրում է դեպի Մոզդուկ շարժել Կարաբղինյան և Բուտիրյան գնդերը և այնպիսի շարժում կատարել, որ ստացվի ապավորություն, թե նրանք գնում են դեպի Վրաստան²:

Սակայն այս մաները չշփոթեցրեց Ուսմա խանին և նա գիտենալով, որ ռուսները սաստիկ զբաղված են Հյուսիսային Կովկասի գործերով, սկսում է իր արշավանքը: Նա իր ազգական Ալի Սուլթան Ջանդութեյցու և Ակուշացի Կադիի ուղեկցությամբ, 11 հազար զորքով գալիս է Ալազանի մոտ. աջնակը նրան են միանում Ջարի ու Բելոկանի հրոսակները, որոնք բոլորը միասին կազմում են 20 հազար մարդ:

1785 թ. սեպտեմբերի 17-ին Ուսմա խանը անցնում է Իորի դեպը և շարժվում դեպի Թիֆլիս: Նա Թիֆլիսի վրա հարձակվելու մտադրություն չունի, բայց այդ շարժումն անում էր Հերակլին խաբելու համար, որը իր զորքերով և զնդապետ Բուռնաշևի ռուսական երկու զուժարտակներով հետևում էր նրան: Շուտով Ուսման իր շարժման ուղղությունը փոխում է և գնում դեպի Բորչալու՝ ճանապարհին ավերելով ու թալանելով հանդիպած գյուղերը, սպանելով ու գերևելով բնակչությունը:

Բորչալուում խանը բնակչությունից պատանդներ է վերցնում և հետո Դերբենդի ձորով շարժվում դեպի Ախթալայի արծաթի հանքերը: Նա զրավում է Ախթալայի ամրոցը, ավերում գործարանները, քանդում եկեղեցին: Ալաուի խանը

¹ Н. Дубровин, История войны..., т. II, стр. 85, 137.

² Նույն տեղում, էջ 138:

գերի է վերցնում Ախթալայի հանքերի ու արծաթի գործարանի բանվորներից 860 հոգու, որոնցից 640-ին սպանել է տալիս¹:

Անպտեմբերի 26-ին Ուսմայի զորքերը շարժվում են Լոսվա բերդի վրա, որի բնակչության մեծ մասը Երևանի խանությունից եկածներ էին և այդ պատճառով նա մտնում էր Էջմիածնի թեմի մեջ²: Նա կանգ է առնում Ուզունլար գյուղի մոտ և այնտեղից մի ջոկատ ուղարկում Լոսվա ամրոցի շրջակա գյուղերը ավերելու:

Անպտեմբերի 29-ին ավարցիները գուրս են գալիս Ուզունլարից և հարձակվում ամրոցի վրա: Սակայն նրանց չի հաջողվում միանգամից գրավել այն: Նրանք ութ օր պաշարում են ամրոցը, հետո խանը հրամայում է իր զինվորներին անտառից փախ բերել և լցնել ամրոցի պարիսպների տակ այնքան, որ կարողանան բարձրանալ նրանց վրա և մտնել ամրոցի ներսը³: Հրամանը կատարվում է և ամրոցը ընկնում է Ուսմա խանի ձեռքը, որը ավերել է տալիս այն և գերելով ու սպանելով նրա բնակիչներին, իր զորքերը մտցնում է Թուրքիայի սահմանները և Ախալքալաքի վրայով տանում նրանց Ախալցխա:

Երբ Ուսմա խանը մտնում է Վրաստանի սահմանները, Հերակլը, մտածելով, որ նա կարող է հարձակվել նաև Երևանի խանության վրա, այդ մասին նամակ է գրում Մահմեդ խանին, իսկ վերջինս էլ իր հերթին հայտնում է Ղուկաս կաթողիկոսին և խորհուրդ տալիս նրան ապահովության համար քաշվել Երևանի բերդը⁴:

¹ Н. Дубровин, История войны... т. II, стр. 141.

² Ղուկասը Գիորգի արքայորդուն 1782 թ. մայիսին գրել է հետևյալը. «...Լոսու բերդարձակքն՝ բնական սրբոյ Աթոռոյս վիճակը են, փան գի նոքա ամենեքեան են աղարանցիք, բիւրականցիք և ջուր-խեթցիք, որք ուր և լինիցին սրբոյ Աթոռոյս են և ոչ այլոց» (տե՛ս Մատենադարան, ձեռ. № 4481, էջ 143բ):

³ Յիշատակարան ազգային արդեան պատմութեան համար, «Կոստնկ հայոց աշխարհին», 1862 թ., էջ 282:

⁴ Մատենադարան, Արիւիվային բաժին, Կաթղ. գրիպան, թղթ. 7, փավ. 5:

Ուսմա խանի արշավանքի լուրը մեծ իրարանցում է առաջացնում Երևանի խանություն մեջ: Բնակիչները սարսափած թողնում են ամեն բան և փախչում ամբանում երկրի անտառիկ վայրերում, իսկ շատերն էլ գնում են Երևանի բերդը: Չնայած Էջմիածնի վանքը շրջապատված էր պարիսպներով և այնտեղ կային պահապան հրացանակիր զինվորներ, բայց Ղուկասը, անսարով Հերակլի և Մահմեդ խանի խորհրդին, հավաքում է վանքի թանկարժեք իրերը և գնում Երևան:

Ավարցիների արշավանքից առաջացած այս խուճապը շափազանց մեծ վնասներ է հասցնում Երևանի բնակչությանը: Արշավանքը, որ սկսվել էր սեպտեմբերի 17-ին, քանի գնում մոտենում էր Արարատյան երկրի սահմաններին: Դրա հետ միասին մեծանում էր երկյուղը և մարդիկ չէին վստահում գուրս գալ իրենց թաքստոցներից: Ավելի քան երեք ամիս բնակչությունը թաքնված էր և նրա ունեցվածքը փախչել էր բախտի քմահաճուլքին:

Ուսմա խանի Ախալցխա հասնելուց հետո, Մուլեյման փաշան ալլևս չէր թաքցնում Երևանի խանությունը իրեն ենթարկելու մտադրությունները: 1786 թ. հունվարի 5-ին գեներալ Պ. Պոտյոմկինը հայտնում է հետևյալը. «Մուլեյման փաշան Երևանի խանին և Արարատում բնակվող հայ պատրիարքին նամակներ է ուղարկել, պահանջելով հարկեր առաջինից յոթանասուն հազար, իսկ վերջինից՝ քառասուն հազար սուբլի, սպառնալով, որ եթե սրանից հրաժարվի, ամրոցը զավթին կավերի նրա մարզերը»¹:

Մուլեյմանի այս պահանջը ավելի է մեծացնում խուճապը, սակայն խանը և կաթողիկոսը չեն շտապում կատարել այն, որովհետև հույս ունեին, թե վրաց թաղավորը թույլ չէր տա Երևանը դարձնել Ախալցխայի հարկատուն:

Գեներալ Պ. Պոտյոմկինը 1786 թ. հունվարի 5-ին իշխան Գ. Պոտյոմկինին եկատերինադարից ուղարկած գե-

¹ А. Р. Иоаннисян, Россия и армянское освободительное движение..., стр. 169.

կուցազրով հայտնում է, որ Երեւանի խանը հրաժարվել է Սուլեյման փաշային հարկեր տալ: Այդ առթիվ ինքը նամակ է ուղարկել նրան և զոհունակութուն հայտնել վրաց թագափորին հավատարիմ մնալու համար: Նա խանին գրել է, որ այդ մասին ինքը զեկուցել է իշխան Պոսլովկինին¹:

Նովրուզի (մարտի 21) նախօրյակին լուր է գելիս, թե Ուսմա խանի զորքերը պատրաստվում են արշավել Երեւանի վրա: Դարձյալ խուճապ է սկսվում: Իսկապես, ավարցիների մի խումբ դուրս էր եկել Ախալցխայից, բայց ոչ Երեւանի վրա հարձակվելու համար: Դուկասը 1786 թ. մարտի 20-ին գրում է, թե զրանից առաջ լեզգիների մի ջոկառ գնում է Արխազիս՝ թալանի, և երբ նրանք հարուստ ավարով վերադառնում են, ճանապարհին, մի կիրճով անցնելիս, շրջապատվում են վրացիների կողմից: Նրանցից շատերը սպանվում են, մյուսները փախչում, իսկ թալանված ապրանքը ետ է վերադարձվում²:

Ախալցխայից դուրս եկած լեզգիների խումբը գնում էր այդ ջոկատի պարտութան վրեժը առնելու³ և տազնապը իդուր էր:

Ղ. Կարնեցին, հավանորեն ոչ առանց Մահմեդ խանի դիտութան և թուլլովութան, նամակ է գրում Սուլեյման փաշային և հարցում անում, թե լեզգիները հարձակվելու են Երեւանի վրա: Սուլեյմանը մի երկիմաստ պատասխան է ուղարկում: Ղ. Կարնեցին գրում է.

«Եւ ընկալեալ մեր զպատասխանի նախկին թղթոյն մերոյ ի Մովսէլեան Տալոց, որ գրեալ էր զլուսադրութիւն և դարձեալ զգուշութիւն ի լեղակարծ լարձակմանէ նոցա...»⁴:

Հասկանալի է, որ Սուլեյմանի պատասխանը չէր կարող հանգստացնել կաթողիկոսին և խանին, ուստի նրանք որոշում են նոր հարցում անել: Ղ. Կարնեցին մի նամակ է գրում

և ոմն Թովմասի ու Մելքիսեդէի հետ ուղարկում Սուլեյմանին: Մահմեդ խանը և Դուկասը սրանց հետ ուղարկում են ընծաներ¹:

Թովմասը և Մելքիսեդէ գնում են Ախալցխա և երկար ժամանակ մնում աջտեղ (այս ընթացքում լեզգիները զրավում են Վախան ամրոցը) և վերադարձին իրենց հետ բերում են Սուլեյմանի պատասխան նամակը ու նվերներ:

Փաշայի այս նամակը ևս անհասկանալի էր: Դուկասը գրում է, թե «(Սուլեյմանն) դարձեալ զլուսադրութիւն էր գրեալ, բայց ոչ զովացուցիչ տապոյ բոցոյս... Այլ լայնքան երկար միջոցին ոչ իմացաք գհաւաստի դիտաւորութիւնս նոցա, զի միամտէաք, ալ կացաք միշտ ի վարանման և տարակուսութեանս»²:

Հետո լուր է հասնում նրանց, թե Ուսմա խանի զորքերը ցրվի են Ախալցխայի գլուղերը ձմեռելու³:

Երբ լեզգիների խումբը գնացել էր Արխազիայում պարտվածների վրեժը առնելու, Երեւանի խանը որոշում է նամակով դիմել ուղղակի Ուսմա խանին, և խնդրել, որ նա իր երկիրը չվնասի: Որպեսզի այս դիմումը Հերակլի վրա չթողնի անչառ բանակցութան տպավորութիւն, Մահմեդ խանը նախապես նամակ է գրում Հերակլին, ստանում նրա համաձայնութիւնը, որից հետո ընծաներով և հատուկ գրութեամբ մարդիկ է ուղարկում Ուսմայի ու Սուլեյման փաշայի մոտ: Թանը նվերներ է ուղարկում նաև լեզգիների նշանավոր առաջնորդներին⁴:

Այս ժամանակ Սուլեյման փաշան Մահմեդ խանից և Դուկասից իր պահանջած հարկը ստանալու համար իր ներկայացուցչին ուղարկում է Երեւանի խանութիւն: Դուկասը պատմում է, թե դա Բորչալուի Մուսա խանն էր, որ դավաճանելով Հերակլին անցել էր Սուլեյմանի և Ուսմա խանի կողմը: Մուսա խանը մի քանի մարդկանց հետ ճանապարհ է ընկ-

¹ ЦГВИА, ф. 52, оп. 194, л. № 365, ч. 1, л. 11.

² Մատենադարան, ձեռ. № 4501, էջ 70բ—71ա:

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում, էջ 66բ: Դուկասի այս նամակը գրված է 1786 թ. հունվարի 7-ին:

¹ Մատենադարան, ձեռ. № 4501, էջ 66բ:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում, էջ 71բ:

նում զեպի Երևան, բայց Թալինում ծանր հիվանդանում է և մեռնում¹:

Ումմա խանի զորքերը, որ տեղավորված էին Ախալցը-խալի և Ախալքալաքի գլուղերում, փոքր շոկատներով սիրո-վում են շրջակայքը թալանելու համար: Այդպիսի մի խումբ, 24 հոգուց բաղկացած, գալիս է Երևանի խանություն: Ճիշտ այդ ժամանակ (1786 թ. փետրվար—մարտ ամիսներին) վրացական մի փոքրիկ շոկատ՝ Գեոկե և Պատա բեկերի հրամա-նատարությունով, ուղարկված է լինում Երևան (եզդիլն լաջն-ժամ աստ ի պաշտոնս տաքչին իրեանցս— գրում է Ղու-կասը): Վրացիները, հանդիպելով լեզգիներին, հարձակվում են նրանց վրա և բոլորին կոտորում²: Այս միջադեպը մեծ վախ է գցում Ղ. Կարնեցու սրտում. նա մտածում է, թե լեզգի-ները կհարձեն, որ այս հարձակումը կատարվել է Երևանի խանի ցուցմունքով և կարշավեն Երևանի վրա³: Ուստի, նա անմիջապես նամակ է գրում Կարսի փաշային և հայտնում, որ Երևանի խանը վերոհիշյալ զեպքի մեջ որևէ մասնակցու-թյուն չունի և խնդրում է այդ մասին ծանուցել Սուլթանն փաշային, որպեսզի նա և Ումմա խանը լավատեղյակ չլինե-լով իրականությունը, հանկարծ չհարձակվեն Երևանի վրա⁴:

Ղուկասը նմանօրինակ խնդրանքով դիմում է նաև կար-սեցի մի հայ հարուստի⁵: Կարսի փաշան կատարում է Ղու-կասի խնդրանքը և խանը պատասխանատվություն չի կրում այդ միջադեպի համար:

Ումմա խանի արշավանքի առաջացրած իրարանցումը օգտագործում են Մահմեդ խանին թշնամի մի քանի ցեղեր և ապստամբություն բարձրացնում: Այդ մասին Ղ. Կարնեցին 1786 թ. մարտի 2-ին գրել է.

«Իսկ տակաւին լաջնցանէ (լեզգիներէ) ոչ ապահովեց-եալ կրկեաք նարդենիս և ի լանդուգն և անդուխ և ևրականացս զմեծամեծ վասսս, զի վասն ստանալոյ զլառաշաղիմութիւնս

ումանք ցեղք սոցա ընդ բերդականացն և այլ ցեղից հակա-ռակեալ, զօրածողով եղին մարտնչիլ ընդ միմեանս¹:

Այս ապստամբության մանրամասնությունները գտնում ենք կաթողիկոսի մի այլ նամակի մեջ, որը գրված է 1786 թ. մայիսի 8-ին: Այնտեղ պատմվում է, որ Երևանի Մահմեդ խա-նը այդ ժամանակ արդեն ամուսնացել էր Խոյի Ահմեդ խանի աղջկա հետ: Ահմեդ խանը իր աղջկա հետ Երևան էր ուղար-կել նաև մի ներքինու, որին կարգադրված էր ազդեցություն ձեռք բերել Մահմեդ խանի պալատում և տանել Ահմեդ խա-նին հաճելի քաղաքականություն: Վերջինս այդ ժամանակ մեծ պատիվներ էր ստացել թուրքաց սուլթանից (նրան շնորհված էր սերեքերություն պաշտոնը), զեկավարվում էր թուրքերի ցուցումով և նպատակ ուներ Երևանը դուրս բե-րել Վրաստանի տիրապետությունից: Նրա ուղարկած ներքի-նուն հաջողվում է մեծ ազդեցություն ձեռք բերել Երևա-նում²: Այդ մասին Հ. Շահխաթունյանցի մոտ արձանագրված է հետևյալը.

«Սոյն այս ներքինի ի փոքր միջոցի զամենայն զգոր-ծառնութիւնան ի կարգի եղեալ՝ միայնակ այնուհետև կառա-վարէր գրոյր հարկաւորսն վերաբերեալս խանութեանն Երևանայ ի բաց հանելով գրովանդակ զազանացեալ զգործա-կալսն նոյն իշխանութեանս³:

Բանը հասնում է նրան, որ Երևանի խանի անունից գրավոր խնդրագիր է ուղարկվում Հերակլ Բ-ին, որով խնդր-վում է այդ ներքինուն՝ Աղա Հուսեյնին դարձնել Երևանի խանի վեզիր: Հերակլը ներքինուն հրավիրում է իր մոտ, խոստանալով շնորհել նրան այդ կոչումը⁴: Դա, ըստ երևույ-թիւն պատրվակ էր Խոյի խանի գործակալին Երևանից հեռաց-նելու համար, բայց չի հաջողվում:

¹ Մատենագարան, ձեռ. № 4501, էջ 71բ:

² Նույն տեղում, ձեռ. № 4481, էջ 176բ:

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում:

⁵ Նույն տեղում:

¹ Մատենագարան, ձեռ. № 4501, էջ 20բ:

² Նույն տեղում, էջ 21ա: Տե՛ս նաև ЦГВИА, ф. 52, оп. 194, с. 113, л. № 7, а. 23.

³ Դիւան, Կ. Ա—Բ, էջ 9:

⁴ ЦГВИА, ф. 52, оп. 194, л. № 366, ч. II, а. 112.

Ազա Հուսեֆի գործունեութիւնը դուր չի գալիս քրդական ցեղապետ Շամաին աղային և նա պատրաստ էր ընդհարմիլու բերդականների հետ, բայց Ղ. Կարնեցին միջամշտում է և հաշտեցնում նրանց¹: Այսուհանդերձ, երկրում խաղաղութիւն չի հաստատուում, իրենց պաշտոններից ներքինու կողմից հեռացված Ալվազ և Ղասրմ բեկերը հեռանում են քաղաքից և հովաքելով երկու հազար զորք, հարձակվում են Երևանի վրա: Նրանք պահանջում են ներքինուն իր համախոհների հետ միասին արտաքսել բերդից: Քանի որ այս պահանջը չի կատարվում, նրանք հարձակվում են խանին պատկանող շրջակա գյուղերի վրա և կողոպտում բնակչութիւնը²:

Դրանից հետո ներքինին և իր կողմնակիցները՝ «Եղճառլուան և զԲեռլանիսն» հարձակվում են նրանց վրա: Այդ երկու կողմերն էլ ջոկ-ջոկ գնում են էջմիածին, մի քանի օր փնտմ ափսոսեղ՝ մեծամեծ փասաներ հասցնելով վանքի տնտեսութիւնը³:

Այս կռիվները անհանգստացնում են Հերակլ Բ-ին, որովհետև նրանք կթուլացնեին Երևանի խանութիւնը, հնարավորութիւն կստեղծեին Սուլեյմանի համար այն նվաճելու: Ուստի, նա Երևան է ուղարկում իր աստիճանավորներ Միրզա Միսալելին, Սուլխան Դիվանիին և ուրիշներին, որպէսզի հաշտութիւն սերմանեն երկու կողմերի միջև:

Հերակլի մարդիկ գալիս են Երևան և սկսում համոզել երկու կողմերին՝ հաշտվելու: Բանակցութիւնների համար նրանք դրսում եղածներին բերում են Երևանի բերդը: Ահա այդ ժամանակ, գիշերը, պահակների ձեռքով սպանվում է Սոլի Ահմեդ խանի ներքինի գործակալը⁴: Սպանութիւն մամուրամանութիւնները մեզ հայտնի չեն, սակայն միանգամայն ակնհայտ է, որ այդ գործին մեղսակից չէին կարող չլինել նա՛:

¹ Գիւան, հ. Ա—Բ, էջ 9:

² Մատենադարան, ձեռ. № 4501, էջ 21ա:

³ Նույն տեղում, էջ 20բ: Այս դեպքերի մասին տես նաև՝ Գիւան, հ. Ա—Բ, էջ 10:

⁴ Նույն տեղում:

Հերակլի մարդիկ, որոնք ձգտում էին պահպանել Երևանի վրա վրացական գերիշխանութիւնը:

Ներքինու սպանութիւնից հետո Երևան են վերադառնում Ալվազ և Ղասրմ բեկերը ու ստանձնում իրենց նախկին պաշտոնները:

Արարատյան երկրում ծալը առած այս ներքին հուզումները և Սոլի Ահմեդ խանի գրածոլի նկատմամբ տեղի ունեցած այս դատաստանը, անշուշտ, աղերս անելին այդ նույն ժամանակ Սոլում տեղի ունեցած դեպքերի հետ:

Ղ. Կարնեցու գրութիւններից երկուսն է, որ մինչև 1786 թ. փետրվարի կեսերը Սոլում չափազանց խառնակ վիճակ է եղել և որ Սոլի Ահմեդ խանը, նրա եղբայրը և մի որդին դավադրութիւն զոհ են գնացել: Նրանց սպանողները Շահապազ խանի որդիներն էին, որոնցից Մելիք խանը տիրում է Սոլին¹:

Ահմեդի որդիներից մեկը՝ Ջաֆարղուլի բեկը, փախչում է Ուրմիալի խան Բաջպա քրդի մոտ և նրանից օգնական զորք ստանալով գալիս է Սոլի վրա: Ծակատամարտի ժամանակ Սոլի բնակիչները անցնում են Ջաֆարղուլի բեկի կողմը և միասնական ջանքերով գրավում բերդը: Հաղթողները սպանում են Շահապազի որդի Մեհտի խանին և նրա մեծ եղբայր Հուսեյնին: Ջաֆարղուլի բեկը գառնում է Սոլի խանը²:

Բայց գործը սրանով չի աւարտվում: Ջաֆարղուլի բեկին օգնութիւն կկած զորքերը, որ գտնվում էին Սոլում, սկսում են թալանել բնակչութիւնը: Ղուխար գրում է. «...օտարական զօրքն ոչ սակաւ զաւարս և զկապուտս առին անտի, մինչև հասուցանել զալն երկիր ի թշուառութիւն մերս երկրիս»³: Ահա, Սոլում սկսված այս դեպքերն էին, որ հնարավորութիւն տվեցին Երևանում սպանել Սոլի խանի գործակալին և վերացնել Ահմեդ խանի ազդեցութիւնը:

¹ Մատենադարան, ձեռ. № 4501, էջ 71ա:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

1786 թ. մարտ ամսին Շորադյալից և Թիֆլիսից նա-
մակներ են գալիս Երևան, որոնցում ասվում է, թե լեզգի-
ները դուրս են եկել Տալքից ու գալիս են դեպի Երևան:
Արարատյան երկրում նորից սկսվում է խուճապ, բնակիչնե-
րից ոմանք թաքնվում են քարանձավներում ու լեռներում,
մնացածներին տանում են Երևանի բերդը: Դ. Կարնեցին էջ-
միածնի վանքը թողնելով մի քանի վարդապետներ և զին-
վորների հակոգության տակ, ինքը գնում է Երևան: Հետախու-
զության համար նա մի քանի հրացանակիրներ է ուղարկում
լեզգիներին ընդառաջ: Նրանք գնում են Շիրակավան և վերա-
դառնալուց հետո պատմում են, որ լեզգիները մի քանի զյու-
ղերից գերիներ վերցնելով գնում են Փամբակաձորի ճանա-
պարհով: Դուկասը նորից վեց հրացանակիրներ է ուղարկում
Արալի լեռը, որպեսզի դիտեն այնտեղից, թե ո՞ւր են գնում
լեզգիները¹:

Ումմա խանի զորքերը այդ ժամանակ Փամբակաձորով
շարժվում են դեպի հյուսիս-արևելք: 500 ձիավորներ նրան-
ցից բաժանվելով գալիս են Աշտարակ գյուղը, որի բնակիչ-
ները ապաստանել էին քարանձավներում: Նրանք բռնում են
գյուղում մնացած 12 այգեպանների, սպանում են նրանցից մե-
կին, իսկ մյուսներին իրենց հետ տանում²: Երբ այս լուրը հաս-
նում է Երևանի խանին, նա կարգադրում է բերդից դուրս
ելած իրերը ներս բերել և քաղաքի խիստ ահաբեկված բնակ-
չությանը քոչկոցներ բերդը³:

Արալի լեռը գնացած զինվորները նկատվում են այդ
հեծյալների կողմից և մի կերպ փախչում գալիս են Երևան
ու լուր տարածում, թե լեզգիները գալիս են քաղաքի վրա:

¹ Մատենադարան, ձեռ. № 4501, էջ 21ա—21բ:

² Այս գերի տարվածների մասին 1787 թ. մայիսի 10-ին Դ. Կար-
նեցին Նուխու քահանաներին գրել է թե՛ «...յորոց ոմանք սպանան
և ոմանք վերադարձան, որն փախտեամբ, և որն զբամով ազատեց-
մամբ»: Լազիստանում նրանցից մնացել էր միայն Մարտիրոս անունով
մի տղա, որը զբարերի որդին էր: Կաթողիկոսը խնդրում է օգնել այդ
մարդուն՝ իր տղային զեղությունից ազատելու (Մատենադարան, ձեռ.
№ 4501, էջ 158ա):

³ Նույն տեղում, էջ 21ա:

Դ. Կարնեցին այդ ժամանակ մարդ է ուղարկում էջմիածին՝
վանքի և գյուղի անասունները Երևան բերելու: Նա քսան
զինվոր է ուղարկում վանքը պաշտպանելու համար¹:

Սակայն, լեզգիները մտադիր չէին Երևանի վրա հար-
ձակվելու: Նրանք Աշտարակից ետ են դառնում, Եղվարդում
հրդեհում են մի քանի տուն և գնում միանում են իրենց
զորքերին: Մի քանի օր հետո լուր է գալիս, որ նրանք
Փամբակաձորի և Ապարանի վրայով գնացել են Սեանա լճի
մոտ, իսկ այնտեղից Դարաբաղի Իբրահիմ խանի մարդկանց
առաջնորդությամբ՝ Շուշի:

Ումմա խանի հեռանալուց հետո էլ Արարատյան երկրի
բնակչությունը հանգստություն չի ստանում: Օգտվելով երկ-
րում ստեղծված իրարանցումից և Մահմեդ խանի թույլու-
թյունից, խանության ներսում եղած կենտրոնախույս ուժերը
զարձյալ խոռովություններ են սկսում, հարձակվում են մի-
մյանց վրա, թալանում և ավերում գյուղերը: Ահա թե ինչ է
գրել Դուկասը 1786 թ. մայիսի 26-ին Շ. Շահամիրյանին
ուղղած իր նամակում.

«Բայց լես լեզվեացն ահի և նեղութեանց, զորս կրե-
ցաք և ևս ոչ գտանեմք զհանգիստ ի լրբութենէ անօրէն
բնակչաց երկրիս: Քանզի առ ի չգոյլ: Կատարեալ և ահաւոր
իշխողի, որ կարիցէ զամենայն ընդ ձեռամբ նուաճել, իւ-
րաքանչիւր ոք զախորժակս իւր զործէ ընդդեմ միմեանց,
վասն որոյ լառնեն ի վերայ միմեանց բազմութեամբ և աւա-
րեն զգիւղորայս, կողոպտեն և մերկացուցանեն զքրիստո-
նեայս, և զսուրբ Աթոռս պէս-պէս վաստուք վաստեն և զմեզ
սրտամաշ առնեն»²:

Այս վիճակը շարունակվում և առավել լարված բնույթ է
ստանում հունիս և հուլիս ամիսներին³: Մի ուրիշ նամակում,
գրված 1787 թ. փետրվարի 13-ին, ասվում է, որ խանության

¹ Մատենադարան, ձեռ. № 4501, էջ 21ա—21բ:

² Նույն տեղում, էջ 24բ—25ա:

³ Նույն տեղում, էջ 79ա—79բ, 83ա:

մեջ դեռևս կատարյալ խաղաղություն չկա. «...բնակիչքն
զմիմեամբք անկեալ, զոր ինչ կամին, աննն»¹:

1787 թ. կեսերին գրությունը մի քիչ խաղաղվում է,
բայց խլրտումները չեն դադարում: Նույն թվականի օգոստոսի
25-ին Ղուկասը գրում է.

«Իսկ մեր երկիրս այժմ ողորմութեամբն Աստուծոյ՝ կալ
ի միջակ խաղաղութեան, թէև բնակիչքն անզուխք ոչ դադա-
րին ի շարեաց և ոչ սակաւ նեղեն զմեզ»²:

Այդ ժամանակաշրջանում մի կողմից Քարթլ-Կախեթի,
մյուս կողմից թուրքերի ու լեզգիների միջև բանակցություն-
ներ էին գնում հաշտություն կնքելու համար: Ղուկասի 1786 թ.
հուլիսի 16-ին գրած մի նամակից երևում է, որ բանակցու-
թյունների համար երկու կողմերի ներկայացուցիչները գալիս
են Լոռի: Հերակլի կողմից ուղարկված էր Գիորգի արքայազ-
նը: Երբ Ղ. Կարնեցին իմանում է այս մասին, վանքի հրա-
ցանակիրներից մեկի՝ Հովհանի միջոցով նվերներ է ուղար-
կում նրան (ժամացույց, բրինձ, գինի)³: Բանակցություննե-
րը շարունակվում են և խաղաղություն է կնքվում: Հերակլը
պարտավորվում է Ումմա խանին տարեկան վճարել հինգ
հազար ոտրլի, որպեսզի նա այլևս չհարձակվի Վրաստանի
վրա:

Սուլեյման փաշայի հետ կնքվելիք պայմանագիրը Հե-
րակլը նախապես համաձայնեցնում է ուսսական արքունիքի
հետ⁴, որովհետև համաձայն Գեորգիևսկի պայմանագրի նա
ինքնուրույն չէր արտաքին հարցերում:

Իր կողմից Հերակլը պարտավորվում է չանհանգստացնել
թուրքերի հպատակներին, կրճատել և երեք հազար հոգու հաս-
ցրենել Վրաստանում եղած ուսսական զորքերի թիվը, արդ
զորքերն օգտագործել ընդհանուր թշնամու դեմ: Փաշան
պարտավորվում էր արգելել լեռնցիների մուտքը Ախալցխա,

արգելել վրացի գերիներով առևտուր անելը, հարաբերություն-
ներ չունենալ Վրաստանի թշնամիների հետ, թուրքական
զորքեր չպահել սահմանի վրա⁵:

Բայց այս հաշտությունը վերջնական չէր: Ախալցխայի
փաշան ձեռնպահ չի ֆուում Վրաստանի և Ռուսաստանի
դեմ թշնամական գործողություններից, որի համար նա Ախալ-
ցխայում պահել էր 800 լեռնցիների⁶:

Թուրքերը շարունակ հարձակումներ էին կատարում
վրացական գյուղերի վրա և ախտիվորեն խառնվում Արևմտյան
Վրաստանի գործերին⁷: Այս պատճառով Կ. Պոլսում ուսսա-
կան դեսպան Յակով Բուլգակովը մի քանի անգամ բողոք է
ներկայացնում Բ. Դաանը, բայց անօգուտ⁸: 1788 թ. սեպ-
տեմբերի 2-ին Ջավայի գյուղում Հերակլ Բ-ը հաշտության
համար հանդիպում է ունենում Սուլեյման փաշայի ներկայա-
ցուցչի հետ, բայց թուրքերի առաջադրած պայմանները ան-
ընդունելի էին Վրաստանի համար, և Հերակլը մերժում է
նրանց առաջարկները⁹:

1788 թ. դեկտեմբերի 20-ին Բ. Դոան կողմից, գալիս է
Իրրահիմ բեկ Կապիշի փաշան, որը նվերներ և մի հրովար-
տակ է բերում Հերակլին, որտեղ ասվում էր, թե թուրքերը
բարեկամաբար են տրամադրված Հերակլի նկատմամբ և որ
սուլթանը կարգադրել է լեռնցիներին հեռացնել Ախալցխայից
և խոստանում է թուրք չտալ, որ նրանք մտնեն թուրքական
տերիտորիան: Այս անգամ հաշտություն կնքվում է¹⁰:

Ումմա խանի արշավանքը մի կատարյալ դժբախտու-
թյուն էր Արևելյան Վրաստանի և Երևանի խանության հա-
մար: Արևելյան Վրաստանը հսկայական վստաներ կրեց դրա-
նից, բազմաթիվ գյուղեր ավերվեցին ու թալանվեցին, հարյու-

¹ Մատենադարան, ձեռ. № 4501, էջ 94ա:

² Նույն տեղում, էջ 116ա:

³ Նույն տեղում, էջ 31բ:

⁴ ЦГВИА, ф. 52, оп. 194, д. № 32, л. 21 с 06.

¹ ЦГВИА, ф. 52, оп. 194, д. № 32, л. 21 с 06.

² Նույն տեղում, д. № 416, ч. 1, 06. л. 235.

³ Նույն տեղում, էջ 237բ:

⁴ Նույն տեղում, 06. II, д. № 53, л. 14 с 06.

⁵ Նույն տեղում, оп. 194, д. № 516, л. 80 с 06.

⁶ Նույն տեղում, էջ 81բ:

մեջ դեռևս կատարյալ խաղաղություն չկա. «...բնակիչքն
զմիմեամբք անկեալ, զոր ինչ կամին, առնեն»¹:

1787 թ. կեսերին գրությունը մի քիչ խաղաղվում է,
բայց խլրտուձները չեն դադարում: Նույն թվականի օգոստոսի
25-ին Առկասը գրում է.

«Իսկ մեր երկիրս այժմ ողորմութեամբն Աստուծոյ կալ
ի միջակ խաղաղութեան, թէև բնակիչքն անպուխք ոչ դադա-
րին ի շարեաց և ոչ սակաւ նեղեն զմեզ»²:

Այդ ժամանակաշրջանում մի կողմից Քարթլ-Կախեթի,
մյուս կողմից թուրքերի ու լեզգիների միջև բանակցություն-
ներ էին գնում հաշտություն կնքելու համար: Առկասի 1786 թ.
հուլիսի 16-ին գրած մի նամակից երևում է, որ բանակցու-
թյունների համար երկու կողմերի ներկայացուցիչները գալիս
են Լոռի: Հերակլի կողմից ուղարկված էր Գիորգի արքայազ-
նը: Երբ Ա. Կարնեցին իմանում է այս մասին, վանքի հրա-
ցանակիչներից մեկի՝ Հովհանի միջոցով նվերներ է ուղար-
կում նրան (ժամացույց, բրինձ, դինի)³: Բանակցություննե-
րը շարունակվում են և խաղաղություն է կնքվում: Հերակլը
պարտավորվում է Առմա խանին տարեկան վճարել հինգ
հազար ռուբլի, որպեսզի նա այլևս չհարձակվի Վրաստանի
վրա:

Սուլեյման փաշայի հետ կնքվելիք պայմանագիրը Հե-
րակլը նախապես համաձայնեցնում է առևտրական արքունիքի
հետ⁴, որովհետև համաձայն Գեորգիևսկի պայմանագրի նա
ինքնուրույն չէր արտաքին հարցերում:

Իր կողմից Հերակլը պարտավորվում է չանհանգստացնել
թուրքերի հպատակներին, կրճատել և երեք հազար հոգու հաս-
ցրնել Վրաստանում եղած առևտրական զորքերի թիվը, այդ
զորքերն օգտագործել ընդհանուր թշնամու դեմ: Փաշան
պարտավորվում էր արգելել լեռնցիների մուտքը Ախալցխա,

արգելել վրացի զորիներով առևտուր անելը, հարաբերություն-
ներ չունենալ Վրաստանի թշնամիների հետ, թուրքական
զորքեր չպահել սահմանի վրա⁵:

Բայց այս հաշտությունը վերջնական չէր: Ախալցխայի
փաշան ձեռնպահ չի մնում Վրաստանի և Ռուսաստանի
դեմ թշնամական գործողություններից, որի համար նա Ախալ-
ցխայում պահել էր 800 լեռնցիների⁶:

Թուրքերը շարունակ հարձակումներ էին կատարում
վրացական գյուղերի վրա և ակտիվորեն խառնվում Արևմտյան
Վրաստանի գործերին⁷: Այս պատճառով Կ. Պոլսում առևտ-
րական դեսպան Յակով Բուլգակովը մի քանի անգամ բողոք է
ներկայացնում Բ. Դոանը, բայց անօգուտ⁸: 1788 թ. սեպ-
տեմբերի 2-ին Ջավախ գյուղում Հերակլ Բ-ը հաշտության
համար հանդիպում է ունենում Սուլեյման փաշայի ներկայա-
ցուցչի հետ, բայց թուրքերի առաջադրած պայմանները ան-
ընդունելի էին Վրաստանի համար, և Հերակլը մերժում է
նրանց առաջարկները⁹:

1788 թ. դեկտեմբերի 20-ին Բ. Դոան կողմից, գալիս է
Իրբահիմ բեկ Կապիջի փաշան, որը նվերներ և մի հրովար-
տակ է բերում Հերակլին, որտեղ սավում էր, թե թուրքերը
բարեկամաբար են տրամադրված Հերակլի նկատմամբ և որ
սուլթանը կարգադրել է լեռնցիներին հեռացնել Ախալցխայից
և խոստանում է թույլ չտալ, որ նրանք մտնեն թուրքական
տերիտորիան: Այս անգամ հաշտություն կնքվում է¹⁰:

Առմա խանի արշավանքը մի կատարյալ դժբախտու-
թյուն էր Արևելյան Վրաստանի և Երևանի խանության հա-
մար: Արևելյան Վրաստանը հսկայական վնասներ կրեց դրա-
նից, բազմաթիվ գյուղեր ավերվեցին ու թալանվեցին, հարյու-

¹ Մատենագարան, ձեռ. № 4501, էջ 94ա:

² Նույն տեղում, էջ 116ա:

³ Նույն տեղում, էջ 31բ:

⁴ ЦГВИА, ф. 52, оп. 194, д. № 32, л. 21 с об.

¹ ЦГВИА, ф. 52, оп. 194, д. № 32, л. 21 с об.

² Նույն տեղում, д. № 416, ч. 1, об. л. 235.

³ Նույն տեղում, էջ 237բ:

⁴ Նույն տեղում, об. II, д. № 53, л. 14 с об.

⁵ Նույն տեղում, оп. 194, д. № 516, л. 80 с об.

⁶ Նույն տեղում, էջ 81բ:

բալոյր բնակիչներ գերի տարվեցին: Արարատյան երկիրը այդ արշավանքից չփաստվեց այն չափով, ինչ Քարթլ-Կախեթը, բայց, այնուամենայնիվ, արշավանքի վտանգից խանության բնակչութիւնը երկու անգամ տեղահան եղավ իր բնակավայրերից՝ ամիսներով հեռանալով և իր ունեցվածքի մեծ մասը թողնելով բախտի քմահաճույքին: Լեղզիները իրենց վերադարձի ճանապարհին ավերեցին խանության հյուսիսարևմտյան շրջանները, թալանեցին ու այրեցին մի քանի գյուղ:

Ուսմա խանի արշավանքի հետևանքով եղած տեղահանութիւնները քաջբախցին խանության առանց այդ էլ խափանված տնտեսութիւնը, թուլացրին կենտրոնական իշխանութիւնը և լայն հնարավորութիւններ ընձևեցին երկրի ներսում ներքին երկպառակութիւնների առաջանալուն, որոնք առավել վատթարացրին աշխատավոր բնակչութեան վիճակը:

Գ. ՆՈՐ ԵԱՌՆԵԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ուսմա խանի արշավանքից հետո Երևանի խանութիւնը գրավելու նոր պլաններ են հանդես գալիս: 1787 թ. մայիսի սկզբին Հերակլ Բ-ը գեներալ Պ. Պոպովիկինին հաղորդում է, որ Սոլի խանը Ավարայի Ուսմա և Ղարաբաղի Իբրահիմ Սալի խաների հետ որոշում է կալացրել Երևանը գրավելու վերաբերյալ¹:

Իբրահիմը զրանից առաջ կամենում էր նվաճել Նախիջևանը, որը հնարավորութիւն կտար ավելի հեշտութեամբ իրականացնել Երևանի գրավման զործը: Նա պահպանում էր իր կապերը թուրքական արքունիքի հետ և օգնութիւն սպասում նրանից:

Գնդապետ Բուռնաշևի 1787 թ. փետրվարի 25-ի զեկուցադրում, ուղղված Պ. Պոպովիկինին, ասվում է, թե նույն

թվականի փետրվարին, երբ սուսական և վրացական զորքերը Ղազախում ու Շամշադինում ճնշում էին Վրաստանի դեմ սկսված ապստամբութիւնը, Ղազախի գյուղերից մեկում հայտնաբերվում է Իբրահիմ խանի նամակը թուրքական սուլթանին, որը գնդապետը թարգմանութեան հետ միասին ուղարկում է Պ. Պոպովիկինին:

Այս նամակով Իբրահիմ խանը իր հպատակութիւնն էր հայտնում թուրքաց սուլթանին, և գրում, թե ինքը սուլթանի ստրուկն է, պատրաստ է կատարելու նրա բոլոր հանձնարարութիւնները և իր կյանքը զոհելու իրենց հավատի պաշտպանութեան համար: Նա սուլթանից օգնութիւն է խնդրում և հայտնում, որ եթե այդ մասին իրեն հուշեր տրվեն, ապա ինքը հնարավորութիւն կունենա ոչնչացնելու իրենց հավատի թշնամիներին²:

Իբրահիմը այդ նամակը թուրքիս էր ուղարկել իր վեզիր մուլա Հասանի հետ և հանձնարարել էր նրան իր մտադրութիւնների և ստեղծված դրութեան մասին բանավոր ձևով իրազեկ պահել սուլթանին: Նամակին կցված է եղել նաև մի մաքուր թուղթ՝ Իբրահիմի կնիքով, որպեսզի պահանջի դեպքում մուլա Հասանը հնարավորութիւն ունենար թուրքերի հետ Իբրահիմի անունից պայմանագիր կնքել³:

Իբրահիմը ստանում է սուլթանի խրատուսանքը և սկսում իրագործել Նախիջևանի նկատմամբ ունեցած իր պլանները: 1787 թ. մարտի 11-ին գնդապետ Բուռնաշևը Թիֆլիսից զեկուցագրեր է ուղարկում Պ. Պոպովիկինին և հայտնում, թե Հերակլ Բ-ը փետրվարի 28-ին Նախիջևանից և Երևանից ժամանած սուրհանդակներից տեղեկութիւն է ստացել, որ Իբրահիմ խանը գրավել է Նախիջևանը: Բուռնաշևը այնուհետև գրում է, թե Նախիջևանի խան Եջաֆարգուլին փակվել է Շարուր գետի վրա եղած ամրոցում, բայց հույս չունենալով երկար դիմադրել, թաղավորից օգնութիւն է խնդրել: Նորին մեծութիւնը այս լուրերի հետևանքով հրամայել է հա-

¹ ЦГВИА, ф. 52, оп. 194, д. № 316, ч. 1, л. 101.

² Նույն տեղում, էջ 102ա—102բ:

³ Նույն տեղում:

¹ А. Р. Иоаннисян, Россия и армянское освободительное движение..., стр. 182.

վաքել զորքը, իսկ մինչ այդ շտապ կարգով Երևան է ուղարկել իշխան Բագրատիոնին՝ հազար վրացիներով ու թաթարներով¹։

Բագրատիոնը գնում է Երևան և Մահմեդ խանի հետ պատրաստություններ տեսնում զեպի Նախիջևան արշավելու համար, որպեսպի իր իշխանություն մեջ վերականգնեն Զաֆարղուլի խանին։ Երևանի խանը սիրով միանում է այս ձևանարկությունը, որովհետև հասկանում էր իր իշխանության համար այն մեծ վտանգը, որ կարող էր լինել Իբրահիմի կողմից Նախիջևանը լիովին զրավելու զեպքում։

Երևան հասնելուց հետո, իշխան Բագրատիոնը Քյալբալի բեկի հրամանատարությամբ վրացական մի ջոկատ է ուղարկում Իբրահիմ խանի դրածո Նախիջևանի Աբբասղուլի խանի դեմ։ Վրացական այդ ջոկատը կազմված էր վրացիներից և զազախ-բորչալեցի մահմեդականներից։

Մալխի սկզբներին Բագրատիոնը իր հետ ունեցած վրացական, ինչպես նաև Երևանի խանի զորքերով, շարժվում է Նախիջևանի վրա։ 1787 թ. մալխի 20-ին նա զեկուցագիր է ուղարկում Հերակլ Բ-ին, որից երևում է, թե նա Նախիջևան է հասել մալխի 19-ին՝ այն ժամանակ, երբ արդեն Քյալբալի բեկի հրամանատարությամբ ուղարկված վրացական առաջապահ զորամասերը կոմում էին Նախիջևանի բերդում փակված զորքերի հետ²։ Նախիջևանցիները բերդից դուրս էին եկել և ուժեղ հակահարձակման անցել Քյալբալի բեկի զորքի դեմ։ Բայց Բագրատիոնի զորամասի տեղ հասնելուց հետո Նախիջևանցիները, մարտի դաշտում թողնելով 15 սպանված, ետ են նահանջում։ Մարտի ժամանակ վրացական զորքերի մեջ առանձնապես ակտիվ են եղել քրդերը³։

Իբրահիմ խանը օգնական զորք է ուղարկում Աբբասղուլի խանին։ Բագրատիոնը գրում է, որ մալխի 20-ին ին-

քը հետախուզություն համար Սուլթանի գլխավորությամբ Սիսիան է ուղարկում 80 բորչալեցիների և այդքան էլ շամշադինցիների։ Յալանգակում նրանք հանդիպում են Իբրահիմի առաջապահ զորքին (թվով 200 մարդ)։ Տեղի է ունենում ճակատամարտ, որի ժամանակ բորչալեցիները և շամշադինցիները հաղթում են և զերի վերցնում ութ հոգու։ Սուլթան և բորչալեցի թուրքի-օղլին վրաց բանակատեղն են բերում իրենց կողմից սպանված երկու առաջնորդների գլուխները։ Այդ առաջնորդների մոտ հայտնաբերվում են նամակներ, որոնք Իբրահիմ խանը ուղարկում էր Աբբասղուլիին և Աբգու Սամատ բեկին։ Բագրատիոնը այդ նամակները ուղարկում է Հերակլ Բ-ին⁴։

Իբրահիմը Աբբասղուլիին գրում է, որ նա ամուր կենա, որովհետև շուտով ինքը Հերակլի դեմ ուժեղ թշնամիներ է հանելու, և որ ուղարկում է երկու հազար հոգուց բաղկացած օգնական զորք⁵։ Իմանալով այս մասին, իշխան Բագրատիոնը իսկույն ևեթ կարգադրում է դուրս գալ թշնամուն ընդառաջ, թույլ չտալ, որ նա հասնի ամրոցին, կտրել նրա նահանջի ճանապարհը և ոչնչացնել⁶։

Բագրատիոնը հայտնում է, թե նույն օրը՝ մալխի 20-ին, իրենց ջոկատները բանակատեղ են բերում մեծ քանակությամբ անասուններ և ավերում մի գյուղ։ Նա գրում է նաև, որ չնայած իրենց ասում էին, թե Նախիջևանը հեշտ է գրավել, բայց այն շատ ամրացված է, բերդում կա երկու հազար զինվոր, որոնց մեծ մասը ջանջիրներից են⁷։

Վրացական զորքերը Երևանի խանի զորքերի հետ միասին կարողանում են ետ մղել զեպի Նախիջևան ուղարկված Իբրահիմի զորքը, բայց բերդը գրավել չեն կարողանում և օգնություն են խնդրում Վրաստանից։

Գնդապետ Բուռնաշևը գեներալ Պոտյոմկինին գեկուցում է, որ հունիսի 6-ին Երևանից Թիֆլիս է եկել մի սուրհան-

¹ ЦГВИА, ф. 52, оп. 194, л. № 416, ч. 1, об. л. 236.

² Նույն տեղում, էջ 324ա--324բ։

³ Նույն տեղում։

⁴ ЦГВИА, ф. 52, оп. 194, л. № 416, ч. 1, л. 324 с об.

⁵ Նույն տեղում։

⁶ Նույն տեղում։

⁷ Նույն տեղում։

դակ և Նախիջևանը պաշարածների կողմից օգնական զորք է խնդրել՝ հինգ հազար մարդ արքայազնի գլխավորությամբ։ Նրանք մինևուշն ժամանակ պահանջում էին, որ Հերակլը տեղավորվի Գանձակի մոտ, սրպեսզի թույլ չտա Իբրահիմ խանին օգնության գալու Նախիջևանին¹։

Բագրատիոնի այս խնդրանքին Հերակլը նույն սուրհանդակի միջոցով պատասխանում է, թե ինքը երեք հազար լեզգիներ կուղարկի Նախիջևանի պաշարողներին օգնության, եթե Երևանում այդ երեք հազար մարդու համար հավաքված լինի անհրաժեշտ քանակությամբ մթերք և սրվի ոտճիկ։ Բացի դրանից, լեզգիները պետք է ստանալին ձևաք բերելիք ավարի կեսը²։

Երևանի խանությունը դեռևս ոտքի չէր կանգնել Ուսմա խանի արշավանքի և դրանից հետո տեղի ունեցած ներքին կոիվների պատճառած նեղություններից։ Այս բանը հայտնի էր նաև ուսական հրամանատարներին. Բուռնաշեք գրել է, թե. «Կասկածելի է, որ երևանցիները ի վիճակի լինեն ոտճիկ և մթերք առ լեզգիներին»³։

Բայց Բնչն էր դրդում Երևան ուղարկել այդ մեծ խումբ լեզգիներին։ Սրա պատճառը միայն Նախիջևանը պաշարած զորքերին օգնություն ցույց տալու գործը չէր։ Բանն այն է, որ այս ժամանակ Վրաստանի վրա լեզգիների հարձակման վտանգ կար և Հերակլը, ձգտելով շլատել լեզգիներին ուժերը, աշխատում էր նրանց մի մասը Նախիջևանի վրա հարձակվելու առիթով ուղարկել Երևան։ Այդպիսով հնարավոր կլինեին կանխել լեզգիների նոր հարձակումը։ Նույն տեսակետին է եղել նաև զնդապետ Բուռնաշեքը, որը գրել է.

«Ե՛ր միջի ալլոց, անօդուտ չէր լինի արդպիսի քանակով ավելորդ շրջմոլիկներ հեռացնել Վրաստանի դեմ խոյացող Ուսմա խանից, վերջինիս ուխտագրծությունը և չար մտադրությունը հաստատվում է նրա նամակով՝ ուղղված Իբրահիմ խանին⁴, որի մեջ ասվում է, որ եթե թագավորը հարձակվի իր վրա, ապա ինքը աշնանը արշավելու է Վրաստանի վրա»⁵։

Ուսմա խանի զորքերից Երևան ուղարկելը չի հաջողվում, իսկ Նախիջևանի վրա արշաված զորքերը ետ են վերադառնում։ Այդ մասին Բուռնաշեք գրել է.

«Ե՛րջխան Բագրատիոնը, որ ուղարկված էր զորքերով Երևանի պաշտպանության և Ջաֆարղուլի խանի ամրապնդման համար, վերադարձավ Նախիջևանից այն պատճառով, որ ի վիճակի չէր վերցնելու ամրոցը»⁶։

Հերակլը չէր կարողացել Նախիջևանի պաշարողներին օգնություն կազմակերպել, վերջիններս նաև անդամթերքի կարիք էին ունեցել։ Երևանի խանի և Բագրատիոնի զորքերը ավերել էին ունեցել։ Երևանի խանի և Բագրատիոնի զորքերի գլուխը, գերի էին վերցրել նրանց բնակիչներին, որոնց թվում էին նաև անձամբ Իբրահիմ խանին պատկանած 40 ընտանիք⁷։

Գերիներով և թալանով ծանրաբեռնված զորքերը վերադառնում են Երևան։ Այստեղ զազախցիներն ու շամշադինցիները ինքնազուխ հեռանում են իրենց տները։ Բագրատիոնի մոտ մեռւմ են ընդամենը երեք հարյուր մարդ, բոլորը վրացի⁸։

Երևանի խանի և վրաց թագավորի զորքերի արշավանքը Նախիջևանի վրա ընդհանուր առմամբ դրական նշանակություն ունեցավ։ Արշավանքը Նախիջևանում թուլացրեց Իբրահիմ Խալիլ խանի ազդեցությունն ու հեղինակությունը, հնարավորություն չտվեց նրան ու իր համախոհներին աջանդից Երևանի վրա հարձակվելու։ Այս բանին նպաստեց նաև ուս-

¹ Ուսմա խանի այս նամակի մասին վրացիներին տեղեկություն է ուղարկել իշխանուհի Արաշիձեն, որին Ուսման գերի էր վերցրել Վրաստան մտրոցը գրավելու ժամանակ և տվել էր Իբրահիմ Խալիլ խանին, տե՛ս ԱԳՅՈԱ, ֆ 52 օր. 194, ձ. № 416, Կ. I, Կ. 330 Ե. 06.

² Նույն տեղում։

³ Նույն տեղում։

⁴ Նույն տեղում։

⁵ Նույն տեղում։

¹ ԱԳՅՈԱ, ֆ. 52, օր. 194, ձ. № 416, Կ. I, Կ. 330 Ե. 06.

² Նույն տեղում, էջ 330։

³ Նույն տեղում, էջ 330ա—330բ։

սական և վրացական զորքերի ղեկի Գանձակ կատարած արշավանքը, որի նպատակներից մեկն էլ եղել է ստիպել Իբրահիմ խանին հրաժարվելու Երևանի նկատմամբ ունեցած իր մտադրություններից¹:

Այս արշավանքը դեռ չավարտված, ռուսական զուգարտակների հրամանատար գնդապետ Բուռնաշևը կարգադրություն է ստանում վերադառնալ Ռուսաստան: 1787 թ. օգոստոսին Թուրքիան պատերազմ էր հայտարարել Ռուսաստանին և ռուսական հրամանատարությունը նպատակահարմար չէր գտնում Անդրկովկասում ունենալ զորային փոքր միավորներ:

Ռուս-թուրքական 2-րդ պատերազմի ժամանակ (1787—1791) թուրքական սուլթանը շարունակում էր իր թրշնամական գործողությունները Վրաստանի դեմ: Նա Վրաստանին և Երևանի խանությունը հետու և մոտ փաշայություններին կարգադրել էր ամեն կերպ փրասել Վրաստանին, մյուս կողմից աշխատում էր Անդրկովկասի խաներին իր կողմը գրավել: 1787 թ. նոյեմբերին Մարշկոբի բնակիչ Սանջիկովի աված հայտարարությունից երևում է, որ Բ. Դուռը կարգադրել էր էրզրումի, Ախալցխայի, Բայազետի, Դիարբեքլիի և Կարսի փաշաներին գործել ընդդեմ Վրաստանի, իսկ Ղարաբաղի, Խոյի, Թավրիզի ու Երևանի խաներին ուղարկված էր գրամ և կարգադրված, որ նրանք համերաշխ լինեն միմյանց հետ²:

Զնայած դրան, Անդրկովկասում շարունակ ընդհարումներ էին լինում տեղական իշխողների միջև: Նրանք երբեմն կռիվների մեջ էին մտնում նաև թուրքական փաշաների հետ:

1787 թ. ամռանը Երևանի խանի և Բայազետի մուլթասերի Բասնակ կամ Իսաղ փաշայի միջև սկսվում է մի պատերազմ, որը մեծ փրասներ է հասցնում երկու կողմերի բնակչությանը: Այս դեպքերի մասին նույն թվականի օգոստոսին Ղուկաս Կարնեցին գրել է հետևյալը.

«...ի պատճառս ոմանց քրթոց էլերի յայսկոյս անցա-

նելոյ և Մախուալ սուլթանին ևս առ Բայազետ նայելոյ, վեճեղև ընդ մէջ փաշային և խանին մերոյ»³:

Այդ թվականի ամռանը Երևանի խանի զորքը մի քանի անգամ ավարտություն է գնում Բայազետի փաշայություն: Նույն նպատակով էլ մի քանի անգամ բայազետացիների զորքն է գալիս Արարատյան դաշտ: Այս ավարտությունները, սովորաբար, ուղեկցվում էին խաղաղ ազգաբնակչության գերեվարությունը և արյունահեղությունը⁴:

Բայազետի փաշայի և Երևանի խանի թշնամությունը շարունակվել է նաև հաջորդ երկու տարիներին: Բավականաչափ մանրամասն տեղեկություններ կան 1789 թ. աշնանը տեղի ունեցած անցքերի մասին: Ղ. Կարնեցու համալիններից տեղեկանում ենք, որ 1789 թ. օգոստոսի 12-ին, երբ Երևանի խանի զորքը անցել էր սահմանը և կողոպտում էր Բայազետի գյուղերը, Իսաղ փաշան իր զորքը ստանում է երևանցիների թիկունքը և հարձակվում նրանց վրա: Ճակատամարտը կարճ է տևում, երևանցիները չարաչար պարտվում են, տալիս են շատ սպանվածներ ու խեղդվածներ՝ Երասխում և մաղապուրծ փախչում են Երևան⁵:

Մրանից հետո Մահմեդ խանը մեծ զորք է հավաքում բայազետացիների դեմ գնալու համար: Ղուկասը այս դեպքերի մասին պատմում է.

«Ապա և սոքա (երևանցիները—Վ. Գ.) կատաղեալ (այս բառը բնագրում չնջված է—Վ. Գ.) կրկին զորածողով եղևն բազմապատիկ քան զառաջինն և գնացին վերստին պատերազմել: Որովք երկիրս լոյժ սաստիկ վրդովեալ է և Բայազետոյ ճանապարհքն ևս խստիւ փակեցեալք...»⁶:

Երևանի խանը օգնական զորք է բերում Նախիջևանից և գնում Բայազետի փաշայի զորքի վրա, որը բանակ էր դրել Երասխի աջ ափին: Բայազետացիները տեսնելով նրանց խույս են տալիս և ամբանում Բայազետի բերդում: Երևանցիները

¹ А. Р. Иоаннисян, Россия и армянское освободительное движение..., стр. 183.

² ЦГВИА, ф. 52, оп. 194, л. № 416, ч. I, л. 362.

¹ Մատենագրարն, ձեռ. № 4301, էջ 260ա:

² Նույն տեղում, էջ 260բ:

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում:

հետապնդում են նրանց և պաշարում ամրոցը, բայց չեն կարողանում գրավել, ուստի մի քանի մարդ սպանելուց ու Բալաղետի փառալուծման մի շարք գլուղեր, որոնց թվում՝ Կարմիր Կոնտր, Արծալը, Բորունը, Մուսունը թալանելուց և ավերելուց հետո մեծ ավարով վերադառնում են ետ¹:

1789 թ. սեպտեմբերին Ղ. Կարնեցու զրած մի նամակից տեղեկանում ենք, որ Երևանի խանին և Բալաղետի փառալիկ հաշտեցնելու գործը ստանձնել է Ախալցխայի փառան²: Մի այլ նամակից երևում է, որ չնայած հաշտութուն է կնքվել Երևանի և Բալաղետի իշխողների միջև, բայց նրանք գեոևս լիովին հաշտ չեն (նամակը գրված է 1790 թ. հունվարի 4-ին): Ասվում է նաև, թե «...երևանցիք ևս խոռվեալք ընդ Բալաղետոյ մովպետին, և զրազում վնասս գործեալ առաւել առ մերալինսն, թէ անդ, թէ աստ, այժմ իբր թե հաշտ են, բայց ոչ ամենեին»³:

Երևանի խանի և Բալաղետի փառալի ալս կոնիվերի ժամանակ Սոլի խանը գաղտնի օգնութուն է ցույց տալիս Բալաղետի փառալիկին⁴: Այս բանը հայտնի է դառնում Մահմեդ խանին և նա ալս, ինչպես և այլ պատճառներով, ինչպես կտեսնենք աշխատության հաղորդ գլխում, կոխվ է սկսում Սոլի հետ:

Վերոհիշյալ կոնիվերի ժամանակ Երևանի խանը զործում էր Հերակլ Բ-ից միանգամայն անկախ Բանն այն է, որ ուսական զորքերի հեռացումից հետո, որը, ինչպես տեսանք, արդյունք էր ուս-թուրքական Չ-րդ պատերազմի, Անգլո-կովկասում խիստ թուլացան Քարթլ-Կախեթի թագավորի գերքերը: Առիթից օգտվեց նաև Երևանի խանը՝ Հերակլի գերիշխանութունը իր վրա համարյա ձեականի հասցնելով: Այս մասին Ղ. Կարնեցին 1789 թ. սեպտեմբերի 19-ին Շ. Շահամիրյանին, միանգամայն իրավամբ, գրել է հետևյալը.

«...Արքայն Վրաց միայն իւրեանց ֆնացորդ երկրացն իշխէ, այն ևս հայթայթանօք և այլ երկրաց՝ ոչ բնաւ և թէպէտ ի լեռեանցուց զհարկ ինչ աննու վասն ոմանց պատճառաց, բայց լամենայն կառավարութիւնս սոցա ոչ խառնի, գիտելով զի ոչ անսան և թէ փոքր մի նեղեցին, ապստամբին՝ ապաւինութեամբ անմատչելի ամրոցին, որպէս քանիցս եղեալ է...»¹:

¹ Մատենագարան, ձեռ. № 4501, էջ 262ր:

¹ Մատենագարան, ձեռ. № 4501, էջ 310ր: Այս գեղերի մասին տե՛ս նաև Գիւան, 5. Ա—Բ, էջ 16—17:

² Մատենագարան, ձեռ. № 4501, էջ 313ր—314ա:

³ Նույն տեղում, էջ 320ա:

⁴ Նույն տեղում, էջ 283ա:

ԵՐԵՎԱՆԻ ԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ 18-ՐԴ ԴԱՐԻ 90-ԱԿԱՆ
ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

Ա. ԵՐԿԻՐԸ ԱՂԱ ՄԱՀՄԵԿ ՇԱՀԻ ԱՐՇԱԿԱՆՔԻ ՆԱԽՈՐԹԱԿԻՆ

Երեանի խանութիւն 18-րդ դարի վերջին տասնամյակի պատմութիւնը սերտ աղերս ունի Պարսկաստանում Ղաջարների հարստութիւն հզորացման պատմական իրողութիւն հետ, որովհետեւ կենտրոնական իշխանութիւն հասնելուց հետո Ղաջարները, այլ ամբողջ ժամանակաշրջանում, ակտիւ պայքար մղեցին Պարսկաստանի տիրապետութիւնը Երեանի խանութիւն, ինչպէս և Արեւելյան Անդրկովկասի մյուս երկրների վրա կրկին տարածելու համար¹: Սկզբում դա արվում էր խաղաղ միջոցներով, բայց երբ դա չօղնեց, Ղաջարների հարստութիւն հիմնադիր Աղա Մահմեդ շահը 1795 թ. իրականացրեց մի ավերիչ արշավանք, իսկ երկու տարի հետո՝ մեկ ուրիշը և կարողացավ վերահաստատել Պարսկաստանի գերիշխանութիւնը մի շարք երկրների, որոնց թվում նաև Երեանի խանութիւն վրա:

Աղա Մահմեդ շահը (1743—1797) որդին էր Ղաջարների նշանավոր առաջնորդներից մեկի՝ Մահմեդ Հասան խանի, որը Նադիր շահի սպանութիւնից հետո ներգրավվել էր իշխանութիւն համար մղվող պայքարին, բայց 1758 թ. դա-

ժան պարտութիւն կրելով Քերիմ խանից, սպանվել էր և նրա տիրութիւնները անցել էին հաղթողի իրավասութիւն տակ:

Քերիմ խանի մահը (1779 թ.) ուվանշի հնարավորութիւն է ընձեռում Ղաջարներին, որոնց գլուխն է անցնում Աղա Մահմեդ խանը: Վերջինս երկար ժամանակ որպէս պատանդ պահվում էր Նադիրի հաջորդ Ադիլ շահի և հետո Քերիմ խանի մոտ: Ադիլ շահի հրամանով, վեց տարեկան հասակում, նա ներքինացվել էր: Քերիմ խանի մահից հետո Աղա Մահմեդ խանը Շիրազից փախչում է Մազանդարան և իրեն անկախ հայտարարում: Շուտով նա ձեռք է բերում շատ կողմնակիցներ և պայքար ծավալում Մազանդարանը լիովին իրեն ենթարկելու համար: Նա նվաճում է ոչ միայն Մազանդարանը, այլև Աստրաբադը, Գիլանը և իր ուժերը կենտրոնացնում Ջենդերի դեմ: 1785 թ. նա գրավում է Թեհրանը, Կումը, Կաշանը և Սպահանը²:

Աղա Մահմեդ խանը նվաճողական լայն ծրագրեր ուներ Անդրկովկասի նկատմամբ, բայց քանի դեռ լիովին չէր հաղթել Ջենդերին և ողջ Պարսկաստանը չէր հնազանդեցրել իրեն, աշխատում էր լավ հարաբերութիւններ պահպանել Քարթլ-Կախեթի թագավորութիւն և նրան հովանավորող ուսական պետութիւն հետ: 90-ական թվականների սկզբին, երբ նա կարողանում է ծանր հարվածներ հասցնել Ջենդերին, նվաճել Շիրազն ու Թավրիզը, փորձեր է կատարում պարսից տիրապետութիւնը Արեւելյան Անդրկովկասի վրա տարածելու համար:

Ղ. Կարնեցին 1791 թ. սեպտեմբերի 22-ին գրում է, թե Աղա Մահմեդ խանը եկել է Թավրիզի մոտ և բանակ դրել Մուշկյամբար կոչված վայրում: Նա Թավրիզի խանին փախցրել է Շուշի և իրեն հպատակեցրել շատ իշխողներին³: Մուշկյամբարից Աղա Մահմեդը նամակներ է ուղարկում Անդր-

¹ Ղաջարների ցեղը ազրբեջանական ծագում ունի: Շահ Աբրահամ-ի ժամանակ նրանց Գանձակի շրջակայքում գտնվող Շամխոր-չայ գետի ափից դաղթեցրել էին Պորասան (տե՛ս Абдас-Кули-Ага Бакуханов, Гюлистан—Ирам, Баку, 1926, стр. 142—143).

² Жизнеописание Ага-Магомет хана Каджара, СПб., 1835, стр. 2—3.

³ Մատենադարան, ձեռ. № 4501, էջ 364ա:

կողմասի խաներին և հրավիրում նրանց իր մոտ չհանդիպելու և ստանում նաև Երևանի Մահմեդ խանը: Վերջինս լավատեղյակ էր Պարսկաստանում տեղի ունեցող անցուղարձին, գիտեր Աղա Մահմեդ խանի դաժան բնավորութիւնը և ուխտադրժութիւն մասին, ուստի վախենում է դնալ և իր փոխարեն ուղարկում է իր եղբորը և մի աստիճանադորի: Միաժամանակ նա պատրաստութիւններ է տեսնում դիմադրելու համար: Այս մասին Ղ. Կարնեցին գրել է. «...և սա (խանը — Վ. Գ.) լեռ լողելով զախունան և եղբայրն, տակաւին կասկածելով, պատրաստութիւն տեսանէր բերդին ամբարնալով»¹:

Երևանի խանութիւնը այս ժամանակ չափազանց թուլացած էր: Պատճառը դարձյալ հարեանների հետ ունեցած ընդհարումներն էին. դրանից մեկ տարի առաջ՝ 1790 թ. խոշոր ընդհարում էր տեղի ունեցել Երևանի և Սոլի խաների միջև:

Երևանի և Բալազանի միջև տեղի ունեցած կռիվների ժամանակ Սոլի խանը, ինչպես արդեն տեսանք, օգնութիւն էր ցույց տվել Բալազանի փաշային: Թուրքիայի սուլթանի հատուկ հովանավորութիւնը վախելով Սոլի խանը դրանով կամենում էր թուլացնել Երևանի խանին: Մինչ այդ, Մահմեդ խանի մայրը, վախենալով զանազան վտանգներից, բազմաթիվ թանկարժեք իրեր էր ուղարկել Սոլում պահելու համար: Երևանի և Սոլի խաները բարի դրացիական հարաբերութիւնների մեջ էին միմյանց հետ և նման բաները սովորական էին նրանց համար²:

Սակայն, այս անգամ գործը այլ բնույթ է ընդունում և երբ երևանցիները պահանջում են տալ այդ իրերը, Սոլի խանը հրաժարվում է՝ անելով անհիմն պատճառաբանութիւններ³:

Պատերազմի առիթը կար և 1790 թ. մայիսի 10-ին Երևանի Մահմեդ խանը մեծ զորքով, որին միացել էր նաև

նրա դաշնակից Նախիջևանի Քյալալի խանի զորքը, հանկարծակի հարձակվում է Սոլի վրա, զրավում քաղաքը և պաշարում բերդը: Նա բերդում փակված Սոլի խանից պահանջում է դուրս գալ բանակցելու: Խանը դուրս է գալիս և նրանց միջև հաշտութիւն է կնքվում: Խանը անմիջապես հանձնում է Երևանից բերված իրերի մի մասը, իսկ մինչ մյուս մասի վերադարձնելը, որպես պատանդ, հանձնում է եղբորը: Դրանից հետո երևանցիների և նախիջևանցիների զորքը վերադառնում է հո: Մի քանի շաբաթ անց Երևանի խանը ստանում է իրերի մնացած մասը և խանի եղբայր Ջաֆարզուլի բեկին ազատ է արձակում⁴:

Այս արշավանքը մեծ փաստեր է պատճառում Սոլի բնակիչներին, որոնց մեծամասնութիւնը հալիւ էին⁵, նույնպես և Արարատյան երկրի աշխատավորներին: Ղ. Կարնեցին գրում է.

«Այս քրիկ գործեցան ի մայիսի 10 էն մինչ ի հուլիսի է, որոց եղելութեանց թէ որքան վիշտք և փասք հասին թէ այն երկրին, և թէ այս երկրիս և սրբոյ Աթոռոյս, չարէս իմանալ»⁶:

Պարտութիւնից հետո Սոլի խանը պատրաստութիւններ է տեսնում պատասխան հարված հասցնելու Երևանի տիրակալին: Հաջողութիւն հասնելու գրավականներից մեկն էլ Նախիջևանի խանին Մահմեդ խանի հետ թշնամացնելն էր, որը հաջողվում է Սոլի խանին: Շուտով լուր է գալիս, որ Ջաֆարզուլի բեկը զորք է հավաքել և արշավում է դեպի Երևան⁷: Միաժամանակ իմացվում է, որ «Նախ

¹ Մատենադարան, ձեռ. № 4501, էջ 283ա—283բ:

² Լ. Հակոբյան, Ուղեգրութիւններ, հ. 2, էջ 304:

³ Մատենադարան, ձեռ. № 4501, էջ 283ա:

⁴ Այս արշավանքի և նրա հետ կապված հետագա զեպքերի պատմութիւն միակ աղբյուրը Ղ. Կարնեցու նամակներն են և նրանցից հատկապես մեկը, որը զրված է 1790 թ. սեպտեմբերին և բացառապես նվիրված է արշավանքի նկարագրմանը: Այն վերնագրված է «Պատմութիւն զարտեան խոյեցուց և նախշուանցուցն յերկիրս Երևանու և վնասուցն զոր անցուցին ընդ սա և ընդ սուրբ Աթոռոս» (Մատենադարան, սուցն զոր անցուցին ընդ սա և ընդ սուրբ Աթոռոս) (Մատենադարան, Արեւիվային բաժին, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 6, վավ. 189, սեա-Արեւիվային բաժին, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 6, վավ. 189, սեա-

¹ Մատենադարան, ձեռ. № 4501, էջ 289բ:

² Նույն տեղում, էջ 304ա:

³ Նույն տեղում, էջ 283ա—283բ:

չուանու խանն ապստամբեալ իցէ մերոյս խանէն¹»:

Երևանի խանը զորք է հալածում և դնում Նախիջևանի խանի դեմ: Նա պաշարում է սահմանամերձ Նախիջևանյան Տիզա ամրոցը, սակայն չի կարողանում զրավել և կռիվ ժամանակ շատ կորուստներ է ունենում: Այդ ժամանակ նա իմանում է, որ Ջաֆարղուլի բեկը և Նախիջևանի Քյալբալի խանը մեծ զորքով գալիս են իր վրա, ուստի ետ է դառնում և գալիս բանակ է դնում Երևանի մոտ՝ Մուխաննաթ թափայում: Առկասը գրում է, որ տեղ հասնելուց հետո խանի զորքի մեծ մասը ցրվում է: Պանը հրաման է տալիս բնակչությանը տեղավորել Երևանի բերդում, Էջմիածնի վանքում ու այլ ամրացված վայրերում²:

Արարատյան երկրում դարձյալ իրարանցում է ընկնում: Բնակչությունը նորից պոկվում է իր բնակավայրերից:

Նախիջևանի և Պոլի խաների զորքերը այդ ժամանակ մտնում են Երևանի խանություն սահմանները: Իրենց հնազանդեցնելով Շարուրը, հրկիզելով և ավերելով ճանապարհին հանդիպած գյուղերը, նրանք երեք օրից հետո մոտենում են Երևանին:

Մահմեդ խանը, անխոհեմարար, փոքրաշատ զորքով ճակատամարտ է տալիս, պարտվում է և փախչում դեպի բերդը: Հակառակորդի զորքերը հետապնդում են երևանցիներին և մինչև բերդը մտնելը հասնում նրանց, կոտորում շատերին և դերիներ վերցրած գալիս բանակ են դնում Նորազավիթ գյուղում³:

Այս կռիվների ընթացքում չափազանց մեծ վնասներ են կրում Երևան քաղաքի բնակիչները, որոնց արհեստանոց-

ները, խանություններն ու տները դարձել էին հաղթողների սեփականությունը:

Ճակատամարտից երկու օր հետո Ջաֆարղուլի բեկը Առկաս կաթողիկոսին նամակ է գրում, որտեղ վերոհիշյալ դեպքերի համար մեղավոր է համարում Երևանի խանին և իր բարեկամությունն առաջարկում կաթողիկոսին¹:

Մահմեդ խանը վախենալով, որ Ջաֆարղուլի բեկը կարող է հարաբերությունների մեջ մտնել կաթողիկոսի հետ և նրանից պարեն ստանալ իր զորքերի համար, նույն գիշերը նամակ է ուղարկում Ա. Կարնեցուն և գրում, թե ինքը պատրաստություն է տեսնում թշնամու վրա հարձակվելու համար, ուստի արգելում է կաթողիկոսին որևէ հարաբերություն ունենալ Ջաֆարղուլի բեկի հետ, և եթե նրա զորքերը գան Էջմիածնի վրա՝ զիմադրություն ցույց տալ և ետ մղել²:

Կաթողիկոսը վախենալով խանից, Ջաֆարղուլի բեկի մոտ ո՛չ մարդ է ուղարկում, ո՛չ ընծա:

Մի քանի օր հետո խոյնցիները և նախիջևանցիները նոր համալրում են ստանում՝ զորքով նրանց բանակն է գալիս Ջաֆարղուլի բեկի մեծ եղբայր Հուսեյնը³:

Երևանի Մահմեդ խանը քանիցս մարդ է ուղարկում Վրաստան՝ օգնություն խնդրելու Հերակից: Շուտով լուր է տարածվում, թե Վրաստանից Երևանին օգնություն է գալիս: Վրաց զորքից ունեցած երկրուղի և մթերքների պակասության հետևանքով Պոլի և Նախիջևանի խաների զորքերը, լոթ օր մնալով Երևանի բերդի մոտ, 1790 թ. օգոստոսի 29-ին դուրս են գալիս և զիմում դեպի Էջմիածին՝ ճանապարհին հրկիզելով Փարաքարը և մի քանի ուրիշ գյուղեր: Երբ նրանք մոտենում են Էջմիածնին՝ ճեմախժամ, — գրում է Ա. Կարնեցին, — իւրաքանչիւրքն ջանացին գնախիւս իւրեանց ժողովել. մերայինքն ևս զոմանս ածին ի պարիսպս, բայց զուժա-

գիւրը տե՛ս ձեռ. № 4501, էջ 284ա—284բ: Այս նույն դեպքերի մասին տե՛ս նաև ձեռագիր № 4483, էջ 16ա—16բ, ձեռ. № 4501, էջ 283ա—283բ): Այս նամակից առաջին և միակ օգտվողը եղել է Հ. Շահ-խաթունյանցը (Գիււան, հ. Ա—Բ, էջ 18—23):

¹ Մատենադարան, ձեռ. № 4501, էջ 284ա:

² Նույն տեղում, էջ 284ա—284բ:

³ Նույն տեղում:

¹ Մատենադարան, ձեռ. № 4501, էջ 284ա—284բ:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

նի տաւարն՝ եզն ու գոմէջ և մոզոց նախիրն և գիւղիս մե-
րոյ նախիրն մնացին արտաքոյ, զորս ոչ ժամանեցին ածել
ի ներս: Եւ լառաջոյ կկեալ ալամանչիքն լարձակեալ ասպատա-
կեցին զայնս և մտեալ ի լերիս վանորայսն զնոցա տաւարն
ևս, նաև զամենայն ինչ զորս տեսին՝ լափշտակեցին: Եւ ի
լանդաստանսն զերեք անձինս գտեալ ի գեղջէս մերմէ, կալան
զնոսս ևս¹:

Դրանից հետո նրանք անցնում են Գալանի վանքի հա-
րավային կողմով և բանակ դնում վանքի շրաղացների մոտ:
Այնտեղից մարդ են ուղարկում էջմիածնի վանք և կաթողի-
կոսին հրավիրում իրենց մոտ: Ա. Կարնեցին վախենում է
գնալ և իր մերժումը պատճառարանում է այսպես. «...թէ
աստ պահապանք կան լիշողէն մերմէ և պարսպի իշխանու-
թիւն այսօր առ նոսս է»²: Այնուհետև նա Պաշտուր և Ներ-
սես վարդապետների ձեռքով խաներին նամակ է ուղարկում,
որոնցով խնդրում է ետ վերադարձնել գերի տարվածներին
և ապրանքը:

Սաները կաթողիկոսին պատասխանում են, թե այդ
բանը նրանք կանեն այն դեպքում միայն, եթե կաթողիկոսը
ընծաներ ուղարկի:

«Եւ մինչդեռ,— գրում է Ա. Կարնեցին, — վարդապետքն
առ նոսս էին, և մեք լանհնարին տարակուսանս էաք (մտա-
ծելով թէ մնացեն անդէն և մարտ կամիցին դնել ընդ պա-
րըսպիս, ըստ որում աստ ժողովեալ զինուորքն ևս հրացանս
արձակէին առ անցաւորսն զպարսպաւս), ի վերնախնամ տես-
չութենէն շրջեցեալ մտաց նոցա, ժողովեցին զվրանսն և
ուղեորեցան դէպ ի Սեաւ ջուրն և ի Ձէւայ գիւղի ցան-
դաստանսն իջեանեցան, և շրջակայ գիւղորայսն և զարդիւնս
երկրի հրակիզեցին, զոր աստ ի գիւղս մեր ո՛չ արարին»³:
Արշավողների հեռանալուց հետո էջմիածնի վանքի գին-

1 Մատենադարան, ձեռ. № 4501, էջ 284ա—284բ:
2 Մատենադարան, Արխիվային բաժին, Կաթղ. գիվան, Թղթ. Թ,
վազ. 189:
3 Նույն տեղում:

վորները դուրս են գալիս պարիսպներից և գերի վերցնում
հետ մնացած հինգ զինվորներին, որոնց հետագայում փոխա-
նակում են գերի տարված երեք գլուղացիների հետ¹:

Պոլի և Նախիջևանի խաների զորքերը զիջեցրը մնում
են Ձեւայի մոտ, առավոտյան դուրս են գալիս անտեղից և
գնում դեպի Երասխի ափը: Առկասը գրում է, որ այնուհետև
«...նոքա զառաջիկայ գիւղորայսն հրակիզեալ և ընդ Բլբու
բերդին ևս սակաւ ինչ մարտեցեալ, անցին ընդ կեստուկն
Բայազատոյ և զառաջեաւն Օրթլուի գնացին ի Մակու, և անդ
ևս բազում մնասս և զաւերս գործելով, որպէս լուաք, անցին
ի լերկիրսն իւրեանց»²:

Դժվար չէ պատկերացնել այն մեծամեծ դժբախտու-
թյունները, որ հասան Արարատյան երկրի բնակչությանը:
Մի կողմից տեղափոխումը իրենց բնակավայրերից, որ սովո-
րաբար կատարվում էր բռնությամբ և կարճ ժամանակամի-
ջոցում, մյուս կողմից Պոլի և Նախիջևանի զորքերի կողո-
պումն ու ավերածուքները հլուծել էին նրանց: Ա. Կարնեցին
պատմում է, թե «Այսպէս եղև գալն նոցա և անցանկն զմե-
օք և ֆեսասկութիւն մեր և խղճալի երկրիս, որ գրեթէ ըստ
մեծի մասին աւերեցաւ ոչ միայն ի զօրացն օտարաց, այլ և
ի լանդգամացն երկրիս...»³:

Ինչպես տեսանք, Մահմեդ խանը օգնություն էր խընդ-
րել Հերակից, վերջինս չէր կարող իր վասսալին նման ծանր
պայմաններում թողնել, բայց որովհետև ինքն էլ զբաղված
էր այլ գործերով, կարողանում է Երևան ուղարկել միայն 130
հոգուց բաղկացած ջոկատ՝ խոստանալով հետո ավելի շատ
ուղարկել: «...ի վրաց ձև մարդ է կկեալ,— գրում է Ա.
Կարնեցին,— զորս ի սուրբ Աթոռս և ի գիւղս մեր է լղեալ
կերակրիլ, մինչև լիտուսս բազմութիւնք գալցեն, բայց ան-
տի այլ ևս զօրաց գալոց նշան ոչ երևի»⁴:

1 Մատենադարան, Արխիվային բաժին, Կաթղ. գիվան, Թղթ. Թ,
վազ. 189:
2 Նույն տեղում:
3 Նույն տեղում:
4 Նույն տեղում:

Ուշագրավ է, որ Երեանի խանը օգնութիւն խնդրանքով գիւմել էր նաև Ախալցխայի փաշային: Բանն այն է, որ այդ ժամանակ Ախալցխայի փաշան, օգտվելով կենտրոնական իշխանութիւն թուլութիւնից, մեծ ձգտումներ ուներ անկախանալու և դրա համար բարեկամ էր իր հարաբերութիւնները Հերակլ Բ-ի և նրա վասալ Երեանի խանի հետ: Բայց նա էլ ի վիճակի չէր օգնութիւն ցույց տալու: Այսուհանդերձ, Երեւանի խանը վճռում է իրեն դախնաճանաճ նախնականի խանի դեմ նոր արշավանք սկսել: Նա գորահավաք է կատարում և հարձակվում նախնականի վրա: «(Պանն) ... գրնակիչս երկրիս խափաննալ ի գործոյ կրկին զօրաժողով հղեւ և գնաց ի նախնական, իբրու առնուլ զվրէժ ի ֆեալպալուցն» — գրել է Ղ. Կարնեցին¹:

Հերակլ Բ-ը դեմ էր, որ շարունակեին այս ընդհարումները, ուստի երկու կողմերի միջև հաշտութիւն սերմանելու համար ուղարկում է իր ներկայացուցչին: Վերջինս տեսակցութիւն է ունենում խաների հետ, բայց անօգուտ: Մահմեդ խանը անդրդվելի էր և անպայման ուզում էր գրավել նախնականի բերդը: Նա մտտնում է բերդին, բայց վաղաժամ ցրտները ստիպում են նրան վերադառնալ: Այս դեպքերի մասին Ղ. Կարնեցին գրել է, թե Երեանի խանը «...գնաց ի վերալ նախնականու իբր առնուլ զվրէժն և ունայն ի լուսոյն դարձաւ և այսքանեօք յարուցմամբք զերկիրս և զմեզ վնասեաց, քան թէ զթշնամխան»²:

Ահա, այս արշավանքների ու կռիվների պատճառած ավերմունքները վերականգնելու ժամանակ էր, երբ Երեանի Մահմեդ խանը 1791 թ. վերջերին հրավիրվեց Թավրիզի մոտ Մուշկյամբար կոչված վայրը, ուր իջել էր Աղա Մահմեդ խանը: Ինչպես տեսանք, խանը չի գնում այնտեղ և իր փոխարենն ուղարկում է նորոք:

Մուշկյամբար էին հրավիրվել նաև Գանձակի և Նուխու

խաները, որոնք ևս չեն գնում և միայն նվերներ են ուղարկում³:

Աղա Մահմեդ խանը Ղարաբաղի ու նախնականի խաներից պատանդներ է վերցնում, բայց Երեանի խանից չի պահանջում: Նա ցանկանում էր խաղաղ միջոցներով նրան գրավել իր կողմը: Ուստի և սիրալիր ընդունելով նրա մարդկանց, ճանապարհ է գնում. «...լղելով վասն սորա (Երեանի խանի—Վ. Գ.) և խիլալս, և զպարզես պատուականս և ուղամս ի ձեռն երկուց իշխանաց իւրոց»⁴:

Աղա Մահմեդ խանը հպատակութիւն էր պահանջել նաև Ղարաբաղի Իբրահիմ խանից: Վերջինս մերժում է և անգամ հրաժարվում նվերներ ուղարկել: Ներքինի խանը պատժի է ենթարկում Սոյի Հուսեյն խանին և որպես պատանդ վերցնում նրա կնոջը, որը Իբրահիմ խանի գուստրն էր: Բացի դրանից, նա մեծ քանակութեամբ թանկարժեք իրեր է վերցնում Հուսեյն խանից և այդ բոլորի զիմաց նրան տալիս Թավրիզում իշխելու իրավունքը: Հուսեյն խանը վերադառնալով Սոյ, Թավրիզ է ուղարկում իր հղբայր Ջաֆարղուլիին⁵:

Աղա Մահմեդ խանը նույնպիսի առաջարկութեամբ դիմել էր նաև Հերակլ Բ-ին, բայց վերջինս ոչինչ չի ուղարկում, այլև սկսում է օգնել Իբրահիմ խանին:

Մինչև 1791 թ. ձմեռը Աղա Մահմեդ խանը պատանդներ է վերցնում իր մոտ եկած խաներից և ինքը վերադառնում է Թեհրան՝ «...ժամաղիր լինելով, թէ ի գարնանն վերստին գալոյ է»⁶,

Իբրահիմ խանը, մերժելով Աղա Մահմեդ խանին, իր հույսերը դրել էր ոչ միայն իր և Հերակլի ուժերի վրա, այլև հրուսիսից հրավիրել էր Ուսմա խանին: Հերակլը, համաձայնվելով գրա հետ, այնուամենայնիվ, վախենում էր, որ Ուսմա խանի գործերը, գալով Ղարաբաղ, հարձակումներ կարող էին

¹ Մատենագարան, ձեռ. № 4501, էջ 368բ:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում:

¹ Մատենագարան, ձեռ. № 4501, էջ 287ա:

² Նույն տեղում, էջ 336բ:

կատարել Վրաստանի կամ նրա վասալներ Երևանի և Գանձակի խանութիւնների վրա: Այդ պատճառով, երբ Ռամսա խանի զորքերը գալիս են Բելոգան, Հերակը իր զորքով ընդառաջ է գնում և Ղընըզ գետի ափին կանգնեցնում նրանց: Այն բանից հետո միայն, երբ Ավարայի խանը պարտավորվում է չֆրասել Հերակի ու նրա վասալների երկրները և տալիս է պատանդներ, թագավորը թույլ է տալիս նրան շարունակել ճանապարհը դեպի Շուշի¹:

Իբրահիմ խանը, իր զորքին միացնելով Ռամսայի 3000 ավարցիներին, ցանկանում էր գրավել Նախիջևանը, որը դուրս էր եկել նրա ազդեցութիւն շրջանակներից և կարող էր ընկնել Աղա Մահմեդ խանի տիրապետութիւն տակ: Շուտով Ղարաբաղի և Ավարայի խաների միացյալ զորքը շարժվում է դեպի հարավ և պաշարում Նախիջևանի բերդը²:

Նախքան այդ, Նախիջևանի և Երևանի խաների միջև կայացել էր հաշտութիւն՝ ի նշանավորումն որի Քյալբալի խանը նշանվել էր Մահմեդի քրոջ հետ: Ռիսիմ թշնամիներ դարձած խաների այդ շուտափույթ հաշտութիւն պատճառը Իբրահիմ խանի հարձակման վտանգն էր: Երևանի խանը հասկանում էր, որ Նախիջևանը գրավելու դեպքում Իբրահիմը աջուհետև իր գեները կդարձնէր Երևանի կողմը, ուստի այդ բանը կանխելու համար նա, անստղով Քյալբալի խանի խընդրանքին, իր զորքով օգնութիւն է շտապում նրան: Իբրահիմ խանի Նախիջևանում հաստատվելը մեծամեծ վտանգներով էր հղի նաև Սոլի համար, այս պատճառով Սոլի խանը ևս հաշտվում է Մահմեդի հետ և իր զորքերով գնում միանալու նրան³:

Երևանի, Սոլի և Նախիջևանի զորքերը պարտութիւն են մատնում Իբրահիմ և Ռամսա խաների զինվորներին, որոնք պաշարման ընթացքում ավերել էին Նախիջևան

քաղաքը⁴, և դուրս են քշում նրանց Նախիջևանի խանութիւն սահմաններից⁵: Այս բոլոր անցքերը տեղի են ունենում 1791 թ. դեկտեմբերին:

Աղա Մահմեդ խանը, իրեն հնազանդեցնելով երկրի մեծագույն մասը, մեծաքանակ զորքով հարձակվում է Քիրմանի վրա, ուր թագնակ էր Լուֆթ-Ալի խանը: 1794 թ. գրավում է քաղաքը և դաժան դատաստան տեսնում նրա բնակիչների նկատմամբ: Սպանդից ազատված հազարավոր քիրմանցի կանաչք և երեխաները տրվում են հաղթող զինվորներին: Սնանի հրամանով կուրացվում են քաղաքի 20 հազար բնակիչներ: Լուֆթ-Ալի խանին հաջողվում է փախչել, բայց շուտով բռնվում է և սպանվում⁶:

Հաղթանակ տանելով Ձենդերի վերջին նշանավոր ցեղապետերից մեկի նկատմամբ և կոտորելով նրա ողջ ընտանիքը, Աղա Մահմեդ խանը կարգադրում է գերեզմաններից հանել իր պապին և հորը սպանած Նաղիր շահի և Քերիմ խանի դիակները, փոխադրել է տալիս Թեհրան և թաղում իր պալատի շէմքի տակ, որպեսզի ամեն անգամ անցնելիս տրորի Ղաշարների թշնամի այդ երկու իշխողների գերեզմանները⁷:

1794 թ. Աղա Մահմեդ խանը իրեն շահ է հռչակում, որից հետո մտածում էր վերհաստատել պարսկական տիրապետութիւնը Արևելյան Հայաստանի, Քարթլ-Վախթի և Ադրբեջանի նկատմամբ: Այդ նպատակով նույն թվականին նա Սուլիման խանին 20 հազար զորքով ուղարկում է Թավրիզ և հրամայում հավաքել շրջակա տիրակալներին, որոնց թվում Երևանի, Սոլի, Նախիջևանի, Գանձակի և Արդեբիլի խաներին և ստիպել, որպեսզի նրանք ընդունեն իր իշխանութիւնը: Շահը հրաման էր տվել Սուլիմանին իր կողմը

¹ Մատենագրան, ձեռ. № 4501, էջ 368ր - 369ա:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

¹ Մատենագրան, ձեռ. № 4501, էջ 381ա:

² Նույն տեղում, էջ 370ա:

³ М. С. Иванов. Очерки по истории Ирана, стр. 111.

⁴ Жизнеописание Ага-Магомет хана Каджара..., стр. 15-16.

թեքել նաև Ղարաբաղի Իրրահիմ խանին: Իսկ եթե վերջինս չհնազանդվի, ապա ավերել նրա երկիրը, գրավել Շուշին և հպատակված խաների զորքերին միացած արշավել Վրաստանի վրա:

Շուտով Երևանի Մահմեդ խանը Սուլեյման սարդարից հրավեր է ստանում մեկնել Թավրիզ՝ իր հպատակությունը Աղա Մահմեդ շահին հայտնելու համար: Լուր է տարածվում, որ սարդարը հակառակ զեպքում արշավելու է Երևանի վրա: Միաժամանակ վտանգ կար, որ Երևանի վրա արշավանքի դուրս կգար նաև Հերակ Բ-ը, քանի որ Մահմեդ խանը, օգտվելով խաննակ դրությունից, ձգտում էր թոթափել իր վրայից վրացական տիրապետությունը և չէր ուղարկում հարկերը: Այս զեպքերի մասին Ղ. Կարենցին 1794 թ. հունիսի 13-ին գրում է.

«...Աղա Մահմատ խանն, շահ կոչեցեալ, դՍուլեյման խան ունի չիւրոցն Սարտար անուամբ լղեալ է դէպ ի Թաւրէզ, զորմէ համբաւէին, թէ՛ գալոց է ի վերայ երկրիս և վրաց արքայն ևս զբազում զօրս է պատրաստեալ և հռչակ ելանէր ի նմանէ, թէ՛ և նա լաւնելոց է ի վերայ իշխողին երկրիս, ըստ որում սա ի նմանէ երես է գարձուցեալ և միւսոյն ևս ոչ կատարելապէս հնազանդութիւն ցուցանէ»¹:

Երևանի խանը սկսում է պաշտպանվելու պատրաստություններ տեսնել: Նա ամրացնում է բերդը և ալնտեղ հավաքում շրջակայքի բնակչությունը: Ղուկասի քարտուղարը 1794 թ. հոկտեմբերի 23-ին գրում է. «...վրդովեցաւ երկիրս ի համբաւոյ կրկին յարուցման Սարտարի շահին»²:

Սանը Երևան է կանչում նաև Ղուկաս Կաթողիկոսին: Մինչ վերջինս տեղ կհասնէր, Երևան է գալիս Աղա Մահմեդ շահի և Սուլեյմանի ներկայացուցիչը, որը «...միամտութեան բանս խօսեցաւ, և սա (խանը — Ղ. Գ.) փոքր մի անդորրացեալ մարդ և ընծայ լղեաց առ սարտարն»³:

Միաժամանակ, Հերակի բարկությունը մեղմացնելու համար, խանը նամակներ և ընծաներ է ուղարկում նաև նրան, խնդրում է իրեն ներել՝ պարտավորվելով գրանից հետո ժամանակին և բարեխղճությամբ վճարել հարկերը: Ղուկասը գրում է.

«(Սանը)... երկիցս ևս առ վրաց պետն մարդ լղեաց թղթով և ընծայիւք: Եւ երկրացիքն ևս մահսար գրեցին՝ պայմանաւ և աղերսանօք առ ի ներել, մեք ևս ստիպեցեալ առ ի նոցունց զվարդապետ լղեցաք թղթով մերով»⁴:

Այս լարված դրությունը տևում է քսան օր՝ 1794 թ. մայիսի վերջերից մինչև հունիսի կեսերը⁵: Այս ամբողջ ժամանակ բնակչությունը փակված էր բերդում, իսկ նրա ունեցվածքը մնում էր անպաշտպան:

Հերակ Բ-ը ընդունելով Երևանից ուղարկված մարդկանց, զայրանում է, որ խանը փոխանակ հարկը ուղարկելու, խոստումներ է միայն տալիս, ուստի նա «...ոչ հաւատալով խոստմանցն, վասն բազմիցս ստելոյն սոցա զպայմանս իւրեանց, և ասացեալ էր. զուք զտալիսն ձեր տուք և ևս թշնամեացն ձերոց պատասխանի տաց»⁶:

Մրանից հետո, Մահմեդ խանը ուղարկում է նրան հարկի մի մասը՝ խոստանալով մյուս մասը հետո տալ: Նա խնդրում է մի քանի հարյուր մարդ ուղարկել Երևանի պաշտպանություն համար⁷:

Նույն այս ժամանակ Սուլեյման սարդարը Սուլի խանի հետ միասին գալիս է Նախիջևան: Երևանի խանություն մեջ կրկին ամեն ինչ իրար է անցնում, սկսվում է մեծ խուճապ: Ղուկասը գրում է.

«Զոր լուեալ սոցա առաւել ևս վրդովեցին զերկիրս՝ զճարտար և զԳաւաւնոյ բնակիչան վարելով ի զլուխ Սեաւ ջրոյն, մերձ ի ճանապարհն Ղարսայ, և զբազումս ի բերդն տանե-

1 Մատենադարան, Արխիվային բաժին, Կթգ. դիվան, թղթ. 6, վազ. 40, էջ 58: Տե՛ս նաև՝ Դիւան, Կ. Գ, էջ 633:

2 Մատենադարան, Արխիվային բաժին, Կթգ. դիվան, թղթ. 6, վազ. 40, էջ 58: Տե՛ս նաև՝ Դիւան, Կ. Գ, էջ 633:

3 Նույն տեղում:

4 Դիւան, Կ. Գ, էջ 637:

5 Նույն տեղում:

լով և զամենայն առ պատրաստ դռանցեալ ցորեանս և լարդս ի ներքս ժողովելով և այլն¹:

Սուլիման սարդարը մարդ է ուղարկում Երևան և խանից պահանջում պատանդներ ուղարկել: Մահմեդ խանը անմիջապես մի քանի մարդ է ուղարկում Հերակլի մոտ և նորից օգնական զորք խնդրում: Վրաց թագավորը ի վիճակի չէր օգնելու, բայց և այնպես նա նամակ է ուղարկում խանին և առաջարկում մերժել Սուլիմանի պահանջը, միաժամանակ կրկին պահանջում հարկը²:

Երևանցիները չեն կատարում Հերակլի այս պահանջը, իրենց հույսը կորում նրանից և...կամաւորեցան զպաշտանդըս լիլ առ Սարտարն՝ հանդերձ ընծայիւք և ալլ տրովք, լուղարկել առ շահն³: Ամբողջ ծախսը կատարվում է ժողովրդի հաշվին: Կաթողիկոսը գրում է, որ խանի մարդիկ հուսահատ կատաղութամբ զլուղացիներից սկսում են հարկեր հավաքել արդ բանի համար: Էջմիածնի վանքից պահանջում են մի մեծ գումար, կաթողիկոսը աշխատում էր պակասեցնել այն, բայց չի հաջողվում: Նա տալիս է մի մասը, իսկ մյուսը Երևանի առևտրականներից է փոխ առնում⁴: Երբ ամեն բան հավաքվում է, Երևանի խանը մի քանի նշանավոր անձանց Շեխիսլամի հետ ուղարկում է Նախիջևան՝ Սուլիման սարդարի մոտ, որը նրանց ուղարկում է Աղա Մահմեդ շահի մոտ, իսկ ինքը վերադառնում է Թավրիզ⁵:

Սուլիման սարդարը բավարարված չէր, ուստի Թավրիզից լուր է ուղարկում, որպեսզի Երևանի խանը կատարի Աղա Մահմեդ շահի մյուս պահանջները ևս, այն է՝ ուղարկի 500 զինվոր, ուրիշ պատանդներ և այլն: Մահմեդ խանը հնարավորին չափ ձգձգում և մերժում է Սուլիմանի այս պահանջը: Այդ պատճառով Աղա Մահմեդ շահը ցանկութուն ունեւր անմիջապես արշավել Երևանի վրա, բայց զբաղված էր ալլ

¹ Գիւան, հ. Դ, էջ 637—638:

² Նույն տեղում, էջ 638:

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում:

⁵ Նույն տեղում:

զործերով և արշավանքը իրականացնում է միայն հաջորդ՝ 1795 թվականին:

Բ. ԱՂԱ ՄԱՀՄԵԴ ՇԱՀԻ ԱՐՇԱՎԱՆՔԸ

1795 թ. գարնանը Աղա Մահմեդ շահը շտապ պատրաստութուններ էր տեսնում Անդրկովկասի վրա հարձակվելու: Նույն թվականի մայիսի 7-ին Կովկասյան զորքերի հրամանատար գեներալ Ի. Վ. Գուդովիչը Գեորգիևսկից կայսրուհուն հայտնում է, թե Աղա Մահմեդը ցանկանում է երկու ուղղությամբ հարձակում գործել Անդրկովկասի վրա, գրավել խանութլունները, իսկ հետո արշավել Վրաստանի վրա¹: Նա գրում է, թե ինքը մի շարք նախազգուշական միջոցներ է ձեռք առել, խորհուրդ է տվել Հերակլին միավորվել հարևան խաների հետ՝ Աղա Մահմեդին հակահարված տալու համար:

Պետական խորհուրդը 1795 թ. մայիսի 22-ին, քննելով Գուդովիչի այս զեկուցագիրը, հավանութուն է տալիս նրա միջոցառումներին և հայտնում, որ նա ամեն կերպ աջակցութուն ցույց տա Հերակլին ու խաներին, միաժամանակ ցուցմունք է տրվում խուսափել ընդհարումներից և աշխատել բարեկամական հարաբերութուններ հաստատել Աղա Մահմեդի հետ²:

Շահի պատրաստութունները անհանգստութուն են պատճառում նաև Դիարբեքի, Բալազետի, Կարսի ու Էրզրումի փաշաներին, ինչպես նաև Բ. Դուանը: Բայց երբ պարզվում է, որ հարձակումը ուղղվելու է Անդրկովկասի վրա, թուրքերը հանգստանում են և խոստանում աջակցել շահին: Վերջինիս պահանջով նրանք անդամավորվում են ուղարկում պարսից զորքերին, բացի դրանից Բ. Դուանը սահմանամերձ փաշաներին հրետանի և պարեն է ուղարկում, այն հաշվով,

¹ В. И. Левитов, Очерки из истории Азербайджана в XVIII веке, Баку, 1948, стр. 164.

որ նրանք անցնեն շահի ձեռքը և օգտագործվեն Ռուսական կայսրության դեմ¹:

Պարսից արշավանքի վտանգը հայոց կաթողիկոսին ևս ստիպում է նախազգուշական միջոցներ ձեռք առնել: Նա եկեղեցական զարդերը հավաքում և ուղարկում է Կարս ու Թիֆլիս ի պահպանություն: Երբ խմանում է, որ Հերակլը պատրաստություններ է տեսնում թշնամուն դիմադրելու համար, կարգադրում է վանքի միջոցներից 100 թուման ուղարկել նրան²: Որոշ ժամանակ անց, Հերակլի դեպի Ղազախ շարժվելու լուրն առնելուց հետո, կաթողիկոսը կարգադրում է զինվորական ծախքերի համար նրան տալ 1000 հատ ալթմուշլուխ³ (դրամ է): Այս ուշագրավ փաստերը վկայում են այն մեծ հույսերի մասին, որ տածում էր հայոց կաթողիկոսը Հերակլի նկատմամբ՝ Աղա Մահմեդ շահի արշավանքի նախօրերին:

Երբ լուր է հասնում շահի Արդեբիլ գալու մասին, կաթողիկոսը Հովհաննես վարդապետին ուղարկում է նրա մոտ և զրափոր խնդրում արշավանքի ժամանակ էջմիածնի վանքը ազատել ավերմունքներից և թալանից: Նույն բովանդակությամբ նամակներ է ուղարկում նաև Միրզա Շեֆիին, Թավրիզի սարդարին, Հուսեյն և Ջաֆարղուլի խաներին⁴:

Հովհաննես վարդապետը պետք է գնար Բայազետի և Թոլի վրայով, ուստի կաթողիկոսը նամակ է գրում Բայազետի Իսաղ փառալին և խնդրում, որ նա էլ էջմիածնի անվտանգությունը ապահովելու մասին նամակ գրի շահին և Հովհաննեսի հետ մարդ ուղարկի նրա մոտ: Միաժամանակ Ղ. Կարնեցին խոյնցիներ Իսաղան ու Մարդար աղաներին հանձնարարում է տեղանքին ծանոթ ուղեկից դնել Հովհաննեսի հետ, ալև նամակներ ուղարկել Հուսեյն ու Ջաֆարղուլի խաներին՝ խնդրելով պաշտպանել էջմիածինը⁵:

Հովհաննես վարդապետի բանագնացությունը հաջողու-

թյուն է ունենում: Նա հանդիպումներ է ունենում Աղա Մահմեդ շահի, Թավրիզի սարդարի և Ջաֆարղուլի խանի հետ: Պայմանավորվածություն է ձեռք բերվում այն մասին, որ էջմիածինը զերծ է մնալու հարձակման վտանգներից, եթե միայն կաթողիկոսը համապատասխան փրկանք տա:

Բայց, այսուհանդերձ, Ղ. Կարնեցին շարունակում է իր պատրաստությունները: Հուսիս ամսին նա վանքի անասունները ուղարկում է Ղոշավանք⁶:

Արշավանքից առաջ Աղա Մահմեդ շահը մի նոր փորձ է անում Երևանը իրեն հնազանդեցնելու: Նա առաջարկում է Մահմեդ խանին հպատակվել իրեն, բայց վերջինս պատասխանում է, թե իր երկիրը ենթարկվում է Վրաստանի տիրույթը և երբ խանը կհաղթի նրան, ապա ինքը կենթարկվի շահին⁷: Թանը ևս պատրաստություններ է տեսնում: Հ. Արատյանը, որը այդ ժամանակ գտնվել է Երևանում, պատմում է, որ խանը Աղա Մահմեդից պաշտպանվելու համար լոթ տարվա պաշար է հավաքում, նա Երևանի բերդն է բերում 7000 զինվոր, որից երեք հազարը հալ⁸:

Աղա Մահմեդ շահի արշավանքի պատրաստությունների լուրը մեծ խուճապ և ահաբեկում է առաջացնում Անդրկովկասի բնակչության մեջ: 1795 թ. կեսերին Երևանից, Ղարաբաղից, Նախիջևանից ու այլ վայրերից քրիստոնյա և մահմեդական բնակչության մեծ խմբեր սկսում են հեռանալ դեպի Վրաստան՝ հույս ունենալով, որ Հերակլը կդիմադրի շահին և իրենք կազատվեն կոտորածից և զերեվարումից: Գաղթականները, որ շարժվում էին զլխավորապես Գուռի հովտով, ապաստում են իրենց սննդամթերքները և հացի համար գոհում իրենց վերջին անասունները: Հ. Արատյանը պատմում է, որ նրանք երեք ֆունտ հացի համար տալիս էին մեկ ոչխար, իսկ մեկ լիտրի համար՝ մեկ ձի: Սովը և համաճարակները

¹ Н. Дубровин, История войны... т. III, стр. 75—76.

² Մատենադարան, ձեռ. № 4481, էջ 339բ:

³ Նույն տեղում, էջ 340ա:

⁴ Նույն տեղում, էջ 342բ:

⁵ Նույն տեղում, էջ 342բ—343ա:

¹ Մատենադարան, ձեռ. № 4481, էջ 343բ, 344բ:

² Жизнь Артемия Арапатского, т. II, стр. 10.

³ Նույն տեղում, հ. Բ, էջ 11:

հնձում էին նրանց շարքերը: Կենդանի մնացածներին տեղա-
կան ֆեոդալները ստրկացնում էին¹:

Աղա Մահմեդ շահը 1795 թ. հունիսի վերջերին 50000
զորքով, վերականգնելով Իբրահիմ խանի հրամանով քանդ-
ված Սուդափիրինի կամուրջը, անցնում է Արաքսը և ներխու-
ժում Անդրկովկաս: Նա իր զորքը բաժանում է երեք մասի,
մի մասը իր եղբայրներ Ալիդուլի և Զաֆարդուլի խաների
հրամանատարության ներքո ուղարկում է Երևանի վրա, մյուս
մասը ուղարկում է Մուղանի դաշտը՝ Շամախին և Նուխին
նվաճելու համար, իսկ ինքը հիմնական մասի զուխն անցած
շարժվում է դեպի Շուշի և կանգ առնում նրանից 7 վերսա
հեռավորության վրա:

Ներքինի շահը խանությունները իրեն հպատակեցնելուց
հետո հարձակվելու էր Վրաստանի վրա, ուստի Հերակլ Բ-ը նո-
բանոր դիմումներ է անում ռուսական հրամանատարությանը՝
խնդրելով օգնել իրեն: Բայց այդ օգնությունը դեռ չկար-
ե՞ր հասնի, որ ռուսական սահմանապահային իշխանու-
թյունը՝ հանձինս գններալ Ի. Վ. Գուզովիչի, պատշաճ օպե-
րատիվություն չցուցաբերեց: Գուզովիչը երկարատև գրագրու-
թյուն սկսեց Պետերբուրգի հետ, սպասելով կարգադրություն-
ների: Վրաստանին ռազմական օգնություն ցույց տալու մա-
սին սեպտեմբերի 4-ի հրամանը Պետերբուրգից Գուզովիչին
եկավ հոկտեմբերի 1-ին միայն²:

Վրաստանը մենակ էր մնում անեղ թշնամու դիմաց և
Հերակլը դաշնակիցներ է որոնում: Նրան օգնության է շտա-
պում Իմերեթիայի Սողոմոն թագավորը իր 3000-անոց զոր-
քով: Հերակլը բանակցությունների մեջ է մտնում Երևանի
խանի հետ՝ իրենց հարաբերությունները լավացնելու համար:
Ղ. Կարնեցու 1795 թ. հուլիսի 9-ին գրած մի նամակից երե-
վում է, որ այդ ժամանակ Հերակլ Բ-ը նամակով հայտնել է,

թե ինքը Երևանի խանի նկատմամբ միանգամայն բարեկա-
մաբար է տրամադրված և ցանկանում է նրա հետ լավ հա-
րաբերություններ ունենալ³:

Կաթողիկոսը այս նամակը ուղարկում է խանին, որը իր
պատասխան նամակում գրում է, թե ինքը պատրաստ է ծա-
ռայել թագավորին և որ այդ նեղ ժամանակներում նրա օգ-
նության կարիքը ունի⁴:

Ղ. Կարնեցին խանի պատասխանը ուղարկում է Հերակ-
լին ու միաժամանակ գրավոր խնդրում՝ հաշտվել խանի հետ⁵:

Շատ չանցած, խանը իր ներկայացուցչին ուղարկում է
Հերակլի մոտ. «...սոքա, — գրում է Ղ. Կարնեցին, — զՄուս-
տաֆայ քէկն լղեցին ի սպաս Արքային⁶»: Պանը կաթողիկոսին
առաջարկում է, որ նա էլ մարդ ուղարկի թագավորի մոտ:
Կարնեցին որոշում է Հերակլի մոտ լիազորել Քիֆիլիսում
գտնվող վրացահայտց առաջնորդ Մարտիրոս վարդապետին:
Վերջինս պետք է հանդիպեր Մուստաֆա քեկին և միասին
գնային Հերակլի մոտ: Ղ. Կարնեցին Մարտիրոս վարդապե-
տին գրում է, որ նա Հերակլին հայտնի հետեյալը.

«...ի մերս կողմանէ խօսեցիս, թէ հոգևոր տէրի խնդիրն
այս է, որ Երևանու վերայ շատ երախտիս ունիս և Մահմատ
խանն զքեզ հայր գիտէ իւրն և յօժարէ ծառայել, միայն թէ
լայամ ժամանակի, լորում թշնամիք շարուցեալք են և երկիրս
ամայացեալ կայ, օգնութիւն առնէ և կրկին աղատէ զերկիրս.
լայնժամ առաւել ևս ի քէն տէրութիւն և ի նմանէ յօժարա-
միտ ծառայութիւն⁷»:

Ղ. Կարնեցին մի նամակ էլ գրում է Հերակլին, որով
խնդրում է հարգել խանի խնդրանքը և «...այցնելութիւն ա-
րացես երկիրս, որպէս և քանիցս արարեալ ես⁸»:

¹ Մատենադարան, ձեռ. № 448I, էջ 350բ:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում, էջ 350բ—351ա:

⁴ Նույն տեղում, էջ 350բ:

⁵ Նույն տեղում, էջ 351ա:

⁶ Նույն տեղում:

¹ Жизнь Артемия Араратского, т. II, стр. 11.

² Очерки истории СССР (XVIII в., вторая половина),
стр. 731—735.

Հասկանալի է, որ Հերակլը ի վիճակի չէր օգնություն ցույց տալու Երևանի խանին և վերջինս միայն իր ուժերով է մտած Ալիդուլի և Ջաֆարդուլի խաների 20000-անոց զորքի դեմ¹, որը հուլիսի վերջերին մոտենում է Երևանին և բանակ դնում Չարբախում²:

Մահմեդ խանը տեղահան էր արել շրջակայքի և Երևան քաղաքի բնակչությունը և նրանց հետ փակվել բերդում: Նա պատրաստ էր երկարատև պաշարման:

Ալիդուլի խանը, Ադա Մահմեդ շահի աջակերտը և լավագույն զորավարներից մեկը³, պաշարում է Երևանը և միաժամանակ բանակցություններ սկսում Արարատյան երկրի քրդերի հետ, որոնք չէին ուզում հնազանդվել շահին: Վերջինս Ալիդուլի խանին կարգադրել էր քրդերի առաջնորդին գրավել իր կողմը, հույս տալ նրան, որ գրանով նա կարժանանա իր սիրալիք վերաբերմունքին⁴:

Պարսից շահի զորքերի գալուց անմիջապես հետո, 1795 թ. հուլիսի 27-ին, Դ. Կարենցին մի վարդապետ է ուղարկում Ալիդուլի խանի մոտ և էջմիածնի վանքի ու Վաղարշապատ գյուղի ունեցվածքը պաշտպանելու համար հատուկ պահապաններ խնդրում: Հաջորդ օրը նա ինքն է դնում խանի բանակը և բանակցություններ սկսում փրկադնի վերաբերյալ⁵: Ալիդուլի խանը այս մասին տեղեկացնում է Ադա Մահմեդ շահին, որը նրան իր կողմից լիազոր է կարգում նվերներն ընդունելու և անդորրագիրը տալու գործում⁶: Ալիդուլի խանը կաթողիկոսից պահանջում է 10000 թուման, բայց սա խնդրում է պակասեցնել և գումարը հասցնում է 4000-ի: Ալեքան իր մոտ կանխիկ չունենալով, Դ. Կարենցին պարտք

¹ Մատենադարան, ձեռ. № 4331, էջ 79ա:

² Յիշատակարան աղգալին արդեան պատմութեան համար, «Կառուկ հայոց աշխարհին», 1862 թ., № 4, էջ 284:

³ Мирза-Адыгъзал-бек, Карабаг-наме, Баку, 1970, стр. 76.

⁴ Грамоты и другие исторические документы..., т. II, вып. II, стр. 95.

⁵ Մատենադարան, ձեռ. № 4481, էջ 352ա:

⁶ Грамоты и другие исторические документы..., т. II, вып. II, стр. 95.

է անում: Նա Ջաֆարդուլի խանից վերցնում է 400, Մարագալի Ահմեդ խանից՝ 200 թուման¹:

Երևանի պաշարումը տևում է մեկ ամսից ավելի (35 օր) և այդ ընթացքում Արարատյան երկիրը ենթարկվում է մեծ ավերմունքների: Վարդան Օձնեցին պատմում է.

«Իսկ Ալիդուլի խան սարգար, լետ բազում անգամ լորդորելով զխանն Երևանայ գալ ի հնազանդութիւն շահին և ընդդիմանալով նորա, զայլրացեալ լոյժ, պատերազմեցաւ ընդ բերդականացն Երևանայ դաւուրս ինչ և անդէն սիրեալ զգորլս իւր լԱլլարատ գաւառ սասպատակեաց զամենայն երկիրն Գաւնոյ առ Հրազդան դետով, քանդեալ աւերեաց զչինուածս տանց և հուր արկեալ այլեաց զամենայն արմտիս երկրիս նոցա, զոր լայնժամ հնձեալ դիզեալ էին»²:

Պաշարված երևանցիները, այնուամենայնիվ, հույս ունեին, որ Հերակլը օգնություն կգար իրենց: Նրանք համառորեն դիմադրում էին և շատ ֆլյասներ հասցնում թշնամուն: Մտեղծված դժվարությունների մասին Ալիդուլի և Ջաֆարդուլի խաները նամակով հալտնում են շահին: Նրանք գրում են, որ լուր է տարածվել Հերակլի գալու մասին և Երևանի Մահմեդ խանը շարունակ ձգձգում է շահի պահանջները կատարելը: Իր պատասխան նամակով շահը կարգադրում է, որ Երևանը պաշարած զորքերը մնան իրենց տեղում և եթե Հերակլը գա, սպա աշխատեն ամրանալ որևէ տեղում: Այս դեպքում նա արգելում է Հերակլի հետ կովի բռնվել և երզվում է, որ ինքը հինգ օրով ծալալ կգա Երևան և այնպես կհարձակվի վրացիներին վրա, որ նրանցից ոչ մեկին կենդանի չի թողնի: Այ-

¹ Մատենադարան, ձեռագիր № 4481, էջ 351բ: Հետաքրքրական է այդ գումարի բաշխումը: 1200 թուման դնում է Ալիդուլի խանին, շահին՝ 1000 թուման, Ջաֆարդուլի խանին՝ 250, խանի սենեկապետին՝ 55, հանդերձապետին՝ 35, զանձակիցի Յազուր խանին, որը եկել էր երկու կողմերին հաշտեցնելու համար՝ 12 թուման, Ջաֆարդուլի խանի ծառաներին և բարկամաներին՝ 30, Ալիդուլի խանի ծառաներին՝ 150, զանձապետին, որը նաև էջմիածնի պահապանների պետն էր՝ 20 (Մատենադարան, ձեռագիր № 4331, էջ 84բ), ահ'ս նաև կես, Հայոց պատմություն, 5. Գ, էջ 881:

² Մատենադարան, ձեռ. № 4331, էջ 85ա-85բ:

նուհետև, շահը թվարկում է այն ուժերը, որոնք Երևանը պաշարողներին օգնություն կզան, դրանք ընդամենը 1300 հոգի էին լինելու, որոնցից 400 հոգին ուրժիացիներ՝ Ամիր Ասլան-բեկ Ավշարի հրամանատարություն տակ, 400 հոգի Մաբադալցից, 500 հոգի Նախջիհանից՝ Սալի-բեկի հրամանատարությամբ¹:

Երևանը պաշարող զորքերը բերդը ուժեղացնելու համար կարեք ունեին թնդանոթներին ձիշտ է, նրանք իրենց հետ հրասանդեր ունեին, բայց լավ հրետանավորներ չկային, և այդ զորքը անհաջող էր գնում: Ծահը Երևան է ուղարկում հրետանավոր Շաղ Աղա Սաղըղ խանին և կարգադրում նրան այսպես կոչված «խուզամիրիթինյան հրասանդը»՝ Արարազի, Մարանդի ու Նախիջևանի վրայով ուղարկել Երևան, ուղարկվում է նաև կապար²: Ծահը գրում է Երևանը պաշարած իր եղբայրներին, որ նրանք զգուշ լինեն: Նա Երևան է ուղարկում նաև 25 հավատարիմ ավշար զինավորների:

Աղա Մահմեդի այս նամակները ընկնում են վրացիների ձեռքը և նրանց կողմից ուղարկվում Գուրգոթիչին³:

Աղա Մահմեդ շահը այս ժամանակ պատրաստություններ էր տեսնում Վրաստանի վրա արշավելու համար, նա փորձում է համոզել Ուսմա խանին, որ նա հարձակվի Կախեթի վրա: Իսկ շարեցիներին առաջարկում է հարձակվել Վրաստանի վրա՝ փոխարենը խոստանալով նրանցից լուրաքանչլուրին վճարել 500 ուլի⁴:

Աղա Մահմեդ շահը չի կարողանում հաղթահարել Շուշիի պաշտպանների դիմադրությունը, որոնք հաճախ դուրս էին գալիս ամրոցից և հարձակումներ կատարում պարսից զորքերի վրա: Քիչ նեղություն չէին հասցնում պարսիկներին նաև այն 12 հազար տուն հալերը, որոնք ամբացել էին Շուշին շրջապատող կիրճերի մեջ և շարունակ թիկունքի

հարվածում էին պաշարողներին¹: Ծահը 33 օր Շուշին պաշարելուց հետո չի կարողանում գրավել այն և հրաման է արձակում ավերել շրջակայքը: Նա մի նամակ է ուղարկում Երևանը պաշարածներին (նամակը հասցեագրված էր Ջաֆար-ղուլի խանին), որ ինքը մտադիր է ձմեռել Շուշիի մոտ, բայց մինչ այդ Շուշիի մոտ թողնելով Սուլեյման խանին, ուղում է 20 հազար զորքով արշավել Վրաստանի վրա: Ուստի, հրամայում է Ջաֆար-ղուլի խանին Երևանի մոտ թողնել չորս հազար զորք և Ֆնացածով պատրաստ լինել իր մոտ գալու: Իսկ եթե Երևանի խանը ցանկանա հնազանդվել և պատանդներ հանձնել, այդ դեպքում հրամայում է Երևանը հանդիսաթողնել²: Մրանից հետո շահը գնում է Գանձակ: Այս նամակը ևս ընկնում է վրացիների ձեռքը և ուղարկվում Գուրգոթիչին³:

Գանձակի Ջավադ խանը, որ անցել էր Աղա Մահմեդ շահի կողմը և մեծ ծառայություններ էր մատուցում նրան Անդրկովկաս կատարած արշավանքի ժամանակ, իր մարդկանցից մեկին՝ Յաղուր խանին ուղարկում է Երևան, որպեսզի նա հաշտություն համար միջնորդ հանդիսանա Երևանի Մահմեդ խանի և Ալի-ղուլի խանի միջև⁴:

Երևանի դրությունը այս ժամանակ չափազանց դժգոհ էր: Զրկված լինելով արտաքին որևէ օգնությունից, Մահմեդ խանը վախենում էր, որ ի վերջո շահը կարող էր իր բոլոր ուժերը կենտրոնացնել Երևանի վրա և այն ժամանակ ոչ ոք չէր կարող երաշխավորել ոչ միայն քաղաքի բնակչության, այլև բերդում փակված մեծամեծների կյանքի համար, այնպես որ խանը նախամեծար է համարում շահին հպատակություն հայտնելու հետագա անհույս դիմադրությունից: Այս հարցում քիչ դեր չի խաղում նաև գանձակեցի Յաղուր

¹ Грамоты..., т. II, вып. II, стр. 95.

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում, էջ 93:

⁴ Նույն տեղում, էջ 93—94:

¹ Լեո, Հայոց պատմություն, հատ. 9, էջ 879:

² Н. Дубровин, История войны..., т. III, стр. 34—35.

³ Նույն տեղում, էջ 35:

⁴ Մատենադարան, ձեռ. № 4481, էջ 352ա:

խանը, որ բարեկամական կապեր ուներ Մահմեդ խանի հետ¹:

Հաշտութիւնը Երեւանի խանի և Ալիդուլի խանի միջև կնքվում է 1795 թ. օգոստոսի վերջերին²: Մահմեդ խանը պարտավորվում է լինել Աղա Մահմեդ շահի հպտակը, հարկեր տալ նրան, պահանջի դեպքում զորքով և զենքով օգնել նրան: Որպես երաշխիք վասալական այս պարտավորութիւնների կատարման, նա կնոջը և նորածին որդուն պատանդ է ուղարկում: Ալիդուլի խանը վերցնում է պատանդները և օգոստոսի 28-ին զորքերով հեռանում դեպի Գանձակ, ուր շահը պատրաստվում էր Վրաստանի վրա հարձակվելու³: Արարատյան երկրում վերահաստատվում է խաղաղութիւնը: Կաթողիկոսը մարդ է ուղարկում Արշավանքից էջմիածնի անասունները ետ բերելու համար:

Ալիդուլի խանի զորքերը միանում են շահի զորքերին և հարձակվում Վրաստանի վրա: Վրացական զորքերը վճռական ճակատամարտում պարտութիւն են կրում և սեպտեմբերի 12-ին ընկնում է Թիֆլիսը: Քաղաքի բնակիչները չէին կարողացել փախչել և նրանց մեծ մասը սրի է քաշվում, իսկ մնացածները գերի են տարվում: Քաղաքի փողոցները ներկվում են հաղարար զոհերի արյունով:

Յոթ օր քաղաքը թալանելուց, ավերելուց, հրկիզելուց և բնակչութիւնը կոտորելուց հետո շահի զորքերը, ժանրաբեռնված հարուստ ավարով և հաղարար գերիներով, շարժվում են դեպի Գանձակ, իսկ հետո՝ Մուղանի դաշտ և բանակ դնում այնտեղ:

Աղա Մահմեդ շահի այս արշավանքը մի սոսկալի դժբախտութիւն էր անդրկովկասյան ժողովուրդների՝ հայերի, վրացիների ու ադրբեջանցիների կյանքում: Առանց այդ էլ ներքին կոիմներից խիստ տուժած և քայքայված բնակչութիւնը կրեց այնչիտ անավոր և կործանիչ մի հարված: Նրան-

ցից տասնյակ հազարավորներ սպանվեցին կամ գերի սարվելով վաճառվեցին հեռավոր երկրներում: Այդ դժբախտութիւնների պակասը լրացրին արշավանքի հետևանքը հանգիսացող սոփա ու համահարակները:

Աղա Մահմեդ շահի 1795 թ. արշավանքը Երևանի խանութիւնը համար այն հետևանքը ունեցավ, որ այն դուրս բերվեց Արեւելա-վրացական թագավորութիւն կախվածութիւնից և կրկին զարձակեց պարսից պետութիւն մարզերից մեկը:

Գ. ԵՐԵՎԱՆԻ ԵԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ 1796 թ. ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԱՐՇԱՎԱՆՔԻ ԺԱՄԱՆԱԿ

Աղա Մահմեդ շահի արշավանքը խիստ թուլացրել էր Ռուսաստանի հեղինակութիւնը Անդրկովկասում և պայմաններ էր ստեղծել այնտեղ պարսից կենտրոնական իշխանութիւն ամրապնդման համար, ուստի ռուսական կառավարութիւնը 1795 թ. հոկտեմբեր ամսից պատրաստութիւն է տեսնում շահի դեմ արշավելու համար:

1795 թ. հոկտեմբերի 18-ին Պետական խորհուրդը գեներալ Գուդովիչին կարգադրում է անել ամեն բան Վրաստանը և Ռուսաստանին հաճատարիմ խանութիւնները Աղա Մահմեդ շահի հարձակումներից ազատելու համար: Այս ժամանակ ենթադրվում էր զորքերը ցամաքային ճանապարհով տանել դեպի Դերբենդ, իսկ նավատորմը շարժվելու էր դեպի Սարա կղզին: Պետական խորհրդի որոշման մեջ Երևանի մասին ասվում էր, թե նպատակահարմար չէ այնտեղ զորք ուղարկելը, որովհետև այնտեղի խանը և ժողովուրդը Վրաստանից կախյալ են եղել և շատ հնարավոր է, որ Անդրկովկասում ռուսական զորքերի հայտնվելուց հետո, Երևանը կամավորապես ենթարկվի վրաց թագավորին: Բացի դրանից, զորքեր չուղարկելով այնտեղ, կարելի էր խուսափել թուրքերի հետ հնարավոր բախումներից¹:

Պետական խորհուրդը սխալվում էր, կարծելով, թե երբ առանձին հայտնվին Անդրկովկասում, Երևանը նորից կեն-

¹ Մատենադարան, ձեռ. № 4331, էջ 85բ, տե՛ս նաև ձեռ. № 4451, էջ 352ա:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

¹ Н. Дубровин, История войны..., т. III, стр. 67.

թարկվելը Վրաստանին: Բանն այն է, որ պարսից կենտրոնական իշխանությունների անհամաձայնությունը Երևանի վրա բավական ամրապնդվել էր: Շահը իր մարդկանցից մեկին՝ Թավաքլի խանին 400 զինվորներով բերդապահ էր կարգել Երևանում՝ և զբաղվել խիստ հսկողություն սահմանել Մահմեդ խանի ու նրա հպատակների նկատմամբ: Ուստի, անկախ այն բանից, թե խանի համար Վրաստանի գերիշխանությունը գերադասելի էր Աղա Մահմեդ շահի տիրապետությունից, նա ի վիճակի չէր առանց զրոսի օգնություն վերահաստատելու նախկին վիճակը:

Հոկտեմբեր ամսին շահը Երևան է ուղարկում Սուլեյման սարդարին և Մահմեդ խանին հրավիրում իր մոտ՝ Մուղանի դաշտ: Սուլեյմանը իր հետ բերել էր նաև հրամանագիր (խիլա) կաթողիկոսի անունով և Ղ. Կարնեցին այն ստանալու համար ստիպված է լինում նվերներ տալ, որից և «...անտպնելի փասակրութիւն եղև և ի գորգով և լալոց դատարկեցաք», — գրում է նա¹:

Ռուսական արշավանքի պատրաստությունները կրկին ոգևորում են Ղ. Արղունիանին: Նա ռուսաց հրամանատարությունը բազմաթիվ տեղեկություններ է ուղարկում Հալաստանի ու նրան սահմանակից երկրների մասին: Նա գտնում էր, որ ռուսները պետք է արշավեն ոչ թե Թիֆլիսի, այլ Դերբենդի վրայով: Այդ մասին նա 1795 թ. դեկտեմբերի 15-ին Գրիգորիոպոլից Պետերբուրգ՝ Ստեփան Տեր-Սահակյանին ուղարկած մի նամակում գրել է հետևյալը.

«...գրելոց եմ գրաֆին, եթէ միայն ի վերայ Թիֆլիզու գնան, ոչ ինչ օգնեն, այլ աւերակաց դիւրութեամբ տիրեն, զի թշնամին կործանեաց վասն դոցա: Իսկ եթէ ի վերայ Դերբենդու և Գանջալու գնան ի վերայ Բաքուայ՝ նախ զՇաքի, Շրուան ի ձեռն առնուն դիւրեաւ և ապա զԳինջալ առնուն, անտի կարեն օգնել հալոց Երևանու և ալլոց, ևս զերկուցն՝ որք ի Պարսս են: Եւ եթէ Շուշու խանն տակաւին ի լամբոցին իցէ, միաւորի ընդ մերսն և վերջացուցանիցեն զկոտա-

ծրն» (Աղա Մահմեդ շահին—Վ. Գ.): Այնուհետև նա գրում է. «...թէ գրաֆ Սուլթորովն առաքեսցեն, միանգամայն բանն ի լաւ կողմն իսկոյն վերջանայ, և ի սկզբանն՝ 1780 թուին և ի լուծվարի մեկն նա էր կարգեալ ի վերայ այսմ գործոյ, նա եկ առ իս և զրեաց զամենայն ինչ ի տան Թուրքինովին, բայց լետոյ լալլ փոխեցաւ, և ինքն լառաջ ունէր կամք լինիլ ի լայն կողմունս»:

Նույն նամակի վերջում Ղ. Արղունիանը ավելացնում է. «Եթէ զգա դնեն ընդ Սուլթորովին, իսկոյն կոտածի եղբայրն և ամենայն զօրքն լետ դառնալոց են և վերջացուցանելոց: Եթէ ի գարնան լանկարծ տասն հազար զօրք առաքեն ի Սուտրապատ աւերել, այն լինի հատուցումն անիծելոյն»¹:

Ռուսաց կառավարության որոշմամբ 1795 թ. դեկտեմբերին Թիֆլիս է ժամանում 2000 հոգուց բաղկացած ռուսական մի շոկատ՝ Վրաստանը Աղա Մահմեդ շահի նոր ոտընձգություններից պաշտպանելու համար:

Ռուսական արշավանքի պատրաստությունները և այս շոկատի Թիֆլիս հասնելու լուրը նոր թափ է տալիս Երևանի հայությունից ազատագրական շարժմանը: 1796 թ. հունվարի 27-ին Գարրիել Յուզբաշին նամակ է գրում Հերակլի թոռ Դավիթ սարգարին և հայտնում, թե Երևանում լուր է ըստացվել ռուսական զորքերի Վրաստան գալու մասին: Նա խնդրում է Դավիթից հայտնել ճշմարտությունը, թե ինչո՞ւ են նրանք ժամանել և ո՞ւր են գնալու: Եթե ազատագրվելու հույս կա, խնդրում է կանխապես իմաց անել, որպեսզի իրենք

¹ Մատենադարան, ձեռ. № 4331, էջ 89ր:

² Նույն տեղում, ձեռ. № 4481, էջ 355ր:

¹ Մատենադարան, ձեռ. № 2951, էջ 86ր.—87ր: Այս հետաքրքրական փաստաթուղթը փոքր կրճատումներով՝ ուղևերենի թարգմանած հրատարակված է Ազ. Երիցյանի խմբագրած ամսագրում (տե՛ս Письма архиепископа Иосифа Аргутинского о Грузин (1795—1796 гг.) „Кавказская старина“ 1872 г., № 2, стр. 30—31) հետազոտում սրանից օգտվել են՝ Ն. Գուբերովից (История войны... т. III, стр. 58), Գ. Ա. Եղյանը (Сношения Петра Великого с армянским народом. СПб., 1898, стр. CIV. Լեռն, (Հայոց պատմություն, հ. Գ, էջ 886) և Մ. Ենքուիսյանը (Из истории русско-армянских отношений, кн. I, стр. 74—75).

ուրախ հոգով սպասեն ընդհանուր բարեհաջողութեանը, իսկ եթե ոչ, որպեսզի ընդունեն նախազգուշական միջոցներ: Նամակի վերջում Գարրիկը ցավակցութեամբ է հայտնում պարսկական արշավանքի հետևանքով Վրաստանին հասած դժբախտութեանների առթիվ¹:

Նույն օրը Գարրիկը Յուզբաշին մի ուրիշ նամակ է ուղարկում Թիֆլիս՝ Միշկար բաշին: Այդ նամակում ասվում է, որ դրանից առաջ Գարրիկը իր մարդկանցից մեկի՝ Հովսեփի միջոցով նամակ է ուղարկել Միշկար բաշին, բայց պատասխան չստանալով, ծայրահեղ տարակուսանքի մեջ է այժմ նրա մոտ տաս օրով ուղարկում է Դավիթ Չարուկին և խընդրում է հաղորդել, թե ո՞ւր են գնալու ռուսական զորքերը և արդյո՞ք իրենց՝ քրիստոնյաներին օգնություն լինելու է, թե պետք է հուսահատվեն: Նա գրում է, որ խանի կարգադրություն համաձայն ինքը պատվիրել է Դավիթ Չարուկին բանավոր հաղորդել մի շարք բաներ²: Պարզվում է, որ Դավիթ Չարուկը բանավոր պետք է հաղորդեր այն ամենը, ինչ վերաբերում էր Երևանի խանին: Նրա հաղորդումից, որ գրի է առնվում և ուղարկվում Գուդուպիշին, երևում է, որ Մահմեդ խանը շտապ կերպով ուզում էր իմանալ ռուսների մտադրությունների մասին: Նա իր մոտ էր կանչել Գարրիկը Յուզբաշուն և հարանել, թե Աղա Մահմեդ շահը իրեն կանչել է իր մոտ և եթե Գարրիկը հուսալի բարեկամ ունի Թիֆլիսում, ապա թող նրա միջոցով իրեն տեղեկություններ հասցնի ռուսների մասին: Սա՛նը ասում էր, որ եթե ռուսները նպատակ ունեն իրեն օգնել, ապա ինքը շահի մոտ չի գնա: Սա՛նը խնդրում է այս մասին հաղորդել Հերակլ Բ-ին³:

1796 թ. փետրվարի 7-ին Հերակլը Գարրիկի նամակները վրացերեն թարգմանությամբ ուղարկում է Պետերբուրգ՝ իշխան Ճավճավաձեին, որպեսզի նրանք ներկայացվեն ռուսական իշխանություններին:

Վերոհիշյալից պարզորեն երևում է, որ Երևանի խանը

¹ Грамоты..., т. II, вып. II, стр. 124.

² Նույն տեղում, էջ 126:

³ Նույն տեղում:

չէր ցանկանում մնալ պարսից շահի տիրապետության տակ: Նա շատ էր վախենում Աղա Մահմեդ շահից և այս պատճառով խուսափում է իր մտադրությունների մասին գրավոր հաղորդելուց: Ռուսական երկու դումարատակների Թիֆլիս հասնելը որոշ հույսեր էր տվել նրան, ինչպես և Երևանի հայերին, ուստի նրանք օգնություն են խնդրում: Սակայն այդ օգնությունը չէր կարող լինել: Ինչպես տեսանք, ռուսները թուրքերին չանհանգստացնելու համար չէին ուզում մտնել Երևանի խանության սահմանները, իսկ Հերակլը ի վիճակի չէր այդ անել իր թուլության պատճառով:

Մինչ Վրաստանից պատասխան ստացվելը, Երևանի խանը ստիպված էր գնալ Աղա Մահմեդ շահի մոտ: Նա հարուստ նվերներ է պատրաստում, կաթողիկոսից էլ վերցնում է 200 թուման և 7 շորի ու գնում Մուղանի գաշտ⁴: Շահը լավ է ընդունում Մահմեդ խանին, բայց, իհարկե, ոչ այն բանի համար, որ վերջինիս նախնիներն էլ Ղաջարներից էին, այլ որովհետև նա կամենում էր Արարատյան երկիրը վերջնականապես հանել վրացական տիրապետությունից և նրա տիրակալին մշտապես իրեն հնազանդվածների շարքում ունենալ: Նա խանին հաստատում է իր պաշտոնում և կարգադրում էր տալ նրանից վերցված պատանդները⁵: Այնուհետև նա խանի վրա պարտականություն է գնում վերադառնալուց անմիջապես հետո իրեն ուղարկել 100 ուղտ:

Երևան հասնելուց հետո խանը շահի այս պահանջը կատարելու համար 14 ուղտ էլ վերցնում է Էջմիածնից⁶: Ղ. Կարենցին ստիպված է լինում 1795 թ. դեկտեմբերի կեսերին ունի Մահմեդ Վելի բեկի հետ նամակ ուղարկել Կարին և այնտեղ բնակվող մի հայ հարուստից՝ պարոն Հայրապետից խընդրել 10875 դուռուշ՝ ուղտեր գնելու համար⁷:

¹ Մատենադարան, ձեռ. № 4331, էջ 80բ—90ա:

² Շահը նվերներ է ուղարկում կաթողիկոսին. «...առաջ է վասն կաթողիկոսի շնորհակալութիւն հրովարտակաւ զպարզես զիպաղաց», Ղ. Կարենցին ստիպված է լինում հրովարտակարերին տալ 100 թուման (Մատենադարան, ձեռ. № 4331, էջ 90ա):

³ Մատենադարան, ձեռ. № 4881, էջ 360բ:

⁴ Նույն տեղում, էջ 357բ—358ա:

Ռուսական հրամանատարութիւնը շարունակում էր արշավանքի պատրաստութիւնները: Որոշված էր սկսել այն 1796 թ. վաղ գարնանը: Ռազմական գործողութիւնները սկսվելու էին երկու կողմից՝ Կասպիականի ափից և Վրաստանից: Կոմս Զուբովի զորքերը Կասպից ծովի ափերով շարժվելու էին դեպի հարավ և Բաքվում միանալու էին նավատորմի հետ: Իսկ Վրաստանում եղած զորքը, որ երկու գումարտակից դառնալու էր կորպուս, պետք է գնար Ղարաբաղ, վերականգներ հայ մելիքներին իրենց իշխանութիւն մեջ, օգներ շահի տիրապետութիւնից ազատվել ձգտող ադրբեջանական խաներին, որից հետո գալու է Քուռի ու Արաքսի միացման վայրը և այնտեղից կապ էր հաստատելու Վ. Զուբովի զորքերի հետ: Երևանը Վրաստանին հպատակեցնելու գործը, արդեն հայտնի պատճառներով, թողնվում էր Հերակլ Բ-ին¹:

Աշնանը ռուսական զորքերը շարժվելու էին դեպի հարավ՝ «Աղա Մահմեդ խանի իշխանութիւնը և ուժը ոչնչացնելու համար», իսկ նավատորմը դեսանտ էր հանելու Գիլանում՝ շահի եղբայր Մուրտազազուլիին այնտեղ խան դարձնելու համար²: Վերջինս գտնվում էր Ռուսաստանում և վալելում ռուսաց կառավարութիւնի վստահութիւնը:

Ինչպես երևում է, ռուսական արշավանքը մեծ փոփոխութիւններ էր մտցնելու Անդրկովկասի կյանքում: Այնտեղ վերջնականապես վերացվելու էր պարսից կենտրոնական իշխանութիւնի ազդեցութիւնը և բացի այդ, հենց բուն Պարսկաստանում մեծ հարված էր հասցվելու շահին: Այդ բանը ևս, վերջին հաշիվով, մեծապես պետք է նպաստեր ռուսական իշխանութիւնի գերքերի ամրապնդմանը Անդրկովկասում: Արդեն տեսանք, որ ռուսական հրամանատարութիւնը թուրքերին չանհանգստացնելու համար չէր կամենում ռուսական զորքեր ուղարկել Երևանի խանութիւն, այլ առաջարկում էր այդ բանը անել Հերակլին: Վերջինս, բավական երկար ժամանակ հանդիսանալով Երևանի խանի սյուզերներ, թուրքերի աչ-

քում միանգամայն իրավասու էր նման միջոցների դիմել և նրանք դրա դեմ բողոքելու հիմք չէին կարող ունենալ: Արդ, եթե ռուսական արշավանքը հասներ իր նպատակին, այն է՝ ոչնչացնէր շահի ազդեցութիւնն ու իշխանութիւնը, այն ժամանակ, անշուշտ, Հերակլը հնարավորութիւն կունենար երկվանը կրկին իրեն հնազանդեցնելու:

Մինչ Ռուսաստանում արշավանքի պատրաստութիւններն էին գնում, Անդրկովկասում սկսվում են նոր կռիւներ: 1796 թ. գարնանը Աղա Մահմեդ շահին լուր է հասնում, որ Պորասանում իր դեմ խռովութիւններ են սկսվել, այս պատճառով մարտ ամսի կեսերին նա թողնում է Մուղանի դաշտը և գնում այնտեղ: Օգտվելով շահի բացակայութիւնից, Ղարաբաղի Իբրահիմ խանը որոշում է վրեժխնդիր լինել Գանձակի Զավադ խանից, որը 1795 թ. արշավանքի ժամանակ մեծ ծառայութիւններ էր մատուցել ներքինի շահին: Իբրահիմին է միանում նաև Ումմա խանը և նրանց զորքը պաշարում է Գանձակը: Գանձակի վրա է արշավում նաև Հերակլ Բ-ի 3000 զորքը՝ արքայազն Ալեքսանդրի հրամանատարութիւնի տակ, բայց պարենի պակասի պատճառով վրաց զորքը ցրվում է: Մալխա ամսին Գանձակի տակ մնում են ընդամենը հարյուր վրացական զինվորներ³:

Գանձակի պաշտպանները ծանր պայմաններում էին: Նրանց շարքերը նոսրացնում էին սողն ու վարակիչ հիվանդութիւնները: Շուտով Իբրահիմ և Ումմա խաները լուր են ստանում, թե Հերակլը 7000-անոց զորքով գալիս է Գանձակի վրա: Չկամենալով հաղթութիւն պտուղները կիսել նրա հետ, նրանք շտապ հաշտութիւն են կնքում Զավադ խանի հետ և ռազմատուգանք վերցնելով հեռանում այնտեղից²:

Երբ Գանձակը պաշարված էր, Աղա Մահմեդ շահը իր պաշնակցին օգնելու համար կարգադրում է Երևանի և Նախիջևանի խաներին իրենց զորքերով օգնութիւն գնալ Զավադ խանին: Պաները, չկամենալով պատերազմել, շատ դանդաղ են պատրաստութիւններ տեսնում և ճանապարհ են ընկ-

¹ Н. Дубровин, История войны..., т. III, стр. 80. 84-е նաև ЦГВИА, ВУА, д. № 2799.

² Նույն տեղում, էջ 81—82:

¹ Грамоты..., т. II, вып. II, стр. 152.

² Նույն տեղում:

նում այն ժամանակ միայն, երբ Ջափազ խանը արդեն պատանդներ և ռազմատուգանք էր սպիլ պաշարողներին¹:

1796 թ. գարնանը կոմս Վ. Ա. Ջուբովը ժամանում է Ղզլար, այնտեղ է գալիս նաև Հ. Արղուիթյանը, որը հրավիրված էր արշավանքի ժամանակ ուղեկցելու կոմսին: Հ. Արղուիթյանը Անդրկովկասի վերաբերյալ շատ խորհուրդներ է տալիս նրան և բացի այդ գրավոր զեկուցագիր է ներկայացնում, որով խնդրում է օգնություն ցույց տալ հայ ժողովրդին:

Ռուսական հրամանատարությունը արշավանքի ծրագրի մեջ փոփոխություններ է մտցնում, որոշվում է Վրաստան միառժամանակ նոր զորք չուղարկել, որովհետև Հերակլը չէր կարողանում նրանց ապահովել պարենով²: Հիմնական ուժերը կենտրոնացվելու էին Կասպից ծովի ափերին՝ Դերբենտ—Բաբու—Շամախի գծի վրա:

1796 թ. ապրիլի 18-ին ռուսական զորքերը դուրս են գալիս Ղզլարից և շարժվում դեպի հարավ: Մայիսի 10-ին նրանք գրավում են Դերբենդը: Հ. Արղուիթյանը այնտեղ կոչ է գրում՝ ուղղված տեղական հայերին և Անդրկովկասի հայ բնակչությանը, որով հորդորում էր նրանց ամեն կերպ օգնություն ցույց տալ ռուսական զորքերին³: Շուտով ռուսներին են հանձնվում նաև Ղարան ու Բաքուն: Հերթը հասնում է Գանձակին: Ռուսական զորքերի այս հաջողությունները պայմանավորվում են նաև այն բանով, որ այդ վայրերի ազդեցությանցի և հայ աշխատավորները մեծ աջակցություն են ցույց տալիս նրանց: Հայտնի է, որ Դերբենդը ռուսներին հանձնվից քաղաքային բնակչության ճնշմամբ և որ Բաքվի բնակիչները ուրախությամբ ընդունեցին Վ. Ջուբովի կոչը և կամավորապես քաղաքի դռները բաց արեցին նրա զորքերի առաջ:

¹ Լեո, Հայոց պատմություն, 5. Գ, էջ 883: Այնուհետև Լեոն գրում է, թե զրանից հետո Աղա Մահմեդ շահը իր մոտ է կանչում Նախիջևանի Քյալբալի խանին և կուրացնում նրան: Սա ճիշտ չէ, Քյալբալի խանը, ինչպես կոեսնենք, կուրացվել է ոչ թե այս ժամանակ, այլ հաջորդ՝ 1797 թվականին:

² Н. Дубровин, История войны, т. III, стр. 91.

³ ЦГВИА, ВУА, д. № 280, л. 3—4.

Դրական վերաբերմունք էին ցույց տալիս նաև այս շրջանների ազդեցական խաները¹:

Ուշագրավ է, որ կոմս Ջուբովի արշավանքի ժամանակ Հ. Արղուիթյանը նամակագրական կապ է ունեցել մեծ զորավար Ա. Վ. Սուվորովի հետ և տեղեկություններ ուղարկել նրան այդ արշավանքի մասին: 1796 թ. գարնանը պարոն Գողոսին (քաղ. Գրիգորիսով) հասցեագրված Հ. Արղուիթյանի նամակից երևում է, որ վերջինս Ա. Վ. Սուվորովին տեղեկություններ է հաղորդել Դերբենդի գրավման և այնտեղի հայերի՝ ռուսներին ցույց տված հավատարմության մասին, «...ծանուցանելն գրաֆ Սուվորովին կողմանցս որպիսություն, առումն Գարբանդու ամենայն պարագայի ք, զհաստատումս ինն հայոցն ի Գարբանդ կղևոցս»²:

Ռուսական արշավանքը նոր հույսեր է ներշնչում Երեւանի խանին: Նա լուրջ մտադրություն ուներ Ռուսաստանի տիրապետությունն ընդունելու, որպեսզի զոնն գրանով կարողանա ազատվել շահի ճնշումներից: Նա Գարբիել Յուզբաշու և Գ. Սուբովի միջոցով նամակագրական զաղտնի կապ է հաստատում կոմս Ջուբովի հետ և հավատարմություն խոստանում նրան³: Գ. Սուբովը պատմում է, թե ժամանակում էր անցնել Ռուսաստանի տիրապետության տակ, որպեսզի գրանով իր տիրույթները վտանգից զերծ պահի, որովհետև նա միշտ վախենում էր Մահմեդ շահի ճնշումներից⁴:

1796 թ. մայիսի սկզբներին Աղա Մահմեդ շահը, Խորասանի ապստամբությունը ճնշելուց հետո, գալիս է Թեհրան և ամսի վերջին գնում Մազանդարան՝ այդ շրջանում ևս իր իշխանությունը ամրապնդելու համար: Շուտով նա գրավում է Մեշեդը և կողոպտում այն: Հետո նա մի շոկատ է ուղարկում Երևան, որովհետև կասկածում էր Երևանի խանի իրեն հավատարիմ լինելու վրա⁵: Պ. Գ. Բուսկովը գրում է, թե սրանից

¹ Очерки истории СССР (XVIII в. вторая половина), стр. 763.

² Մատենադարան, ձեռ. № 2951, էջ 104բ:

³ Е. Хубов, Описание дост. происшествий в Армении... стр. 7.

⁴ Նույն տեղում:

⁵ Н. Дубровин, История войны... т. III, стр. 170.

հետո Երևանի խանը ձերբակալվում է և կնոջ ու երեխաների հետ ուղարկվում Ղազվին¹: Որ շահը իսկապես ձերբակալել է խանին, ճիշտ է, բայց ոչ այս ժամանակ, այլ, ինչպես կոես- նենք ստորև, զրանից մեկ տարի հետո՝ 1797 թ. կեսերին:

Շահը կրկին փորձեր է անում անդրկովկասյան տիրող- ներին ուսաների դեմ հանելու համար: Այդ նպատակով Անդեր- կովկաս է ուղարկվում Ասկեր խանը: Վերջինիս հրահանգված էր համոզել Շաքիի, Շամախու և Գանձակի խաներին, որպես- ղի նրանք ուսաներին հրապուրեն Արաքսից հարավ՝ Արդեբի- լի շրջակայքը: Այստեղ նրանց վրա ճակատից հարձակվելու էր ինքը՝ շահը, թիկունքից հարվածելու էին Երևանում եղած զորքերը, իսկ Շամախու, Շաքիի ու Գանձակի խաները հար- ձակվելու էին աջ թևից²:

Սակայն, շահի այս պլանները չէին կարող իրագործվել, որովհետև խաները զերադասում էին բանակցությունների մեջ մտնել ուսաների, քան թե արյունարբու ներքինի շահի հետ:

Հերակլ Բ-ը շարունակ շտապեցնում էր ուսաներին: Նա հուսնիս ամսին նամակ է գրում ուսաց հրամանատարությունը և հայտնում, թե ինքը չի կարող իր ուժերով Գանձակը գրա- վել: Նա գտնում է, որ Գանձակի գրավումը պետք է հետա- ձգել աշնանը, որովհետև այն վճռող է հանդիսանալու նաև Երևանի համար: Կոմս Վ. Զուբովը հայտնում է նրան, թե Գանձակի գրավումը մտնում է ուսական պլանների մեջ, իսկ Երևանի գրավումը թողնվում է Հերակլին, որովհետև ուսական զորքերի մերձեցումը թուրքական սահմաններին ձեռնառու չէ Ռուսաստանին³: Սրան Հերակլը պատասխանում է, թե ինքը չի կարող պարսիկներին Երևանից վճռել, որովհետև ուսա- կան զորքերը հեռու են և ինքը արդքան ուժեղ չէ⁴:

Երբ Հերակլի հանձնարարությունները իշխան Ճավճավաձեն Երևանի հալերի նամակը ուղարկում է Զուբովին, ապա վեր- չինս նորից հայտնում է, թե Հերակլը ինքը թող միջոցներ

ձեռք առնի պարսիկներին Երևանից վճռելու համար: Կոմս Վ. Զուբովի կարծիքով այդ գործը վրացիների համար դժվար չէր կարող լինել, որովհետև երևանցիները իրենք ևս ուզում էին ազատվել պարսիկներից և կոզնեին Հերակլին: Իսկ ուս- ների օգնությունը լինելու էր այն, որ նրանք Գանձակի կող- մից պետք է ապահովեին Վրաստանի պաշտպանությունը և հնարավորություն տալին Հերակլին Երևանը գրավելու¹:

Կոմս Վ. Զուբովը 1796 թ. աշնանը օգնություն է ստա- նում Ռուսաստանից և հոկտեմբեր ամսին մի զորաշղկա՝ գեներալ Ս. Մ. Ռիմսկի-Կորսակովի հրամանատարությամբ ուղարկում է Գանձակի վրա: Այնտեղ էին շարժվելու նաև Թիֆ- լիսում եղած ուսական զորքերը: Քաղաքը գրավելուց հետո նրանք, ինչպես գիտենք, պետք է միանալին ու գնալին Քու- ուի ու Արաքսի խոռոչները վալըր, ուր նրանց էր սպասելու Վ. Զուբովը՝ զորքերի հիմնական մասով:

Գեներալ Ռիմսկի-Կորսակովի զորամասը արշավանքի ընթացքում մեծ դժվարությունների է հանդիպում և չէր կարողանա ժամանակին տեղ հասնել, եթե նրանց չօգնեք տե- ղական հալ բնակչությունը: Հալ գյուղացիները, որ մեծ սպա- սելիքներ ունեին այդ արշավանքից՝ նրանից էին սպա- սում մահմեդական տիրապետությունից իրենց ազատագրումը, Հ. Արղությանի առաջարկով օգնության են հասնում ուսանե- րին. նրանք պարեն են տալիս և իրենց սալիերով տեղափո- խում նրանց իրերը²:

Դեկտեմբերի 13-ին Գանձակի Զավադ խանը քաղաքը հանձնում է ուսաներին: «Վրաց պատմության» Ա մասում ասվում է, թե Գանձակի գրավումից հետո «...Երևանում, Հերակլ թագավորի օգնությամբ, հաստատվում է նրա զրածո և Աղա Մահմեդ խանի թշնամի Մահմեդ խանը և Երևանի խանությունը նորից դառնում է Վրաստանի հարկատուն»³:

Վերջերս հրատարակված «ՍՍՍՐ պատմության ուրվա- գծեր»-ում նույնպես ասվում է, թե Գանձակի հպատակեցման

¹ П. Бутков, Материалы..., т. II, стр. 428.

² Н. Дубровин, История войны, т..., III, стр. 170.

³ Նույն տեղում, էջ 175:

⁴ Նույն տեղում, էջ 177:

¹ Н. Дубровин, История войны..., т. III, стр. 181.

² Լեռ, Հայոց պատմություն, հ. 9, էջ 894:

³ История Грузии, ч. I, Тбилиси, 1950, стр. 444.

դեալք ի սովոյ քալլափոխել ոչ կարէին, ալլ անկեալ ի ճա-
նապարհի գողիս փշէին, և շատք ի հետաւորս գաղթէին,
վասն ալնորիկ ցիրուցան եղևն ամենալն բնակիչք աշխարհին
ալնմիկ, բազումք ի հալոց և սակաւք ի տանկաց անցին ի
Վրաստան, ի Սոմխէթ, լեբեան, ի Կարս և լաշխարհն Սար-
մատացոյ՝ ի Մոզզօք և ի Դզլարս¹:

Հեղինակի այս տողերը միանգամայն ճշմարտապատում
են, նա հետադարձ անձամբ տեսել է այդ գաղթականներից
ոմանց և լսել նրանց պատմութիւնը՝

«Ե գաղթելոց անտի տեսաք մեք զոմանս, որք պատ-
մեցին մեզ զսաստկութենէ սովոյն, որք վաճառեալ էին ի ծնո-
ղաց իւրեանց ի Վրաստուն վասն հացի, զի մէկ անձն արու
պատանեակ վաճառեալ էր երեսուն հօխալ կորեկի, զոր լա-
ւորս մեր զնոզն վաճառեաց ալլում երեք հարիւր մանէթ
արծաթի...»²:

Հ. Արղությանը Թիֆլիսից գրում է, թե բնակչութիւնը
տառապում է սովից և որ մարդիկ մի կտոր հացի համար
վաճառում են իրենց զավակներին, հավատափոխ լինում³:

Ծանր էր նաև Արարատյան երկրի վիճակը: Այստեղ ևս
զգացվում էր պարենի պակաս: Բացի գրանից, բնակչութիւնը
նեղվում էր արտասովոր ձմռան խիստ ցրտերից: Դ. Կարեն-
ցին 1797 թ. փետրվարի 14-ին գրել է.

«Իսկ զորպիսութեանց կողմանցս և մեր մինչ հարցեալ
էիր, այսպէս զիտասցես: Որպէս քանիցս գրեալ եմք, կան
ամենեքեան լողորմելութեան լաճ և լերկիւղ փակեցեալ, պա-
հանջմունքն և զրկանքն լարակալեալ և սղութիւն ցորենոյ և
ալլ բարեաց, որ լիտրն 1, փարալ է այսօր և ձմեռն խրս-
տագոյն»⁴:

Երևանի խանը, կամենալով կրկին վաստակել շահի
մատանութիւնը, իր պաշտոնյաներից մեկին ուղարկում
է նրա մոտ: Նա շահին ընծաներ ուղարկելու համար

որոշ բաներ էլ պահանջում է կաթողիկոսից՝ «...զծան-
րագոյն պահանջմունս արար ի մէնչ լընծալ շահին», գրում է
Դ. Կարենցին՝: Բայց վերջինս մերժում է՝ պատճառաբանե-
լով, թե իր կողմից ևս մարդ է գնալու շահի մոտ և նվերներ
է տանելու: Այսուհանդերձ, կաթողիկոսը շատ վախենում է՝
«Ուստի և ի սաստիկ կասկածի էաք, թէ ո գիտէ դառնալն
զինչ ցաւ է բերելոց մեզ»⁵:

Երևանի խանի ներկայացուցիչը վատ ընդունելութիւն է
գտնում շահի մոտ և ետ է վերադառնում: Նրա գալուց հետո
Շիրազի խան Հաջի Իբրահիմը, ինչպես նաև Թավրիզում սար-
դար նշանակված Ջաֆարդուլի խանը Դ. Կարենցուն նամակ
են գրում՝ հուսադրությամբ, թե շահը բարեկամաբար է տրա-
մադրված կաթողիկոսի նկատմամբ: Նրանք հայտնում են, որ
նա կարող է մարդ ուղարկել շահի մոտ⁶:

Մինչ այդ կարվեր, Երևանի խանը նոր պարտավորու-
թիւններ է գնում բնակչութեան վրա: Կաթողիկոսը պատմում է.

«Ապա Երևանու լիրքքն զմ թումանի չափ դրամ պա-
հանջեցին լողորմելի գիւղացւոց մերոց՝ թող զմաղթան, և
թող զայլեալ պահանջմունս, որոյ աղագաւ զնացաք լեբեան,
և ի խօսիլ ընդ խանին՝ նա բաշխեաց, իսկ նազիրն զաձ
թումանն միայն կթող և զալլն՝ պահանջեց և որչափ ինչ զըլ-
խացաւութիւն կրեցաք, օգուտ չեղև»⁷:

Ի լրումն այս ամենի, Ալիդուլի խանը հրաման է ար-
ձակում Արարատյան երկրից իրեն համար հալ օրիորդներ
հավաքել: Իմանալով այս մասին, Դ. Կարենցի կաթողիկոսը
կարգադրում է 8 տարեկանից վեր բոլոր աղջիկներին ամուս-
նացնել և երբ խանի ծառայողները կամենում են իրագործել
նրա հրամանը՝ Երևանի խանութեան մեջ խանին տանելու
օրիորդ ալլևս չէր մնացել⁸:

¹ Մատենադարան ձեռ. № 4501, էջ 407ա:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում:

⁵ Մ. Մսերեանց, Գատմութիւն կաթողիկոսաց էջմիածնի ի Սիմէօ-
նէ մինչ ցՅօվհաննէս, Մոսկուա, 1876, էջ 9:

¹ Մատենադարան, ձեռ. № 4331, էջ 91բ—92ա:

² Նույն տեղում, էջ 92ա:

³ Նույն տեղում, ձեռ. № 2951, էջ 121բ:

⁴ Նույն տեղում, ձեռ. № 4501, էջ 406բ:

Ղ. Կարնեցին ընծաներ է պատրաստում և Դավիթ ու Հովհաննես վարդապետների ձեռքով ուղարկում շահին, միաժամանակ նամակ է գրում նրան՝ հույսով «...զի քաղցրացուցցէ զսիրտ բնաւորին, որ զխնդիրսն մեր անտես չարարեալ, սաստեցէ երեւանցւոց՝ ձեռն քարշել ի մէջը»¹:

Աղա Մահմեդ շահը այս ժամանակ մեծ պատրաստութիւն է տեսնում Անգրիովկասի վրա կրկին հարձակվելու համար: Այդ նպատակով նա զենք և զորք է պահանջում Երեւանի խանից: Ղ. Կարնեցին 1797 թ. փետրվարի 14-ին գրել է.

«...շահն ի մեծի պատրաստութեան է, ոչր սակս և ալժմ կրկին Ձ թնդանօթս և Դ դոմբարալս և Ռ գնդակս է խնդրեալ տանիլ ի Դավրէժ, ուր և ինքն ի գարնանամտին իւրեանց գալոց է ճակատիլ ընդ լարտցելոցն: Թնդրեալ է և զխանն մեր Ռ հեծելովքն երկրիս: Ան որս ևթէ լորպիսի տառապանս կան բնակիչքն երկրիս, խոհեմութեամբզ կարես իմանալ»²:

Գ. Պուրովը գրում է, որ շահը կարգադրել է խանին ուղարկել 12 թնդանոթ և ինքը իր գանձերով նովրուզին շտապել մայրաքաղաք³:

Մահմեդ խանը, որ 1797 թ. հունվարին ոչնի Մատթեոսի ձեռքով խնդրանք էր ուղարկել կոմս Զուբովին՝ իրեն օգնելու մասին, բայց մերժում էր ստացել, նորից փորձ է կատարում ուսաներից օգնութիւն ստանալու համար: Նա 25 հոգու ուղեկցութեամբ Գեորգ Պուրովին ուղարկում է Թիֆլիս՝ Ղ. Արդությանի մոտ և խնդրում, որպեսզի վերջինս համոզի Հերակլ թագավորին և զեներալ Ռիմսկի-Կորսակովին պաշտպանելու իր երկիրը Աղա Մահմեդ շահից: Նմանօրինակ խնդրանքով նախիջևանցի հայ Մակար Մելիքովի միջոցով ուսաներին էր զիմել նաև նախիջևանի Քյալբալի խանը⁴:

Ռուսական զորքերը, որ հրաման էին ստացել հեռանալ

Անգրիովկասից, չէին կարող անել այդ, իսկ Հերակլը շտաթուլ էր: Այս է պատճառը, որ խաների խնդրանքը նորից մերժվում է:

Գ. Պուրովը անմիջապես պատասխան է ուղարկում խանին, որպեսզի նա ենթարկվի շահի կարգադրութիւններին՝ նախ չանցած Երևանի և Նախիջևանի խաները հարուստ նպերներով գնում են շահի մոտ, որը նրանց մեղադրում է դավաճանութեան մեջ և պատժի ենթարկում: Պուրովը գրում է, թե նա սպանել կտար Երևանի խանին, եթե նրա մեծափորներից մի քանիսը զթութիւն չխնդրեին նրա՝ համար: Նա կուրացնում է Քյալբալի խանին, իսկ Երևանի խանին բանտարկում է¹: Պանի գուլքը հարբունիս է բռնագրավվում²:

Պարզվում է, որ խանի գուլքի մի մասը պահված է եղել Էջմիածնում, ուստի Ղ. Կարնեցին, որ այդ ժամանակ Երևան էր եկել Ալիդուլի խանին զիմալորելու, ևս է դառնում Էջմիածինու «...պատճառսն դարձման մերոյ, թէ լատուկ մուպաշիր էր եկեալ ընդ սարտարին վասն ընչից մեր խանին, որ ի շահէն կալանաւորեցեալ էր, և զի առ մեզ ևս գոյր աւանդք խանին, դարձաք զի գալնս յանձնեացուք մուպաշիրին» — գրում է նա³:

Ալիդուլի խանը նվերի կարգով մի մեծ դրամազուխ

¹ E. Хубов, Описание дост. происшествий в Армении..., стр. 10—11.

² Ըստ Ռուսաստանում վրաց զեպան Գ. Ճավճավաձեի՝ 1797 թ. մայիսի 16-ին վրաստանից ստացած մի գրութեան, շահը Երևանի խանից պահանջում է 500.000 սուբլի, սպանալով շտաբու զեպրում նրան կախել: Վերջինս կանխիկ առիւն է 200.000 սուբլի, իսկ մնացածի համար վաճառում իր ունեցվածքը (Грамоты... т. II, вып. II, стр. 163): Այնուհետև ասվում է, թե նախիջևանի Քյալբալի խանը կուրացվում է և սպանվում: Այս վերջին տեղեկութիւնը ճիշտ չէ: Քյալբալի խանը չի սպանվում, այլ կուրացվելուց հետո բանտարկվում է: Հետագայում նա վերադառնում է Նախիջևան, իսկ այնակից էլ շտա շանցած գալիս է Երևան, ուր հյուրընկալվելով իր բարեկամ Մահմեդ խանի կողմից, ախտիփորեն մասնակցում է նրա գործերին՝ Հայտնի է, որ 1800 թ. նա է զլիափորել Շորադալի վրա հարձակում գործած Երևանի խանի զորքը (տե՛ս АКАК, т. I, стр 158).

³ Մասենադարան, ձեռ. № 4481, էջ 500ր:

¹ Մասենադարան, ձեռ. № 4501, էջ 407ա:

² Նույն տեղում:

³ E. Хубов, Описание дост. происшествий в Армении..., стр. 9.

⁴ Նույն տեղում, էջ 9—10:

նրանց վշտակոծ երկրի սահմաններին, միշտ ողորմած և խը-
նամածու է եղել իրենց համար: Պետրոսի ժամանակներից
սկսած մինչև Նիստերինա Բ-ը հայերը ուսանքի կողմից
«գտեալ են դառատազնի շնորհան մարդասիրութեան և գա-
պահովութիւն կենաց իւրեանց»: Նվ այժմ, կաթողիկոսը շնոր-
հափորում է Պապի Ա-ի գահակալութունը և խնդրում հրո-
վարտակ տալ Ե...զի որպէս լայլ տէրութիւնս եղելոց ազգին
հայոց հոգևորական հոգաբարձութիւն ընդ մեզ է, նոյնպէս և
լևսաուծապահ երկրիւ Ռուստաց գտանեցելոց ամենայն մե-
րազնէից ըստ հոգևորին կառավարութեան իշխանութիւն ընդ
մեզ լիցի¹»:

Իր արտահայտութիւնների մեջ միշտ զգուշ և չափա-
վոր Ղ. Կարնեցու վերոհիշյալ առղերը լավազուէն վկայու-
թիւնն են այն մեծ հուշերի, որ ունեին հայերը ուսանքի
նկատմամբ: Կյանքի փորձը համոզել էր նրանց, որ բոլոր
քրիստոնյա թագապորներ և իշխանների մեջ իրենք առա-
վել ևս պարտական են ուսասկան թագապորին, որովհետե
միայն նա կարող էր «ողորմած և խնամածու» լինել իրենց
նկատմամբ:

Գ. ՆՈՐ ԿՈՒՎՆԵՐ

Աղա Մահմեդ շահի սպանութիւնից հետո պարսից
զորքերից մի քանի հարյուր մարդ Շուշիից գալիս են Երևան՝
Ալիղուլի խանի մոտ, որը իր եղբոր սպանութիւն լուրն
առնելուց ի վեր փակվել էր Երևանի բերդում²: Մտանալով
այդ ակամա համալրումը, Ալիղուլի խանը, ինչպես գրել է

¹ Այս կոնդակի հետ մեկտեղ կաթողիկոսը նամակ է ուղարկում
Պետերբուրգ՝ Ղ. Կարաբանին, որպեսզի նա Ղ. Արղութիւնի հետ գնա
կայսրի մոտ. Ե...ի մատուցանելն զթուղթսն մեր՝ զոր ինչ խօսելին իցէ,
օժանդակելով նա ի միասին խոսեցիք, և գամենայն կրեալ ցաւսն մեր
պատմեցիք և խնդրեցիք յողորմածութենէ նորին կայսերական մե-
ծութեան՝ շնորհել մեզ զհրովարտակ ողորմութեան...» (Մատենա-գարան,
ձեռ. № 4501, էջ 409բ—410ա): Նույն բովանդակութեամբ նա սմակներ է
ուղարկում նաև Պետերբուրգում բնակվող Մարգար Մա՛սուշարյանին
(Նույն տեղում, էջ 410ա—410բ), ինչպես և Պլատոն և Գարբիել արքե-
պիսկոպոսների (տե՛ս ձեռ. № 2922, էջ 34ա—34բ):

² Մատենադարան, ձեռ. № 4501, էջ 459բ:

Ղ. Կարնեցին 1797 թ. սեպտ. 15-ին. Ե...ոգի առեալ և ևս սկը-
սաւ դժանտութիւն ի գործ արկանել առ քաղաքացիսն և առ
մեզ՝ պահանջմունս առնելով³:

Երևանցիների համբերութիւնը սպառվել էր. նրանք
զինված դուրս են գալիս խանի դեմ և պահանջում հեռանալ
քաղաքից: Ալիղուլին իր կողմնակիցների ու զորքերի հետ թող-
նում է Երևանը և ուղղվում դեպի Պարսկաստան: Նա հույս
ունենալ տեր դառնալ իր եղբոր գահին: Բայց դա նրան չհա-
ջողվեց: Թեհրանի Միրզա Մահմեդ խանը նրան չի թողնում
մտնել մայրաքաղաք, մինչև որ Աղա Մահմեդ շահի եղբոր
որդի Բարա խանը (Ֆաթալի խան) գալիս է Շիրակից և շահ
հռչակվում: Ալիղուլի խանը ձերբակալվում է և Ֆաթալի շա-
հի հրամանով կուրացվում⁴:

Ալիղուլի խանի Երևանից հեռանալուց մի քանի օր հե-
տո, Մախուի սուլթանի որդի Հասան խանը, որ գեոս Աղա
Մահմեդ շահի կողմից կարգվել էր Երևանի խանութիւն շահ-
վեքիլ (կառավարիչ), գալիս է Երևանի մոտ և պահանջում
թույլ տալ իրեն մտնել ամրոցը: Երևանցիները մերժում են
նրան և խանը գնում է Նախիջևան՝ զորք բերելու⁵: Երևան-
ցիները նամակ են գրում Հերակլի որդի Ալեքսանդրին, որն
այն ժամանակ Ղազախում էր, և օգնութիւն խնդրում: Ալեք-
սանդըր մի քանի հարյուր մարդով շարժվում է դեպի Երե-
վան: Բայց մինչ այդ, Հասան խանը Նախիջևանից բերված
զորքերով հարձակվում է Երևանի վրա: Նրան են միանում
նաև Ալբանալու քրդերը: Երևանցիները չեն կարողանում պատ-
շահ գիմարութիւն ցուլց տալ, նրանց կողմնակից մուղան-
ցիները վճռական պահին իրախուստի են դիմում և նրանք
հարձակվողների բարկութիւնը ավելի չզրգուհլու համար հանձ-
նում են բերդը: Դրանից հետո ամենքը Ե...կամալ և ակամալ
հնազանդեցան, մեք ևս գնացաք ի տեսութիւն», գրում է
Կարնեցին⁶:

¹ Մատենադարան, ձեռ. № 4501, էջ 459բ:

² Նույն տեղում, էջ 559բ—460ա:

³ Նույն տեղում, էջ 459բ:

⁴ Նույն տեղում, էջ 460բ:

Ալեքսանդր արքայազնը, երբ հասնում է Ղերխուրուլաղ, ամեն ինչ արգեն վերջացած էր: Նա երեք օրով ուխտ է գալիս էջմիածին և ապա ուղևորվում հաս:

Հասան խանը Երևանում իշխում է ընդամենը մեկ ամիս և այդ ընթացքում նորանոր հարկեր դնում առանց այդ էլ վերջին աղքատություն հասած բնակչության վրա:

Փաթալի շահը Պարսկաստանում իր տիրապետությունը ամրապնդելուց հետո, հաշվի առնելով երկրի հյուսիսային սահմանները ամրապնդելու գործը, որոշում է Երևանի Մահմեդ խանին ազատ արձակել: Գ. Պուրովը գրում է, թե Երևանի խանը պետք է տարեկան շահին վճարեր 80000 ուսուլի¹: Բաց են թողնվում նաև Պոլի Ջաֆարղուլի և Նախիջևանի Քյալբալի խաները: Շահը Մահմեդ խանին, իբրև պահապաններ, ապա է մի քանի հարյուր մարդուց բաղկացած զորք²:

Շուտով Երևան և էջմիածին են հասնում Մահմեդ խանի նամակները, ուր գրված էր նրա վերադառնալու մասին: Լսելով այս, Հասան խանը 1797 թ. սեպտեմբերի 15-ին դուրս է գալիս Երևանից և հեռանում Մակու³:

Երևանի խանին զիմավորելու համար մեծ բազմություն է հավաքվում, բայց շահի ուղարկած զինվորների մեջ, որ գալիս և մտնում են բերդը, նա չկարձ: Ջաֆարղուլի խանը, որին շահը նշանակել էր Պոլի սարգար, չի թողնում Երևանի խանին շարունակելու ճանապարհը: Պոլը այն ժամանակ շատ ծանր վիճակում էր, ամեն կողմից շրջապատված էր թշնամիներով: Ղ. Կարնեցին, զեռևս Հասան խանի Երևանում եղած ժամանակ, գրել է.

«Յաղագս Պոլու ևս ասեն, թէ զքաղաքն դատարկեալ ի հարստութենէն՝ բնակիչքն իբրև ի վերայ փշոյ նստեալ կան լիբկիւղէ Սատրղ խանին և Սատրղ խանն ունի զճանապարհն

Արաղստանու, որոյ եղբայրն ևս ի Քարվէղ նստեալ կայ: Ինքքն Աստուած բարեբարն այս բոնաւորացն օգտագիտութիւն տացէ, զի ողորմելի աշխարհս այս սակաւ մի անդորրացի⁴:

Ջաֆարղուլի խանը Երևանի Մահմեդ խանին պահելով Պոլում, ցանկանում էր նրա օգնութեամբ հարձակումներ կատարել իր թշնամիների վրա: Մահմեդ խանից նա պահանջում է 500 զինվոր⁵: Վերջինս կատարում է այդ: Եվ երբ Երևանից Պոլ է հասնում զորքը, միասին հարձակվում են Սատրղ խանի վրա, մեծ փասաներ հասցնում, թալանում նրա ունեցվածք⁶:

Երևանի խանության աշխատավոր բնակչությունը մեծապես տուժում էր այդ արշավանքներից ու կոխվներից: Իրենց հարկային ծանր պարտավորությունները կատարելուց դատ, նրանք ստիպված էին հոգ տանել նաև արշավանքների հետ կապված ծախքերի համար: Բացի դրանից, նրանք ենթարկված էին նաև Արարատյան երկրում անպատիժ շրջող ավազակների մշտական հարձակումներին: Այս ամենին ավելանում են նաև հիվանդությունները: 1797 թ. հոկտեմբերի 20-ին Ղուկասը Բաղեշի բնակչությունը գրում է.

«Բայց ի ծանրութեան էր օղային երկրիս. մանաւանդ զի լայսմ աշնան երկրացիքս ըստ մեծի մասին լիւանդացան. և սուրբ Աթոռոյս միաբանքն ի մեծաց մինչև ցփոքոնս ոչ ոք մնաց առանց հիւանդութեանս⁷»:

Շատ զոհեր է պատճառում բնակչությանը ժանտախտը, որի տարածման և պատճառած չարիքների մասին հանդամանորեն խոսվում է Մանուկ Գյումուշխանեցու աշխատու-

¹ Մատենադարան, ձեռ. № 4501, էջ 457բ:

² Մատենադարան, ձեռ. № 4501, էջ 463ա: Մի այլ տեղում Ղ. Կարնեցին նշում է զինվորների ավելի մեծ քանակ. «Բայց և խանն արգելեցեալ ի Պոլու խանէն (որ սարգար է այժմ և ամ ձիււոր խնդրէ յերկէս) զեռ ոչ զայն» (Մատենադարան, ձեռ. № 4501, էջ 461ա):

³ Մատենադարան, ձեռ. № 4501, էջ 463ա:

⁴ Գիւսն, հատ. Գ, էջ 659:

¹ Մատենադարան, ձեռ. № 4501, էջ 459բ:

² E. Хубов, Описание дост. происшествий в Армении... стр. 13.

³ Մատենադարան, ձեռ. 4501, էջ 460ա:

⁴ Նույն տեղում, էջ 459ա:

⁵ Նույն տեղում, ձեռ. № 2923, էջ 41բ:

թիւն մեջ¹: Այնտեղ պատմվում է, որ 1797 թ. Թիֆլիսում երևում և շատ տարածում է դռնում ժանտախտը. քաղաքի բնակչութիւնը փախչում է անտառները: Վրաց թագաւորի որդի Գրորգին, ժանտախտի առաջն առնելու համար, Դուկաս կաթողիկոսից խնդրում է ուղարկել էջմիածնում պահվող գեղարզը, որին այն ժամանակ սնահավատ բնակչութիւնը վերագրել էր ծանր հիվանդութիւններ բուժելու հատկութիւն: Կաթողիկոսը, չվստահելով գեղարզը հեռացնել վանքից, Թիֆլիս է ուղարկում, այսպես կոչված, սր. Հակոբի աջը:

Շուտով ժանտախտ է երևում նաև էջմիածնում: 1797 թ. գարնանը մեռնում են Ներսես, Դունկիանոս և Գրիգոր եպիսկոպոսները, Գրիգոր վարդապետը ու շատ ուրիշներ: Սկզբում կարծում էին, թե զա ուրիշ հիվանդութիւն է և այն ժամանակվա հնարավորութիւն սահմաններում ակտականխիչ միջոցներ ձեռք չեն առնվում: Շատ չանցած հիվանդութիւնը տարածվում է Վաղարշապատ գյուղում և հետո ողջ Երևանի խանութիւն մեջ:

Երբ պարզվում է, որ այդ հիվանդութիւնը ժանտախտ է, էջմիածնի վանականները փորձեր են անում կանխել նրա առավել տարածումը: Այս նպատակով Դավիթ Էնգերցի եպիսկոպոսը հիվանդներին հեռացնում է Վաղարշապատ գյուղից և ուղարկում մի առանձին վայր: Այնտեղ հավաքվում է քառասուն ընտանիք, սահմանվում է կարանտին՝ արդելվում է գյուղացիներին մտնել վանքը, իսկ վանականներին՝ գյուղը: Պատմվում է, որ մի երիտասարդ սարկավազ խընդրում է թույլ տալ իրեն գնալու գյուղ՝ իր հարազատներին տեսնելու համար: Նրան թույլ են տալիս, բայց պայմանով, որ նա մինչև հիվանդութիւն անցնելը չվերադառնա վանք: Սարկավազը գնում և մեռնում է իր ընտանիքի հետ²: Ժան-

տախտը օրեցօր սաստկանում էր և այդ պատճառով արտագաղթի վտանգ է ստեղծվում: Դուկասը 1798 թ. նոյեմբերին Գրորգի արքայազնին գրել է.

«Իսկ յետոյ ի լերկրիս մերում և ի մերձակայ գիւղս մեր իսկ երևեցաւ ժանտախտն, որ դքանի տունս գրեթէ վերջացոյց: Եւ թէպէտ այլովք սրբութեամբք և մասամբք թափօր առնել տուաք, սակայն ի մայիսէ մինչև ջլունիսի մէջն լարածամ թախանձելով զմեզ անհանդիստ արարին և ակն եղին առհասարակ տարագիր լինիլ³:

Կաթողիկոսը Գրիգոր վարդապետին կարգադրում է գեղարզը տեղափոխել Վաղարշապատ գյուղի եկեղեցին, որից հետո գյուղի բնակիչները՝ հայ թե մահմեդական, գալիս են եկեղեցի, հավաքվում են ժանտախտով հիվանդացածները և խառնվում առողջներին: Մ. Գյումուշխանեցին գրում է, թե գեղարզը, մնալով եկեղեցում մինչև հաջորդ օրվա վերջը, լիովին բուժում է մարդկանց և հիվանդութիւնն անցնում է²: Պարզ է, որ գեղարզը չէր կարող բուժել մարդկանց, ընդհակառակը, նրան երկրպագելու և նրանից փրկութիւն հայցելու եկած մարդկանց մեջ հիվանդների առկայութիւնը նպաստել էր հիվանդութիւն տարածմանը և Մ. Գյումուշխանեցին, միանգամայն հասկանալի պատճառներով, հակառակն է ուղում հավատացնել:

1797 թ. նոյեմբերի 8-ին Մահմեդ խանը հասնում է Երևան³: Արարատյան երկրում ստեղծվում է խաղաղ վիճակ, որը, սակայն, երկար չի տևում: 1798 թ. գարնանը սկսվում են նոր կռիւներ: Լուր է գալիս, թե Սոլի Ջաֆարղուլի խանը, որ ինչ-ինչ պատճառներով թշնամացել էր շահի հետ, կամենում է արշավել Երևանի խանութիւն վրա: Ջաֆարղուլի խանին էր միացել նաև Ուրմիալի խանը:

¹ Մանուկ Գյումուշխանեցի, Յազազս մահտաբաժամի որ է լերկերն Թիֆլիզոյ և լեջմիածին և ի գիւղս Վաղարշապատ (տե՛ս Մատենադարան, Արխիվային բաժին, Աղ. Երիցյանի անձնական արխիվ, թղթ. 156, վավերագիր 142):

² Նույն տեղում, էջ 2ա:

¹ Մատենադարան, ձեռ. № 4501, էջ 429բ:

² Մատենադարան, Արխիվային բաժին, Աղ. Երիցյանի անձնական արխիվ, թղթ. 156, վավ. 142, էջ 2ա:

³ Մատենադարան, ձեռ. № 4501, էջ 464ա:

Երևանի Մահմեդ խանը, որ չէր վստահում Ջաֆարղուլիին և աշխատում էր Զաթալի շահին իր հավատարմությունը ցույց տված լինել, որոշում է դիմադրել նրան։ Նա Ազախից դուրս է բերում, բայց նրա մի մասը Նախիջևանի մոտ պարտություն է կրում։ Ջաֆարղուլիի կողմն անցած նախիջևանցիներին։ Գրանից հետո Մահմեդ խանը փակվում է բերդում¹։ Արարատյան երկրում սկսվում է մեծ իրարանցում։

«...ի սուրբ գատիի շարաթին իսկ, — պատմում է Ղ. Կարնեցին, — ձայն հնչեցաւ, թէ Ջաֆարղուլի խանն գալի վերայ Երևանու, վասն որոյ խուփեալ և շփոթեալ սոցա անկան զմիմեամբք և ժողովեցին զքնակիչսն երկրիս այսր և անդր...»²։

Արշավանքը տեղի չի ունենում. մարդիկ վերադառնում են իրենց տեղերը, բայց մեկ ամիս հետո նորից խուճապ է սկսվում. «...զարձեալ ալէկոծեցան սաստիկ քան զառաջինն»³։ Բայց այս անգամ էլ Ջաֆարղուլի խանը չի կարողանում հարձակվել Երևանի վրա, որովհետև նրա ապստամբությունը ճնշելու համար Թավրիզ էր եկել Սուլեյման սարդարը։ Այդ բանը ստիպում է Ջաֆարղուլիին հարած իշխողներին անմիջապես հեռանալ նրանից։ Մենակ մնալով, խանը վերցնում է իր ընտանիքը և հեռանում Վանի կամ Բալաղետի կողմերը։ Ոռլի հազարավոր ընկերներ, վախենալով արշավողների դատաստանից, նույնպես տեղափոխվում են Թուրքիա։

Երևանի խանը սրանից հետո է միայն հնարավորություն ստանում բերդից դուրս գալու և զորքով գնում է Նախիջևան՝ սարդարին դիմավորելու⁴։

1798 թ. հունիսին Ֆաթալի շահը Սուլեյման սարդարի և Հուսեյնղուլի խանի հետ գալիս է Ոռլ։ Երևանի խանը գնում է նրա մոտ։ Մինչ այդ նա կաթողիկոսին առաջարկում է նվերներ ուղարկել շահին։ Վերջինս հրաժարվում է, բայց հե-

¹ Մատենագարան, ձեռ. № 2922, էջ 49ա։

² Նույն տեղում, ձեռ. № 4501, էջ 468բ։

³ Նույն տեղում։

⁴ Նույն տեղում։

տո տեղի է տալիս։ Շահը նվիրատար Հովհաննես վարդապետին ետ է ուղարկում «Ֆերմանով» և՛ «խելալով»¹։

Ֆաթալի շահը նպատակ ուներ արշավել Վրաստանի վրա և այն կրկին ենթարկել պարսից պետությունը։

Վրաստանում այդ ժամանակ արդեն մեռել էր Հերակլ Բ-ը, նրան հաջորդել էր որդին՝ Գիորգի ԺԲ-ը²։ Երկրում խառնաշփոթ վիճակ էր և Հերակլի որդիներին միջև պայքար էր գնում իշխանություն համար։

1798 թ. հունիսի 7-ին Ֆաթալի շահը Ոռլից նամակ է ուղարկում Գիորգի թագավորին, որով պահանջում է հնազանդվել իրեն և պատանդներ ուղարկել։ Հակառակ դեպքում սպառնում է ավերել Վրաստանը։ Այս մասին Ղ. Արղունթյանը 1798 թ. օգոստոսի 20-ին գրել է.

«...այժմ Բաբախանն մարդ է առաքեալ առ Գիորգի Արքայն մեր, թէ մէկ որդիդ, մէկ զուսորդ և 10 թաւատ եթէ ոչ ասա, քանդելոց եմ զերկրին քոյ, վասն որոյ՝ երկիրն ամենայն սասանեալ կալ, և արքայն զրեալ է աստ և օգնութիւն խնդրեալ, ալ տակաւին պատասխան չկայ»³։

Վրացիները շահի նամակը ուղարկում են գեներալ-լեյ-

¹ Մատենագարան, ձեռ. № 4501, էջ 469բ։

² Ղ. Կարնեցու նամակներից երևում է, որ Երևանի խանը Պարսկաստանից վերադառնալուց հետո թշնամարտ էր տրամադրված Վրաստանի նկատմամբ։ Կաթողիկոսը անգամ չի կարողանում ցավակցություն ուղարկել Հերակլի մահվան կապակցությամբ, որովհետև կասկածներ կարող էր հարուցել խանի մոտ։ Նա այդ կարողանում է անել, ինչպես նաև Գիորգի ԺԲ-ի թագադրվելը շնորհավորել, երբ խանը մարդ է ուղարկում Վրաստան։ Ղ. Կարնեցին 1798 թ. ապրիլի 24-ին Գիորգի թագավորին գրում է. «...ի յառաջընթաց ամսեանն, որ էր տարեգլխիս ալադղեաց, ի զնայն մեր յերևան, զժնդակ և կատաղի զգեկազանն զինչ անցոյց ընդ գործակալն մեր Գուրթ վարդապետն, բարբանջելով թէ՛ խաբէութեամբ վարիք առ պետն մեր և խորհուրդն ձեռ ընդ վրաց է, և այլն։ Արդ, եթէ անզգուշաբար համարձակ դրութիւնք և մարդկան երթեկուցութիւնք լինիցէին ընդ մէջ մեր և ձեռ յայսպիսի վտանգաւոր ժամանակս, զի՞նչ շարիս անհնարինս ածէին ի վերայ մեր և սրբոյ տանս» (Մատենագարան, ձեռ. № 2922, էջ 40ա—40բ)։

³ Մատենագարան, ձեռ. № 4501, էջ 473ա։

Նույն տեղում, ձեռ. № 2931, էջ 308բ։

տենանտ Ի. Ի. Մարկովին և Պետերբուրգում վրաց դեսպան իշխան Գ. Ճավճավաձեին՝ հանձնարարելով վերջինիս օգնութիւն խնդրել ուսաց կառավարութիւնից:

Բարերախտարար, այս ժամանակ Փաթալի շահը հնարավորութիւն չի ունենում Վրաստանի վրա արշավելու. նա տեղեկութիւն է ստանում, թե իր եղբայրը Շիրազում և Սպահանում զորք է հավաքել ու ապստամբել իր դեմ, ուստի թողնում է Սոլը և զորքով գնում նրա դեմ: Շահը շուտով իր մոտ է կանչում Սուլեյման սարգարին: Վերջինս Սոլը թողնում է Ջաֆարղուլի եղբայր Հուսեյն խանին, իսկ Երեւանը՝ Մահմեդ խանին, ինքը գնում է շահի մոտ: Մահմեդ խանը, որ մինչ այդ շահից կարողանում է փողով գնել Մակուի սուլթանի որդի Հուսան խանին, որը Երեւանում ափրել էր մեկ ամիս, կորացնում է նրան, ուղարկում Երեւան, հետո ինքը ևս գնում է այնտեղ ու փակվում բերդում¹: Նրա բացակայութեան ժամանակ Արարատյան երկրում նորից ակտիվացել էին ավազակները: Ա. Կարնեցին 1798 թ. հուլիսի 10-ին գրել է.

«...երկրիս իշխօղն գնացեալ գոլով առ շահն, ամենայն աւազակք կատաղեալ... վասն որոյ զաստուտ լալլ շէնս գնացող ոչ լինի, զի թէ գնան, սուսերօք և հրացանաւ վարեն»²:

Թուրքիա հեռացած Ջաֆարղուլի խանը շահի հեռանալու մասին լսելուց հետո, թուրքերից և քրդերից զորք է հավաքում և գալիս պաշարում է Սոլը: Հուսեյն խանը օգնութիւն է խնդրում Մահմեդ խանից: Ա. Կարնեցին գրում է.

«Վասն որոյ և սա լամենայն բնակչաց երկրիս զօրածողով արարեալ գնալ յօգնութիւն նմա ընդգէմ Ջաֆարղուլուրն»³:

Այս զօրածողութիւնները, կռիւներն ու արշավանքները չափազանց մեծ փոսաներ են հասցնում Արարատյան երկրի բնակչութիւնը: Աուկասը զանգատվում է Մինաս վարդապետին. «Արդ՝ լայսցանէ եղելութեանց կարևս իմանալ զբազմա-

¹ Մատենադարան, ձեռ. № 4501, էջ 471բ—472ա:

² Նույն տեղում, էջ 422ա:

³ Նույն տեղում, էջ 472ա:

պատիկ փաստ թշուառալից երկրացս և զսառապանս բնակչացն և զմերս անմիջոց նեղսակրութիւն...»⁴:

Երեւանի խանը, որ գնում էր Սոլին օգնելու՝ ընդդէմ Ջաֆարղուլի խանի, սկզբում ուղղվում է Բայազետի կողմը. «...իբր փաշայի համակամութեամբն գնալ ի Սոլ, և լոչ արդիւնաւորիլ բանին գնաց ի Շարուր և ոչինչ վճարեալ զարձալ ի բերդն»⁵:

Սոլը շարունակում էր պաշարված մնալ և սաստիկ ավերվում էր: Ժանտախտը հնձում էր նրա պաշտպանների շարքերը: Այս մասին 1798 թվականի հոկտեմբերի 18-ին Աուկասը գրում է.

«...Ջաֆարղուլին դեռ պաշարեալ ունի զՍոլ, այն երկիր միայն էր մնացեալ ի շինութեամբ, այն ևս լայմ ամի խանգարեցաւ և ի բազում տեղիս ևս ժանտախտն տարակուսեցուցանէ զբնակիչսն...»⁶:

Պաշարումը տևում է բավական երկար: 1798 թ. գեկտեմբերի վերջին Ա. Կարնեցին Գիորգի թագավորին գրում է, թե ինքը չի կարողանում մարդ ուղարկել Պարսկաստանի հայերի մոտ, որովհետեւ ճանապարհները փակված են և Ջաֆարղուլի խանը շարունակում է Սոլի պաշարումը: Նա հայտնում է նաև, որ Թալիբզում ժանտախտ կա և հայերը դրա երկյուղից հեռացել են քաղաքից⁷:

Իսկոտեմբեր ամսին Սուլեյման սարգարը և Սոլի Հուսեյն խանը մեծ զորաբանակով վերադառնում են Սոլ և այնտեղից հալածում Ջաֆարղուլի խանին: Երեւանի խանը շահից ֆերման է ստանում Երեւանում իշխելու մասին:

Ա. Կարնեցին գրում է. «...տեղույս իշխօղն այժմ ֆերման ընկալաւ ի շահէն՝ ի բերդն նստիլ, բայց զանազան հարկապահանջութեամբք տառապին բնակիչք երկրիս»⁸:

Երեւանի խանից շահը պահանջում էր 300 000 ոտբլի

¹ Մատենադարան, ձեռ. № 4501, էջ 472ա:

² Նույն տեղում, էջ 473ա:

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում, էջ 477ա:

⁵ Նույն տեղում, էջ 483ա:

դրամ և 12 նշանավոր ընտանիքներ որպես պատանդ: Այս մասին Գիտրգլի կարգադրութեամբ Դավիթ արքայազնը 1799 թ. փետրվարի 3-ին հայանում է իշխան Ճավճավաձեին: Փետրվարի 3-ին Երևանից եկել էր վաճառական Ջաղատաշվիլին և բերել իր հետ Երևանի խանի նամակը, որով վերջինս հայտնում է Ֆաթալի շահի պահանջների մասին և վերջում ավելացնում, թե շահը նույն թվականի դարձանը մտադիր է դալ Սեանա լճի մոտ¹:

Ինչպես տեսնում ենք, շահի պահանջները և սպառնալիքները Երևանի խանին ստիպում են կրկին օգնություն խնդրելու վրաց թագավորից: Շահի սպառնալիքը նպաստում է Երևանի խանին հաշտվելու Ջաֆարղուլի խանի հետ, որը Սոլի Հուսեյնղուլի խանի մահից հետո դարձել էր Սոլի տերը և աշխատում էր իր հավատարմությունն ու նվիրվածությունը ցույց տալ վրաց թագավորին՝ ակնկալելով նրանից օգնություն ընդդեմ Ֆաթալի շահի²:

1799 թ. ապրիլի 11-ին Թիֆլիս է հասնում Ջաֆարղուլի խանի սուրճանդակը, որը հայտնում է, թե Ֆաթալի շահը շուտով գալու է, և Սոլի համար օգնություն է խնդրում վրացիներից³:

Նույն այս դեպքերի մասին 1799 թ. ապրիլի 19-ին Դուկասը գրում է, թե Ջաֆարղուլի խանը սպասամբել է շահի դեմ և լուրեր կան, որ վերջինս գալիս է Սոլի վրա. «...իսկ մեր իշխողն ևս զպատամբութեան նշանս երևցուցանիցէ. և երկրիս բնակիչքն ի նեղութեանց բնաւ պակասութիւն չունին...»⁴:

1799 թ. կեսերին Սուլիման սարդարը գահաժառանգ Աբրաս Միրզայի հետ գալիս է Թավրիզ ու այնտեղից՝ Սալմաստ, պատրաստվելով արշավել Սոլի և Երևանի խաների վրա: Ջաֆարղուլի խանը, իմանալով այս մասին, Սոլի ողջ բնակչությունը տեղափոխում է Բալազես և ամալացնում երկիրը:

¹ Грамоты.... т. II, вып. II, стр. 202.

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

⁴ Մատենագրան, ձեռ. № 2922, էջ 58բ:

Սոլում նա կայագոր է թողնում՝ բերլը թշնամուց պաշտպանելու համար, իսկ ինքը գործով, որին միանում են նաև Երևանի խանի զորքն ու քրդերի շոկատները, գնում է գահաժառանգին ընդառաջ: Տեղի է ունենում ճակատամարտ, որի ժամանակ երևանցիների և խոյցիցիների միացյալ զորքը պարտություն է կրում ու նահանջում: Աբրաս Միրզան զբաղվում է Սոլը: Ջաֆարղուլի խանը ետ է գառնում և Բալազես ուղարկված խոյցիցիներին տեղափոխում Երևանի խանություն սահմանները և ինքը իր ընտանիքով գալիս է Էջմիածին՝ Երևանի խանի հետ իրենց հետագա գործունեություն մասին պայմանավորվածություն ձևաք բերելու համար: Այս նույն ժամանակ Սուլիման սարդարը սուրճանդակ է ուղարկում Երևանի Մահմեդ խանի մոտ և առաջարկում «գլխը իմն եղանակաւ» հնազանդություն հայանել իրեն: Մահմեդ խանի տրամադրությունների մասին Դուկասը գրում է. «...կարելի է, թէ հնազանդեսցի և մրբիկն անցցէ, բայց զես չէ հաստատա՞ն¹:

Ջաֆարղուլի խանը իր ընտանիքով և ավելի քան 700 մերձավորներով տեղափոխվել էր Էջմիածնի վանքում և շրջակայքում: Նրանք այնտեղ մնում են 14 օր և ուզում էին տեսակցել Երևանի խանի հետ, բայց դա չի հաջողվում: Թեպետ Մահմեդ խանի քույրը երևանցի մի քանի մեծամեծների հետ երկու անգամ դալիս է Էջմիածին՝ Ջաֆարղուլի խանի հետ շահին դիմագրություն կազմակերպելու մասին խորհրդակցելու, բայց ոչինչ չի ստացվում²: Բանն այն է, որ Երևանի խանը այլևս վախենում էր դիմադրելու շահին:

Ջաֆարղուլի խանը համաձայնություն չհասնելով Երևանի խանի հետ, դուրս է գալիս Էջմիածնից և դնում Մաստաբա գյուղը, իսկ հետո բանակ է դնում Սև ջրի մոտ: Այն ժամանակ, երբ նա գտնվում էր Էջմիածնում, Աբրաս Միրզայի և Սուլիման սարդարի կողմից մարդ էր ուղարկվել Երևանի խանի և կաթողիկոսի մոտ: Բանակցություններ են գնում

¹ Մատենագրան, ձեռ. № 2922, էջ 62ա—62բ:

² Նույն տեղում, ձեռ. № 4501, էջ 498բ:

խանութիւնը կրկին շահին հպատակեցնելու և կաթողիկոսից նվերներ վերցնելու մասին: Շատ չանցած, Ֆաթալի շահի կողմից սուրհանդակներ են ուղարկվում, որոնք Մահմեդ խանին հրավիրում են շահի մոտ: Վերջինս վախենում էր գնալ և հրաժարվում է¹:

Դրանից հետո լուր է գալիս, թե Աբրահա Միրզան և սարգարը Սոլում կայսզոր թողնելով գնացել են Թավրիզ՝ Թեհրան վերադառնալու համար²: Այս մասին լսելով, Ջաֆարղուլի խանը Սև ջրի ափից գնում է Երասխաձոր և ամրանում Բարդուղ (Թաքաթլու) լեռան վրա եղած մի բերդում, որը Ղուկասի ասելով Քի ուսկաց կոչեցնալ Քեօր օղլուի³: Յոթ ամսից հետո նա իր մարզկանցով անցնում է Երասխը, բնակութիւն է հաստատում Թալիշում և իր ժողովուրդը տեղավորում Արագածի ստորոտի դուղերում⁴: Հետո Ջաֆարղուլի խանը ամուսնութեամբ բարեկամանում է Բախազաթի փաշայի հետ, նրա օգնութեամբ քրդերից զորք է հավաքում և գրավում է Մակուն⁴:

Վերևում տեսանք, որ Ղ. Կարնեցին 1797 թ. նամակ էր գրել Պավել Ա կայսրին և հրովարտակ խնդրել: Վերջինս 1798 թ. փետրվարի 26-ին բավարարում է նրա խնդրանքը: Կայսերական հրովարտակում, որի բնագիրը պահպանված է⁵, ասվում է, որ Պավել Ա-ը իր նախորդների՝ Պետրոս Ա-ի, Եկատերինա Ա-ի և Եկատերինա Բ-ի նման հալոց կաթողիկոսին, հալ մելիքներին, լուգրաշիններին ու կառավարիչներին, ալլե ռոդը հալ ազնիվ ժողովրդին՝ և առանձնապես ուսական կայսրութիւն սահմաններում բնակվող հայերին, վերցնում է

1 Մատենադարան, ձեռ. № 4501, էջ 498բ:
2 Նույն տեղում, ձեռ. № 2922, էջ 65բ:
3 Նույն տեղում, ձեռ. № 4501, էջ 498բ:
4 Դիւան, 5. Ա-Բ, էջ 40-42:
5 Մատենադարան, Արխիվային բաժին, Ռուսական ցարերի և Նապոլեոն Ա-ի հրովարտակները, № 2: Պատճեն տե՛ս Մատենադարան, Արխիվային բաժին, Կաթողիկոսական դիվան, թղթադանակ 8, վավերագիր 9: Հրատարակվածը տե՛ս Полное собрание законов Российской империи с 1649 года, том XXV (1798—1799), СПб., 1830, стр. 103—109 (№ 18.402).

իր կայսերական ողորմածութիւն և պաշտպանութիւն ներքո և թուլլ է տալիս կաթողիկոսի հոգեւոր և եկեղեցական իշխանութիւնը Ռուսաստանում հաստատված հալ ազգաբնակչութիւն նկատմամբ¹:

Կանցլեր իշխան Բեզբրուդկին 1798 թ. դեկտեմբերի 2-ին Ղ. Կարնեցուն գրած իր նամակով հայտնում է, որ հրովարտակի հետ միասին կայսրը թանկարժեք նվերներ է շնորհել կաթողիկոսին, և որ հրովարտակ աւուր գործում ինքն էլ որոշ դրական գործ է արել²:

Այդ նվերների մասին տեղեկութիւններ կան նաև Ղուկասի գրութիւններում: Ղ. Կարնեցին հետեւյալ ձևով է նկարագրում դրանք.

«...զպնակէ մի ոսկէկազմ, ընդելուզեալ անդամանդ և գմբուխտ ակամբք պատուականօք, և ի միջին տեղւոշ կանաչագեղ ետղմ՝ զարմանալի քանդակուածով սքանչելի պատկերի փրկչին մեքոլ Յիսուսի Քրիստոսի»³:

Պավել Ա-ի հրովարտակի պատճեն իշխաններ Բեզբրուդկին և Ալ. Կուրակինը ուղարկում են ռազմական նահանգապետներ՝ կոմս Գուզովիչին (Եգորեվսկի), կոմս Կախովսկուն (Նովոռոսիյսկի), Բեկլիշեվին (Կամենեց-Պոդոլսկի) ու Արշենևիսկուն (Աստրախան) և հատուկ հրամանագրով կարգադրում կենսագործել ալն⁴:

Նույն օրը նրանք հրամանագիր են ուղարկում նաև Կ. Պոլսում ուսական արտակարգ և լիազոր դեսպան Տամարալին և կարգադրում հնարավոր օգնութիւն ցույց տալ և պաշտպանել Ղուկաս կաթողիկոսի կողմից թուրքաց մայրաքաղաքն ուղարկված հալ հոգեւորականներին⁵:

1 Մատենադարան, Արխիվային բաժին, Ռուսական ցարերի և Նապոլեոն Ա-ի հրովարտակները, № 2:
2 Մատենադարան, Արխիվային բաժին, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 8, վավերագիր 9:
3 Մատենադարան, ձեռ. № 4501, էջ 444բ:
4 Մատենադարան, Արխիվային բաժին, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 8, վավերագիր 8բ:
5 Նույն տեղում, թղթ. 8, վավերագիր 15:

Ղ. Կարնեցին, ստանալով կայսերական հրովարտակը¹, 1799 թ. հոկտեմբերի 15-ին նամակ է ուղարկում Պավել Ա.-ին, որով շնորհակալություն է հայտնում հրովարտակի ու նվերների համար և խնդրում է «...զի գտիրական քաղցր խնամոցդ առատութիւն, զոր գեւորէն զեղուք ի վերայ մեր և ազգի մերոյ, աննուազ անհիցէք ամենարաւ սղորմածութեամբդ»²:

Ղ. Կարնեցին շնորհակալություն էր հայտնում կայսրին, որ, ոչ միայն ռուսահայերին, այլև մյուս հայերին ևս օգնութեան խոստումներ է տվել «...նորապէս լայն կողմանց դիմելոցն ևս խոստացեալ էք զխոստումն տիրաբար այցելութեան»³:

Պավել Ա.-ի կողմից հայերին վերոհիշյալ հրովարտակի շնորհումը ցույց է աւելիս, որ նա էլ իր նախորդների նման ձգտում էր ապահովել ռուսական կառավարութեանը իրենց արհեստներով ու ամարով շատ օգուտներ տվող ռուսահայերի անվտանգութունը, այլև իր հովանավորութունը տարածել նաև Անդրկովկասում բնակվող հայերի վրա, որոնք միշտ էլ այդ շրջաններում հանդիսացել են ռուսական պլանների իրականացմանը աջակցող և օժանդակող տարբեր:

Քանի որ պարսկական արշավանքի վտանգը դեռ կար, ռուսական կառավարութունը 1799 թ. նոյեմբերի վերջերին, գեներալ Լազարևի հրամանատարութեամբ զորք է ուղարկում Քիֆլիս: Այնտեղ է գալիս նաև վրաց թագավորի մոտ ռուսական կառավարության լիազոր-մինիստր Կովալենսկին, որին հանձնարարված էր արգելք հանդիսանալ պարսկական նոր արշավանքին: Կովալենսկին 1800 թ. փետրվարի 16-ին նամակ է ուղարկում Ֆաթալի շահին, որով հայտնում է, թե Վրաստանը գտնվում է Ռուսաստանի հովանավորութեան տակ և ինքը հույս ունի, որ Պարսկաստանը չի դիպչի ոչ միայն

¹ Կաթողիկոսը ստանում է միայն նրա պատճեն, իսկականը մնում է Հ. Արքությանի մոտ, որը «...ոչ հաւատարմ աննշան անձանց, խոստանայ ի ձեռն նշանաւոր և հաւատարիմ մարդոյ առաքելք, գրել է Ղ. Կարնեցին (Մատենագրարան, ձեռ. № 450), էջ 445ր):

² Նույն տեղում, էջ 445ա:

³ Նույն տեղում:

նրա, այլև լեռնական այն իշխողների շահերին, որոնք ընդունել են ռուսական հովանավորութունը: Միևնույն ժամանակ Կովալենսկին նամակներ է ուղարկում Գանձակի և Ղարաբաղի խաներին, որպեսզի նրանք համոզեն Շիրվանի, Շաքիի, Երևանի և Ավարայի խաներին մտնել ռուսական հպատակութեան տակ⁴:

Ֆաթալի շահը չի ընդունում Կովալենսկու ուղարկած մարդուն և շարունակում է արշավանքի պատրաստութունները: Պարսիկները մտածում էին արշավանքն իրագործել հետևյալ կերպ. Նախիջևանի մոտ անցնել Արաքսը և իրենց զորքերը բաժանել երկու մասի, որոնցից մեկը պետք է գնար Ղարաբաղ—Գանձակ ուղղությամբ՝ այնտեղի խաներին, որ հպատակություն էին հայտնել շահին, ուժեղացնելու համար, իսկ հետո շարժվելու էին Շամախու վրա պատժելու Մուստաֆա խանին: Մյուս ջոկատը պետք է գնար Երևան և հետո՝ Քալիշ, որպեսզի Քալիշի խանին անշատեր իր դաշնակից Շամախու խանից: Ֆաթալի շահը մտադիր էր գրավել նաև Բաքուն: Ահնուհանե, պարսկական զորքերը պետք է հավաքվեին Սեանա լճի մոտ, որ դալու էին նաև Ղարաբաղի ու Գանձակի խաները՝ խորհրդակցելու Վրաստանի դեմ պատերազմական զորածոթություններ ծավալելու մասին⁵: Բայց այս պլանը չիրականացավ և արշավանքը ընթացավ այլ կերպ:

1800 թ. զարնան վերջերին պարսից զորքերը Արբաս Միրզայի և Սուլեյման սարգարի հրամանատարութեամբ դուրս են գալիս Քավրդից՝ Երևանի վրա արշավելու համար: Այս մասին միաբանները գրել են. «...վերստին բորբոքեցաւ բոցն պարսկական բռնութեան լայնոյս: Յորմէ զարհուրեալ ամենայն բնակիչք երկրիս, իշխողն ամբացաւ ի դղեակն և այլքն ամենեքեան տարագիր եղև լայրք և լայլ կողմն»⁶:

Բնականաբար, Արարատյան երկրում սկսվում է մեծ իրարանցում: Նորից ամալացվում են գլուղներն ու ավանները, կրկին բնակչության տներն ու դաշտերը, արտերն ու այգի-

⁴ Н. Дубровин, История войны... т. III, стр. 290—291.

⁵ Նույն տեղում, էջ 294—295:

⁶ Մատենագրարան, ձեռ. № 2922, էջ 73ա:

ները թողնվում են բախտի քմահաճուլքին: Միաբանները գրում են, որ իրենց արտերի կեսը հնձեցին օտարները, իսկ մյուս կեսը ամբականոր կղավ:

Մահմեդ խանը մի զորախումբ է ուղարկում Էջմիածնի պարիսպները ամրացնելու և պահպանելու համար: Դրանից առաջ Էջմիածնում 1799 թ. գեկտեմբերի 28-ին մեռել էր Ղուկաս կաթողիկոսը և պատրաստութուններ էին գնում նոր կաթողիկոս ընտրելու համար:

Էջմիածին ուղարկված զինվորները ոչ թե օգնում են վանքի պաշտպանութլան գործը կազմակերպելուն, այլ սկրսում են թալանել վանքի ունեցվածքը: Միաբանները գրանց մասին գրել են. «Բայց եկեալ զինուորքն աւազակք էին, քան թէ պահակք»¹:

Միաբանները շարունակ դժգոհում էին նրանցից ու մի օր էլ այդ զինվորները վանականներին դուրս են հանում վանքի պարիսպներից և հայտարարում, որ նրանք թող գնան Կարս կամ Երևան, իսկ իրենք պարիսպները առանց նրանց էլ կարող են պաշտպանել: Միաբանները գնում են խանի մոտ և կաշառքով համոզում նրան վանքը ազատելու զինվորներին²:

Մինչ այդ, Աբբաս Միրզայի զորքը Թավրիզից ուղղվել էր Մակուի վրա: Չափարդուլի խանը լավ դիմադրում է, Աբբաս Միրզան ստիպված հաշտութլուն է կնքում նրա հետ, ստանում պատանդներ և Նախիջևանի վրայով շարժվում դեպի Երևան³:

Նրա զորքերը, որ 7—10 հազար մարդուց էին բաղկացած, շուտով անցնում են Արաքսը և մտնում Երևանի խանութլան սահմանները: Առջևից ուղարկվում են չորս հազար հողի՝ Երևանի բերդը գրավելու և Վրաստանի մահմեդականներին իրենց միացնելու համար:

Էջմիածնի վանքի մի քանի միաբաններ 1800 թ. հուլիսի 1-ին ստեղծված վիճակի մասին գրել են Բայազետ.

«...իրեկոյին զոյժ եհաս թէ առ ափն Երասխայ էլլիկ են գարկեալ և ճանապարհքն լի են աւազակօք... մեք որպէս ի հնոցի տագնապիմք ոչ միայն ի լարուցելոցն պարսից, այլ և ի լերեան ամրացելոցն երկնչիմք»¹:

Ճաթալի շահը Մահմեդ խանից պահանջում էր հնազանդիկ իրեն և հանձնել Երևանը: Մահմեդ խանը պատրաստ էր կատարելու շահի բոլոր պահանջները, բացի սրանից, ուստի մերժում է և օգնութլուն խնդրում ուսաներից ու վրացիներից: Կովսակենսկին նրան նամակներ է ուղարկում և հուլյսեր տալիս, իսկ Գիորգի ԺԲ-ը գրում է, թե ինքը օգնութլուն ցույց կտա խանին և մի քանի թնդանոթ է ուղարկում նրան: Ստանալով այս պատասխանները, խանը վճռականորեն մերժում է շահի պահանջը Երևանը հանձնելու մասին և պաշտպանութլան անցնում: Շահի պահանջները մերժում է նաև Շիրվանի խանը և շարունակում հարձակումներով անհանդստացնել Իբրահիմ խանին, իսկ Գանձակի, Շաքիի և Սվաբայի խաները ոչնչով չէին կարող օգնել շահին և մնում են չկոք:

Երբ պարսից զորքերը մոտենում են Երևանին, Մահմեդ խանը կարգադրում է Էջմիածնի միաբաններին հեռանալ վանքից, նա ստիպում է մի քանի միաբանների գնալ Կարս-Կարս են տարվում նաև վանքի անասունները: Վանքի հարևանութլունների մի մասը տարվում է Երևան²:

Պարսից բանակը Սուլեյմանի հրամանատարութլամբ գալիս է և բանակ գնում Չարբախում: Էջմիածնի վանականները պատվիրակութլուն են ուղարկում նրանց մոտ և խնդրում չվնասել իրենց: Սուլեյման սարգարը համաձայնվում է, բայց փոխարենը դրամական հատուցում պահանջում: Սարգարը մի քանի հարյուր մարդ է ուղարկում Էջմիածին, որոնք շարունակում են Մահմեդ խանի զինվորների գործը: Նրանց կատարած թալանի և դատանութլունների մասին վանքի միաբանները գրել են.

¹ Մատենադարան, ձեռ. № 2922, էջ 73ա:

² Նույն տեղում էջ 73բ:

³ АКАК, т. I, стр. 107.

¹ Մատենադարան, Արխիվային բաժին, Կաթողիկոսական զիվան, թղթ. 10, վավ. 31:

² АКАК, т. I, стр. 536—538.

«...խիստ և կատաղի դահլճքն ոչ աղաչանաց մերոց անսացեալ, և ոչ ի յանտիրութիւնս մեր խնայեալ, և ոչ ի կամաւոր հնազանդութիւնէն մերմէ պատկառեալ, կախեցին զգործակալ վարդապետսն զտոնից իւրեանց և սաստկապէս բրածեծ արարին երկիցս անգամ և զալլ չարաչար տանջանս ևս սպառնային, եթէ ոչ վճարէաք զհրամայելանս¹։

Պարսիկները թալանում են ամեն ինչ, գաշտերից հնձում են ցորենը, գարիների արտերում արածացնում իրենց ձիերը, կոտրատում և փչացնում են այգիները²։

Սուլեյման սարգարի 4 հազարանոց զորքը շրջապատում է Երևանի բերդը։ Պարսիկները չունենին թնդանոթներ և այնքան էլ հաջողութեամբ չէին կարողանում գործել բերդականների դեմ։ Վերջիններս, օգտվելով դրանից, մի քանի անգամ զուրս են գալիս բերդից և հաջողութեամբ հակահարձակման անցնում³։

Արքայա Միրզան Չարբախից համակ է ուղարկում Գիորգի ԺԲ-ին, պահանջում է հպատակել իրեն և որպէս պատանդ իր ավագ որդուն ուղարկել իր մոտ, հակառակ դեպքում սպառնում է արշավել Վրաստանի վրա։ Այս մասին զենեակալ լեյտենանտ Կնորինզը հունիսի 22-ին հայտնում է Պավել Ա-ին, որը հուլիսի 10-ին կարգադրում է Վրաստան ուղարկելու պատրաստել տասն հսկազրոն հեծելազոր, ինը գումարտակ հետեակ և հրետանի։ Հուլիս էր հայտնվում, որ երբ Կնորինզը այս զորքերով մտնի Վրաստան, ապա պարսիկները Վրաստանի վրա չեն հարձակվի⁴։

Երևանի պաշարումը շարունակվում էր։ Մահմեդ խանը պատրաստ էր ռազմատուգանք վճարել, միայն թե պարսիկները հեռանային Արարատյան դաշտից։ Սկսվում են բանակցություններ։ Արքայա Միրզան գիտեր, որ ռուսները օգնություն են եկել Վրաստանին և ինքը չի կարող ալլևս հարձակ-

վել նրա վրա։ Ուստի որոշում է հետանալ Երևանի խանութունից, պալմանով, որ խանը ռազմատուգանք տալ (300 հազար ռուբլի) և պատանդներ ուղարկի։ Խանը համաձայնվում է և Արքայա Միրզան ու Սուլեյման սարգարը, քառասուն օր Արարատյան երկրում մնալուց հետո, հեռանում են դեպի Արաքս։ Օգոստոսի 7-ին նրանք դուրս են գալիս Էջմիածնից։ Այդ մասին միաբանները գրում են. «...և մեք ազատեցեալ ի ձեռաց հեռաւոր թշնամեացն՝ դարձեալ անկաք ի ձեռս մերձաւոր լաիշտակչաց»⁵։

Պարսկական այս նոր արշավանքը, չնայած որ Երևանի և Նախիջևանի սահմաններից դուրս չեկավ ու անդրկովկասյան ժողովուրդների համար չունեցավ այն ազետալի ու դառն հետեանքները, ինչ Աղա Մահմեդ շահի արշավանքները, բայց և այնպէս զգալի նշանակություն ունեցավ այդ ժողովուրդների կյանքում։ Արշավանքը ցույց տվեց, որ պարսկական պետությունը չէր հաշտվել Անդրկովկասը կորցնելու մտքի հետ և պատրաստվում էր նոր արյունահեղությունների գնով կրկին այն գցել իր տիրապետութեան տակ։ Այդ արշավանքը մի լուրջ նախազգուշացում էր Ռուսաստանի համար, որը պետք է շուտափութ կերպով վճռական միջոցների դիմեր իր քաղաքական ազդեցությունը Անդրկովկասում ավելի ամրապնդելու համար։

Բայց և այնպէս, այդ արշավանքը խիստ թուլացրեց Երևանի Մահմեդ խանին և ավելի ամրապնդեց պարսկական կենտրոնական իշխանութեան ազդեցությունը Արարատյան երկրում, մի բան, որը ավելի լայն հնարավորություններ ընձեռեց պարսիկներին՝ Երևանը դարձնելու իրենց կարևորագույն կենտրոններից մեկը Անդրկովկասում՝ ռուսների առաջխաղացումը դեպի հարավ կանխելու համար։

Հետաքրքրական է արշավանքի ընթացքում Երևանի խանի բռնած դիրքը։ Երբ ոհալ էր դարձել պարսկական արշավանքի վտանգը, նա օգնություն է խնդրում վրացիներից և

¹ Մատենագարան, ձեռ. № 2923, էջ 73ր։

² Նույն տեղում, էջ 73ր—74ա։

³ АКАК, т. I, стр. 118։

⁴ Նույն տեղում, էջ 105—106։

¹ АКАК, т. I, стр. 136.

² Մատենագարան, ձեռ. № 2923, էջ 74ա։

ուումներից, ցույց է տալիս, թե ինքը ցանկանում է մտնել
ուսական հովանավորության տակ: Կովալենսկին այս ժամա-
նակվա մասին գրել է, թե Երևանի խանը «...լցված է ցան-
կությամբ Համաուսական Կայսրության գերագույն իշխանու-
թյան և բարձրագույն հովանավորության տակ մտնելու հա-
մար՝: Սակայն խանը մտադրություն չունի Ռուսաստանի
հովանավորության տակ մտնելու: Երբ վտանգն անցնում է,
նա մոռանում է իր խոստումները և անգամ թշնամական գործո-
ղությունների անցնում ընդդեմ Վրաստանի: Սառի հիմնական
նպատակն էր անկախ լինել թե՛ ուսաններից ու վրացներից,
և թե՛ պարսից շահից: Երբ նրան սպանում էր շահը, ապա
նա օգնություն էր հայցում հյուսիսից՝ բազում հավաստիա-
ցումներ անելով իր անկեղծության և նվիրվածության մասին:
Իսկ երբ հնարավորություններ էին ստեղծվում կրկին Վրաստա-
նի տիրապետության, կամ էլ Ռուսաստանի հովանավորու-
թյան տակ անցնելու, խանը հրաժարվում էր և օգտագործում
ամեն մի միջոց իր տիրապետության սահմանները ընդլայ-
նելու համար, չխուսափելով գինված ընդհարումների մեջ
մտնել Վրաստանի հետ:

Այդպես էլ այս անգամ. դեռ մի ամիս էլ չէր
անցել այն օրից, երբ Արթուր Միրզայի գինվորները հե-
տացել էին Արարատյան դաշտից, Երևանի խանը պատե-
րազմական գործողությունների է դիմում Շորագլյալը գրավե-
լու համար: Նա նախիջևանի Քյալբալի խանի հրամանատա-
րությամբ, որը, ինչպես գիտենք, կուրացվելուց հետո գտնե-
վում էր Երևանում, մի զորամաս է ուղարկում. Շորագլյալ:
1800 թ. հոկտեմբերի 6-ին գեներալ Լազարևը այդ մասին
զեկուցում է Կնոբինգին և հայտնում, թե Գիորգի ԺԲ-ը Շո-
րագլյալը Երևանի խանից պաշտպանելու համար այնտեղ մի
չոկատ է ուղարկում 400 մարդուց բաղկացած՝ իշխան Յիցիա-
նովի հրամանատարությամբ, ճանապարհին նրան պետք է
միանար նաև Մելիք Աբովը՝ իր զորքով¹:

Վրացական զորքը անհաջողության է հանդիպում: Երե-
վանցիները հանկարծակի հարձակվում են և վրացիները, տա-
լով շատ սպանվածներ ու վիրավորներ, նահանջում են: Քյալ-
բալի խանը դրանից հետո շարժվում է Շորագլյալի ամրոցի
վրա, գրավում, ավերում է այն ու ետ վերադառնում²: Շնոր-
հիվ այս արշավանքի, Երևանի խանը կարողանում է Շորա-
գլյալի շրջանը կրկին ենթարկել իրեն:

Շորագլյալը գրավելուց հետո խանը մտադրվել էր նվա-
ճել նաև Փամբակը, որը իրեն էր շնորհել Աղա Մահմեդ շա-
հը: Բայց այս անգամ ուսանները չէին կարող չմիջամտել և
իրենց զորքերը մոտեցնում են Երևանի խանության սահ-
մաններին: Իմանալով այդ մասին, խանը հրաժարվում է
Փամբակը գրավելու մտքից³:

Վրաստանի դրությունը օրեցօր ծանրանում էր: Մի կող-
մից թուրքական և պարսկական պետությունների հարձակման
վտանգը, մյուս կողմից՝ լեռնականների անընդհատ հարձա-
կումները չափազանց թուլացրել էին նրան: Երկրի իշխող ֆեո-
դալների, և առաջին հերթին, արքայական տան անդամների
միջև եղած հակասությունները, անվերջ պայքարը ուժա-
սպառ էին արել երկիրը և այն գտնվում էր արևելյան այդ
երկու մրցակից պետություններին կուլ դնալու վտանգի առջև:
Միակ փրկությունը Ռուսաստանին միանալու, ուսական զեն-
քի պաշտպանությունը ապովինելու մեջ էր:

Այդ ժամանակ ուսական զեկավար շրջաններում մեծ
ձգտում կար Արևելյան Վրաստանը Ռուսաստանին միացնե-
լու համար: 1800 թ. դեկտեմբերի 22-ին ուսական կառավա-
րությունը որոշում է Արևելյան Վրաստանը միացնել Ռուսաս-
տանին: Վեց օր հետո մեռնում է Գիորգի ԺԲ-ը: 1801 թ.
սեպտեմբերի 12-ին Ալեքսանդր Ա.-ի մանիֆեստով վերաց-
վում է արևելա-վրացական թագավորությունը և վերջնակա-
նապես ձևակերպվում նրա միացումը Ռուսաստանին: «Այդ
նշանավոր օրվանից, — գրում է վրացական գրականության
կլասիկ Ի. Ծավճավաձեն, — Վրաստանը հանգստություն ձեռք

¹ АКАК, т. I, стр. 119.

² Նույն տեղում, էջ 138:

¹ АКАК, т. I, стр. 158.

² Նույն տեղում, էջ 410:

բերեց: Հավասակից երկրի հովանավորութունը ցրեց վախը՝ թշնամու հանդեպ, որը ուզում էր դրավել Վրաստանը: Տագնապալից, խոշտանգված երկիրը ազատվեց ավերումից և ջախջախումից, հանգստացավ պատերազմներից և հարձակումներից¹,

Պատմական այդ առաջագիմ գործողությունը ոչ միայն նշանակալից երևույթ էր վրաց ժողովրդի, այլև անդրկովկասյան մյուս ժողովուրդների կյանքում, որովհետև դրանով սկիզբ դրվեց Անդրկովկասը Ռուսաստանին միացնելու գործին: Ռուսական կառավարության առաջնահերթ խնդիրներից մեկը այժմ դառնում է Երևանի գրավումը:

* * *

Մեր աշխատության էջերում հնարավորին չափ մանրամասն կանգ առանք Արևելյան Հայաստանը Ռուսաստանին միացնելու նախօրյակին՝ 1780—1800 թթ. Երևանի խանության մեջ տեղի ունեցած իրադարձությունների՝ այն բոլոր ներքին կռիվների, ֆեոդալական անվերջանալի երկպառակությունների, ավերիչ արշավանքների ու պատերազմների վրա, որոնք անչափ փասաներ էին հասցնում ազգաբնակչությանը, ավերում ու քաղքալում երկիրը: Այդ խանականությունների նկարագրությունն ու լուսարանումը ոչ միայն օգնում են ավելի խորը ըմբռնելու խանության ներքին կյանքի օրինաչափությունները, նրա փոխհարաբերությունները հարևան երկրների հետ, այլև պատճառաբանելու մի կարևոր հարց, թե ինչու էին Արարատյան երկրի բնակիչները այդ ժամանակ և հետագայում այդքան մեծ ձգտում ցուցաբերում Ռուսաստանի օգնությունը ազատագրվելու պարսից լծից: Արևելահայության ռուսական կողմնորոշումը հնից էր գալիս, բայց մեր քննարկած ժամանակաշրջանում այն թևակոխում է զարգացման մի նոր, առավել բարձր էտապ: Դրան նպաստում են ոչ միայն նրանց համար ստեղծված քաղա-

քական ու տնտեսական ծանր վիճակը, ազգային ճնշումը և ֆեդիկական բնաշնչման իրական վտանգը, այլև ռուսական կառավարության ձգտումները՝ Անդրկովկասը իր ազդեցություն ուղորանրի մեջ առնելու համար:

Բայց Երևանի հայության ազատագրվելու իդձերը 18-րդ դարի վերջում անկատար մնացին: Քաղաքական զանազան հանգամանքներ, ինչպես տեսանք, թույլ չտվին Ռուսական կայսրությանը այս ժամանակ մինչև վերջ իրագործելու իր մտադրությունները, ուստի Երևանի խանությունը Ռուսաստանին միացնելու առաջադիմական խոշորագույն նշանակություն ունեցող պատմական այդ իրադրությունը իրականացավ միայն հաջորդ դարում, 1828 թվականին:

¹ А. А. Олонецкий, Из истории великой дружбы (Очерки из истории грузино-русских взаимоотношений в первой половине XIX столетия), Тбилиси, 1954 г., стр. 3.

Գ Ր Ա Կ Ա Ն Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն Ե

ա. ՍԿՁԲՆԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ

Հայկական ՍՍԻՒ Մինիստրների Սովետին կից Պետական Ձեռագրատուն, (Մատենադարան), Ձեռագիր №№ 2803, 2922, 2945, 2951, 3738, 4331, 4440, 446., 4481, 4482, 4483, 4496, 4501:

Մատենադարան, Արխիվային բաժին, Կաթողիկոսական դիվան, Թղթապանակ № 3, վավերագիր 8, № 4, վավ. 1, № 5, վավ. 28, 36, 42, № 6, վավ. 40, 64, 140, 164, 189, № 7, վավ. 1, 5, 37բ, № 8, վավ. 8, 8բ, 9, 15, № 10, վավ. 51, № 51, վավ. 301, № 54, վավ. 300, № 58, վավ. 228, 229, № 243, վավ. 48, 51, 53—54, 57—66, 68—70, 72—73, 75, 77—80, 83—88, 241—242, 275:

Մատենադարան, Պարսկական վավերագրերի ֆոնդ, Թղթապանակ № 16, վավերագիր 861:

Մատենադարան, Պարսկերեն ձեռագրերի ֆոնդ, № 233:

Մատենադարան, Արխիվային բաժին, Աղ. Երեցյանի արխիվ, Թղթապանակ № 156, վավերագիր 142:

Մատենադարան, Արխիվային բաժին, Ռուսական ցարերի և Նապոլեոն Ա-ի հրովարտականքը, № 2:

Հայկական ՍՍԻՒ ԳԱ Մ. Արեղյանի անվան գրականության ինստիտուտի գրական թանգարանի արխիվ, Գ. Աղանյանցի ֆոնդի չմշակված բաժին:

Центральный Государственный архив АрмССР, Архив Католикоса всех армян, фонд 57, дело № 2, ф. 90, д. № 872.

Центральный Государственный архив древних актов СССР (ЦГАДА), фонд Государственный архив, разряд XXIII, д. № 9, ч. II, д. № 13, ч. IV, ч. V, ч. VII.

Центральный Государственный военно-исторический архив СССР (ЦГВИА), фонд 52 (Г. Потемкина), опись 2, дело № 32, оп. 194 д. № 331, ч. VI, VIII, IX, д. № 336, ч. II, д. № 416, ч. I, д. № 516, ВУА (ф. 446), д. № 8, ед. хр. 56, д. № 2799.

Արքայաժամ կաթողիկոսի Կրետացույ պատմագրութիւն անցիցն իւրոց և Նաոր-Շահին պարսից, Վաղարշապատ, 1870 թ.:

Акты, собранные Кавказской археографической комиссией (АКАК), т. I, Тифлис, 1866 г.

Бурнашев С., Описание областей Адрибиджанских в Персии и их политического состояния, Курск, 1793 г.

Бурнашев С., Картина Грузии, или описание политического состояния царств карталинского и кахетинского, Тифлис, 1896 г.

Грамоты и другие исторические документы XVIII столетия, относящиеся до Грузии, т. II, в. II (с 1763 по 1801), под ред. А. А. Цагарели, СПб, 1902 г.

Դիւան հայոց պատմութեան, հրատ. Գ. Աղանյանցի, հատ. Ա—Բ, Թիֆլիս, 1893 թ., հատ. Գ, 1894 թ., հատ. Դ, 1899 թ., հատ. Ե, 1902 թ. հատ. Թ, 1911 թ., հատ. Ժ 1912 թ.:

Զարբրիա Աղուչեցու օրագրութիւնը, Երևան, 1938 թ.:

Жизнь Артемия Араратского, уроженца селения Вагаршапат, близ горы Арарат, т. I и II, СПб, 1813 г.

Хубов Егор, Описание достопамятных происшествий в Арменнии, случившихся в последние тридцать лет, т. е. Патриаршества Симеонава (1779 г.) до 1809 года, СПб, 1811 г.

Հակոբյան Լ., Ուղեգրութիւններ, հատ. 2, Երևան, 1934 թ.:

Մելիքսեթ-Քեչ Լ. Մ., Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հատ. Գ, Երևան, 1956 թ.:

Мирза-Алыгбәзал-бек, Карабаг-наме, Баку, 1950 г.

Յիշատակարան ազգային արդեան պատմութեան համար, «Կոռնիկ հայոց աշխարհին», 1862 թ., ապրիլ:

Շահխարոնեանց Լ., Ստորագրութիւն կաթողիկէ Էջմիածնի և հինգ զաւտացն Արարատայ, հատ. 2, 1842 թ.:

Полное собрание законов Российской Империи с 1649 года. т. XXV (1798—1799), СПб, 1830 г.

Սիմեոն Երևանցի, Ջամբո, զիբբ որ կոչի յիշատակարան արձանացիցի, հայելի և պարունակող բնուից որպիսութեանց Սբբոյ Աթոսյս, և իւրոյ շրջակայից վանօրէիցն, Վաղարշապատ, 1873 թ.:

Взгляд на Армянскую область из путевых записок Н. Нефедьева, СПб, 1839 г.

Обозрение российских владений за Кавказом в статистическом, этнографическом, топографическом и финансовом отношениях, ч. IV, СПб 1836 г.

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Аббас-Кули-Ага Бакиханов, Гюлистан-Ирам, Баку, 1926 г.

Арутюнян Б. М., Крупное монастырское хозяйство в Армениии в XVII—XVIII вв., Ереван, 1940 г.

Бутков П. Г., Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1803 года, ч. II, СПб, 1869 г.

Богданова Н., К вопросу о феодальной эксплуатации кочевников в Закавказском крае в первой трети XIX в., АН СССР „Исторический журнал“, II, М.—Л., 1939 г.

Փարեղիկ Ա կարողիկոս, Էջմիածնի նկարագրողական ու ծաղկազարդուած քէ—ժԸ զարեբում (նիւթեր և ուսումնասիրութիւններ հայ տրուեստի և մշակոյթի պատմութեան, պրակ Ե, Անթիլիան—Լիբանան, 1951 թ.):

Дубровин Н., История войны и владычества русских на Кавказе, т. II, СПб, 1886 г., т. III, СПб 1886 г.

Егиазаров С. А., Исследование по истории учреждений в Закавказье, ч. I, Сельская община, Казань, 1889 г.

Зевакин Е., Азербайджан в начале XVIII века, Баку, 1929 г.

Эзов Г. А., Сношения Петра Великого с армянским народом, СПб., 1898 г.

Эзов Г. А., Начало сношений Эчмиадзинского патриаршего престола с русским правительством, Тифлис 1901 г.

Энгельс Ф., Письмо К. Марксу от 23 мая 1851 г., К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. XXI, М. 1932 г.

Жизнеописание Ага-Магомед-Хана Каджара, основателя ныне царствующей в Персии династии, с кратким обзорением последовавших по его смерти главнейших происшествий, СПб 1835 г.

Иоаннисян А. Р., Россия и армянское освободительное движение в 80-х годах XVIII столетия, Ереван, 1947 г.

История Грузии, ч. I, Тбилиси, 1950 г.

Иванов М. С., Очерки истории Ирана, М. 1952 г.

Լեւ, Հայոց պատմութիւն, երրորդ հատոր, Երևան, 1948 թ.:

Левитов В. И., Очерки из истории Азербайджана в XVIII веке, Баку, 1848 г.

Կիսովձե Դ., Իրակлий Второй, Тбилиси, 1947 г.

Հակոբյան Ք. Խ., Հայաստանի պատմական աշխարհագրութիւն (նյութեր), պրակ 3-րդ, Երևան, 1953 թ.:

Հայ ժողովրդի պատմութիւն, Ա մաս, Երևան, 1956 թ.:

Մաղարիա արքեպիսկոպոս Թրմանեան, Ազգագատում, մասն Բ, Կ. Պոլիս, 1914 թ.:

Մսերեանց Մ., Պատմութիւն կաթողիկոսաց Էջմիածնի և Սիմեոնէ ժինչ ցեովաննէս, Մոսկուա, 1876 թ.:

Ներսիսյան Մ. Վ., Սուլթորովր և սուր-հայկական հարարերութիւնները 1770—1790 թթ., ՍՍՏՄ ԳԱ Հայկական ֆիլիալի «Տեղեկագիր», 1943 թ., № 2:

Ներսիսյան Մ. Վ., Վարդան Օձնեցու ձեռագիր աշխատութիւնները, Հայկական ՍՍՏ ԳԱ Հասարակական գիտ. բաժանմունքի «Տեղեկագիր», 1945 թ., № 6:

Нерсисян М., Из истории русско-армянских отношений, книга первая, Ереван, 1956 г.

Շահաղիկ Ե., Հին Երևանը, Երևան, 1974 թ.:

Петрушевский И. П., Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI—начале XIX вв., Л., 1949 г.

Պողոսյան Ս., Եկեղեցական հողատիրութիւնը Երևանի խանութիւն մեջ 17—18-րդ դարերում և Էջմիածինը որպէս խոշոր կալվածատեր (Պետ. համալսարանի գիտ. աշխատ., 5. 13, Երևան, 1940 թ.):

Տեր-Ավետիսյան Ս. Վ., Նյութեր ներկայիս հայ զաղութի պատմութիւն համար (Պետ. համալսարանի գիտ. աշխատ., 5. 13, Երևան, 1940 թ.):

Փափազյան Հ., Ազրարային հարարերութիւնները Երևանի խանութիւն մեջ 17-րդ դարում (թեկն. դիտերտացիա), Երևան, 1954 թ.:

Оганесян Л. А., История медицины в Армении, т. III, 1946 г. т. IV, 1947 г.

Олонеккий А. А., Из истории великой дружбы (Очерки из истории грузино-русских взаимоотношений в первой половине XIX столетия), Тбилиси, 1954 г.

Очерки истории СССР (XVIII в., вторая половина), М. 1956 г.

ԱՇԽԱՐՀԱ ԳՐԱԿԱՆ ԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

- Աբխազիա—120, 121
 Ագրիքիցան—29, 81, 151
 Աղատ գետ (Գաննի-չայ)—34
 Ալազան գետ—117
 Ալեքսիս գյուղ—31
 Ախալցխա—44—46, 113, 115, 118—122, 128, 129
 Ախալքալաք—118, 122
 Ախթալայի ամրոց—117
 Ախթալայի հանքեր—117, 118
 Ախուրյան—31, 32
 Աղափնասուն գյուղ—50
 Աղվանից աշխարհ—177
 Անատոլի—68
 Անդրկովկաս—5—7, 23, 28, 40, 44, 73—76, 82, 86, 101, 112, 115, 136, 138, 141, 155, 158, 163, 165, 170—172, 174, 177, 180, 181, 198, 203, 205—206
 Անթիլիաս—20
 Ավարիա—12
 Աշտարակ—31, 50, 57, 126, 127
 Ապարան—127
 Ապարանի մահալ—34, 35
 Աստրաբազ—141, 167
 Աստրախան—75, 109, 197
 Արագած—32, 34, 35, 37, 196
 Արտգոսան—187
 Արայի լեռ—126
 Արարատյան դաշտ—27, 30, 31, 39, 40, 60, 65, 67, 137, 202, 204
 Արարատյան երկիր—5, 9, 22, 26, 27, 29, 31, 41, 42, 45, 47, 51, 58, 62, 66, 68, 69, 72, 107, 110, 111, 115, 119, 125—127, 130, 143, 144, 147, 160, 161, 164, 169, 178, 179, 181, 187, 189, 190, 192, 199, 203, 206
 Արաքս—32—35, 92—94, 158, 170, 174, 175, 182, 199, 200, 203
 Արդերիլ—151, 156
 Արդերիլի խանություն—29
 Արծափ գյուղ—138
 Արցախ—177
 Արփաշայ—31, 34
 Արևելյան Անդրկովկաս—140, 141
 Արևելյան Արփաշայ—34
 Արևելյան Հայաստան—5, 8, 10, 21, 26, 29, 39, 53, 74, 110, 151, 205
 Արևելյան Սևանի լեռներ—32
 Արևելյան Վրաստան—6, 29, 30, 75, 76, 94, 129, 205
 Արևելա-Վրացական թագավորություն—30, 165
 Արևմտյան Հայաստան—26
 Արևմտյան Վրաստան—129
 Բագարշիկ գյուղ—32
 Բաղդադ—81
 Բաղեշ—187
 Բայազետ—42, 44, 46, 60, 64, 137, 156, 183, 190, 194, 195, 200

Բայազետի բերդ— 137
 Բայազետի կյատուկ (լեռնանցք)
 — 147
 Բայազետի փաշայություն— 31,
 137, 138
 Բարթուկ (Թաբաթլու) լեռ— 196
 Բաքու— 98, 116, 166, 170, 172,
 199
 Բաքվի խանություն— 29
 Բելուզան— 150
 Բլուբ գյուղ— 31
 Բլուբ բերդ— 147
 Բորչալու— 32, 33, 117

 Գայանեի վանք— 146
 Գանձակ— 33, 46, 67, 134, 136,
 140, 163, 164, 166, 174—177,
 199
 Գանձակի խանություն— 29—31,
 50
 Գանձասար— 101, 110
 Գաննի— 153, 161
 Գաննիքասարի մահալ— 34
 Գաննի-Վեդիքասարի մահալ—
 33, 34
 Գեորգեսկ— 75, 77, 155
 Գեօրա (անդաստան)— 50, 51
 Գիլան— 70, 141, 170
 Գյոզլայի մահալ— 34, 35
 Գյոզլաղարայի լեռներ— 32
 Գյումրի— 46
 Դորի— 31
 Դրեգորեոպոլ— 166, 173

 Դազստան— 182
 Դամբրուլայ (Երկաթաղարյուր)
 — 40
 Դաշտ գյուղ— 62
 Դարաչիչակի մահալ— 33, 35
 Դարաբենդ— Փարչենիսի մա-
 հալ— 34
 Դարաբենդի ձորանովիտ— 34

Դերբենդ— 46, 76, 98, 165,
 166, 172, 173
 Դերբենդի խանություն— 29
 Դերբենդի ձոր— 117
 Դիարբեքիր— 46, 136, 155

 Եզորեվսկ— 197
 Եզգարդ— 50, 127
 Եզրուպա— 27, 28
 Երասի— 137, 147, 196, 201
 Երասիաձոր— 196
 Երևան— 6, 9, 20—22, 25, 28,
 30—33, 35—41, 44—46, 48,
 51, 52, 54, 55, 57, 58, 63,
 64, 66, 68, 69, 72, 73, 76,
 78, 80—85, 87—91, 93, 95,
 96, 98, 100—102, 105, 106,
 107, 109, 111, 122—127,
 130—137, 143—145, 147, 150,
 152—154, 157, 158, 160—167,
 169—171, 173—179, 181, 182,
 184—186, 189—194, 199—204,
 206, 207
 Երևանի բերդ— 40, 57, 83, 93,
 94, 118, 119, 124, 126, 144,
 145, 157, 184, 202
 Երևանի խանություն— 5, 7—
 10, 20—22, 24—32, 36—38,
 40, 43, 45—47, 49, 51, 53,
 54, 58, 61, 63, 64, 66, 70,
 72, 73, 77, 82, 84, 86, 94,
 98, 101, 109, 112, 115, 117,
 119, 121, 122, 124, 129, 130,
 134, 136, 140, 142, 144, 150,
 165, 169, 170, 175, 176, 179,
 185, 187—189, 195, 200, 203,
 205—207
 Երուսաղեմ— 61

 Զանգեզուրի լեռներ— 32
 Զանգիրասարի մահալ— 33, 35,
 Զեփա գյուղ— 146, 147

Զմյուսնիս— 11
 Էնզելի— 76
 Էջմիածին— 12, 16, 20, 21, 39,
 41, 42, 44, 46, 49, 54, 55,
 66, 67, 69, 80, 81, 91, 93,
 101, 124, 127, 145, 156, 161,
 164, 169, 181, 183, 186, 188,
 195, 199, 200, 201, 203
 Էջմիածնի թեմ— 118
 Էջմիածնի վանք— 10, 11, 20,
 41, 44, 47, 49, 50, 57, 60,
 64, 91, 119, 126, 144, 146,
 154, 156, 160
 Էփճիլար գյուղ— 31
 Էրզրում, Կարին— 11, 45, 46, 169
 Էրբեկ գյուղ— 59

 Թալին— 59, 94, 192
 Թալինի մահալ— 34
 Թալիշ— 78, 196, 199
 Թալիշի խանություն— 29
 Թավրիզ— 40, 46, 67, 70, 78,
 99, 116, 136, 141, 148, 149,
 151, 152, 154, 156, 157, 179,
 187, 190, 193, 194, 196, 199,
 200
 Թարթար գետ— 182
 Թափարաշ (Կոնդ)— 40
 Թեհրան— 141, 149, 151, 173,
 196
 Թիֆլիս— 21, 32, 46, 67, 70,
 72, 73, 76, 77, 82, 90, 93,
 101, 102, 106, 115—117, 126,
 131, 133, 156, 159, 164, 166
 —169, 175, 178, 180, 188,
 194, 198
 Թովմա Առաքելո վանք— 62
 Թրակիա— 11
 Թուրքիա— 11, 26, 27, 29, 40,
 74, 75, 82, 86, 100, 111, 112,
 115—117, 131, 136, 190, 192

Իմերեթիա— 44
 Իսրի գետ— 117
 Իտալիա— 12
 Իրան տե՛ս Պարսկաստան

 Լազիստան— 126
 Լեհաստան— 12
 Լոռի— 128
 Լոռվա ամրոց— 118

 Խերսոն— 114
 Խոյ— 46, 64, 70, 72, 80,
 125, 130, 136, 138, 142—145,
 149, 151, 153, 156, 186, 187,
 190—196
 Խոյի խանություն— 29, 31, 34
 Խորասան— 140, 171, 173
 Խուզաստանի կամուրջ— 158,
 182

 Ծաղկավանք գյուղ— 50

 Կարիբ գաղ, լեռնաշղթա— 32
 Կազան— 75
 Կախեթ— 30, 31, 162
 Կաղզվան— 93
 Կամենեց-Պոդոլսկի— 197
 Կաշան— 141
 Կասպից ծով— 73, 76, 170, 172
 Կարբիքասարի մահալ— 33—35
 Կարբի շայ— 35
 Կարմիր Կոնս գյուղ— 138
 Կարս (Ղարս)— 42, 45, 46, 60,
 67, 122, 136, 153, 155, 156,
 178, 200, 201
 Կարսի փաշայություն— 31, 34
 Կափան-շայ— 34
 Կեզի գյուղ— 11
 Կիրաշլու— 50
 Կողբի աղահանքեր— 43—44
 Կովկասյան լեռնաշղթա— 76,
 112

Կ. Պոլիս— 13, 44, 66, 81, 91, 197
 Կոստ— 141
 Հախուհուհու գյուղ— 31
 Հաղպատ— 63
 Համամուլու— 46
 Հայաստան— 11, 24, 26, 59, 77, 104, 108, 109, 166
 Հայկական մարզ— 59
 Հայկական պար— 32, 34
 Հաջի-Բայրամլու գյուղ— 31
 Հաջի-Պեմուր բերդ— 84
 Հավարար— 31
 Հյուսիսային Կովկաս— 46, 74, 75, 116
 Հնդկաստան— 12, 27, 45
 Հոլանդիա— 12
 Հրազդան— 161, 162
 Հազախ— 32, 33, 63, 130, 131, 156, 185
 Հազախի վերելուծություն— 31
 Հաղվին— 174
 Հարարաղ— 75, 76, 86, 98—101, 105, 107, 110, 149, 157, 162, 170, 177, 183, 199
 Հարարաղի խանութներ— 29, 31
 Հարազաղ— 76, 86, 98, 149
 Հարազաղի խանութներ— 29
 Հուրդուղուլի գյուղ— 31
 Հղլամմիր գյուղ— 51
 Հղլար— 172, 178
 Հըղլ-Քիլիսա գյուղ— 31, 32
 Հընըզ գետ— 150
 Հըրիրուլաղ— 72, 186
 Հըրիրուլաղի մահալ— 33, 35
 Հոշավանք— 157, 164
 Հրիմ— 11
 Հուբա— 172
 Հուբայի խանութներ— 29

Մազանդարան— 141, 173
 Մակու— 44, 137, 147, 186, 196, 200
 Մակուի խանութներ— 29
 Մանմաղապատ գյուղ— 51
 Մասարա գյուղ— 195
 Մարաղա— 162
 Մարաղայի խանութներ— 29
 Մարանդ— 162
 Մեշեզ 173
 Մերհե-Կուլաղ (Մերկ-Կոզգետ) գյուղ— 60
 Միջին Ասիա— 45
 Մոզգոկ— 117, 178
 Մուխաննաթ թափա— 144
 Մուղանի դաշտ— 158, 164, 166, 169, 171, 176
 Մուղնի գյուղ— 50
 Մուշկյամբար— 141, 148
 Մուսուլ գյուղ— 138
 Յալանդակ— 133
 Նախիջևան— 44, 84, 85, 99, 116, 130—135, 137, 148, 150, 151, 153, 154, 157, 162, 172, 181, 185, 190, 199, 200, 203
 Նախիջևանի բերդ— 148, 150
 Նախիջևանի դաշտ— 32
 Նախիջևանի խանութներ— 29, 31, 34, 46, 64, 86
 Նոփուրոսիսի— 197
 Նորազավիթ գյուղ— 144
 Նուխի— 126, 158
 Շահար (Նին քաղաք)— 40
 Շահրիար— 31
 Շամախի— 46, 78, 116, 158, 172, 174, 189
 Շամսոր-չալ— 140
 Շամշաղին— 33, 131
 Շամշաղինի սուլթանութներ— 31

Շարուր— 57, 153
 Շարուր գետ— 131
 Շարուրի դաշտ— 32
 Շարուրի մահալ— 34
 Շաքի— 78, 166, 174, 199, 201
 Շաքիի խանութներ— 29
 Շիրազ— 141, 185, 192
 Շիրակաման— 94, 126
 Շիրվանի խանութներ— 29, 199, 201
 Շորազալ— 32, 33, 34, 126, 181, 204
 Շորազալի ամրոց— 205
 Շորազալի սուլթանութներ— 31
 Շիրվան— 166
 Շուլափեր— 46
 Շուշի— 67, 76, 127, 141, 150, 152, 158, 162, 163, 166, 182, 184
 Չուխուր Սաադի վիլայիթ (Սաադի փոս)— 27
 Չարբախ— 160, 201, 202
 Չինաստան— 12
 Պարսկաստան— 13, 26—29, 31—33, 40, 45, 51, 65, 73, 75, 77, 84, 86, 98, 109, 110, 140—142, 166, 170, 176, 183, 185, 186, 191, 193, 198
 Պեմուրբուրդ— 95, 99, 106, 108, 110, 158, 166, 168, 184, 192
 Ջալալ-Օղլի— 46
 Ջավալի գյուղ— 129
 Ջարի-Բեկուհան— 115, 117
 Ջարի բերդ— 84
 Ջուղա— 46
 Ռուսիներ— 12
 Ռուսական կայսրութներ— 5, 76, 77, 156, 204, 207

Ռուսաստան— 6, 7, 12, 33, 46, 53, 59, 71, 73, 74, 77—80, 82, 85, 86, 89, 98, 103, 106—112, 114, 116, 129, 136, 165, 170, 171, 173—176, 184, 197, 198, 203—207
 Ս. Աթոռ (Էջմիածնի)— 70, 100, 143, 147
 Սալյան— 97
 Սալմաստ— 194
 Սահաբլիի մահալ— 34, 35
 Սավուզ-Բուլաղի խանութներ— 29
 Սարա կղզի— 165
 Սարգարբազ— 46
 Սարգարբազի մահալ— 34, 35
 Սարմատացվոց աշխարհ— 178
 Սեյդլի-Ախսարիի մահալ— 34, 35
 Սիսիան— 133
 Սյնախ— 31
 Սյունիք— 177
 Սոմխիթ— 178
 Սպանան— 28, 86, 141, 192
 Սուրմալուի մահալ— 34, 35
 Սևանա լիճ— 35, 127, 194, 199
 Սևանի ավազան— 32, 35
 Սև ծով— 73, 76
 Սևծովյան ափեր— 46
 Սև ջուր (Մեծամոր)— 94, 153, 195, 196
 Վախան ամրոց— 121, 135
 Վաղարշապատ գյուղ— 21, 50, 56—58, 91, 160, 188, 189
 Վան— 46, 196
 Վարդենիսի լեռնաշղթա— 32
 Վեդիքասարի մահալ— 34
 Վեդի-չալ— 34
 Վրաստան— 11, 24, 30—32, 36—38, 41, 44, 46, 49, 59—61,

64, 66—69, 72, 74, 76, 78, 80, 82—85, 111, 113—118, 123, 129—130, 133—136, 145, 150, 152, 155, 157, 158, 162—170, 172, 175, 176, 178, 181, 191, 192, 198—200, 202, 204—206

Փոքր Մասիս— 32
 Քարթլի— 30, 31
 Քարթլի—Կախեթ— 82, 128, 130, 151
 Քարթլի—Կախեթի թագավորութիւն— 79, 141
 Քիբման— 151
 Քղի գյուղ— 11
 Քյալախարիս գյուղ— 31
 Քյոս-Օղիլ դաղ— 32
 Քորուն գյուղ— 138
 Քուշ— 175
 Քուռ— 170
 Քուռի հովիտ— 157
 Օշական— 50, 61
 Օրթլու— 147
 Ուղունլար գյուղ— 118
 Ուրմիայի խանութիւն— 29

Տայր— 126
 Տիգրա ամրոց— 144
 Տրապիզոն— 76

Փամբակ— 31—33, 35, 205
 Փամբակաձոր— 126, 127
 Փամբակի լեռներ— 32, 35
 Փաննաուտի ձորահովիտ— 34
 Փարաբար— 145
 Փարիզ— 45
 Փարչենիս— 93
 Փարչենիսի ձորահովիտ— 34

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՅԱՆԿ

Աբաշիձե, վրաց իշխանուհի— 135
 Աբբաս Ա, պարսից շահ— 27, 140
 Աբբասզուլի, նախնիների խան— 84, 85, 132, 133
 Աբբաս Միրզա, պարսից գահաժառանգ— 6, 194—196, 199, 200, 202—204
 Աբգու Սամատ բեկ— 133
 Աբբահամ երկանցի— 106
 Աբրահամ Կրետացի— 53
 Ադիլ, պարսից շահ— 141
 Ազատ խան— 30
 Ալեքսանդր Ա— 6, 205
 Ալեքսանդր, վրաց արքայազն— 171, 185, 186
 Ալիզուլի խան, Ադա Մահմեդ շահի եղբայր— 23, 158, 160, 161, 163, 164, 176, 179, 181, 184, 185
 Ալի Մահմեդ, Գազի Գիրեյ սուլթանի մարզկանցից— 112
 Ալի Մուրադ խան— 84—86, 99, 110
 Ալի Սուլթան Ջանդոթեյցի— 117
 Ալլահվերդյան, երկանցի յուզբաշի— 96, 106
 Ակուշեցի Կազի— 117
 Անժատ աղա, Շամսին աղայի եղբայր— 69, 93
 Անժեղ, Քոյի խան— 41, 72, 78, 80, 85, 99, 115, 123—125
 Անժեղ, Մարտղայի խան— 161
 Ադ-Կոյունլունեթ— 27
 Ադա Հուսեյն, Քոյի խանի գործակալ— 123, 124
 Ադա Մահմեդ խան, ապա շահ— 8, 13, 23, 32, 33, 57, 86, 111, 140—142, 148, 152, 154—158, 160, 162—173, 175, 177, 180, 181, 184, 185, 203, 205
 Ադանյանց Գյուտ— 7, 11, 13, 14, 17, 19
 Ադասի բեկ, Աբբասզուլի խանի մարզկանցից— 85
 Ամիր Ասլան-բեյ Ավշար— 162
 Այվազ, երկանցի բեկ— 124, 125
 Այրմալու քրդեր— 90, 94, 185
 Այրմալու ցեղապետեր— 93
 Անանիա սարկավագ— 18, 67
 Ապրակսին, սեկունդ-մայոր— 78, 80
 Ասկեր, պարսից խան— 174
 Ավանեսով, երկանցի մեկիթ— 106
 Ավիտիթ, տիրացու— 106
 «Աբարատյան դեսպան» (տե՛ս նաև Ստեփան Տեր-Սահակյան)— 110, 111
 Աբարատյան Հարութիւն— 21, 56—58, 60—62, 157, 158
 Աքուլթեցի Ջոհրաբ— 41
 Աբգուլթյան Հովսեփ, արքեպիսկոպոս— 9, 14, 19, 20, 71, 74, 75, 101, 103—106, 108—110, 115, 116, 166, 167, 172, 173, 175, 178, 180, 184, 191, 198

Արշենկսկի, Աստրախանի զին-
վորական նահանգապետ— 197

Բարս Խան (տե՛ս նաև Ֆաթալի
շահ)— 185, 191

Բաղրատիոն, վրաց իշխան— 77,
132—135

Բաղրատունյաց հարստութիւն—
30

Բաղրատ բուրգ, Ուրմիրայի Խան—
125

Բաբելոնով Աբրահամ-Ղուլի-Աղա
— 140

Բեզբորոզկի, սուս իշխան, կանց-
լեր— 197

Բեկլեշե, Կամենեց-Պոդոլսկիի
զինվորական նահանգապետ—
197

Բոզգանովա Ն.— 24, 43

Բոյուք-Չորանկարա ցեղ— 43

Բուլղակով Յակով, սուսական
ղեկավար Կ. Պոլսում— 129

Բունյաթ-Ալի, Երևանցի շինով-
ներկ— 88

Բուռնաշե Ս.— 24, 38, 76—78,
83—85, 87—89, 101, 117,
130, 131, 133—136

Բուտիրյան զունդ— 117

Բուտկով Պ. Գ.— 8, 69, 77,
173, 174

Գարրիել արքեպիսկոպոս— 184

Գարրիել, Երևանցի մելիք— 106

Գարրիել Յուզբաշի— 167, 168,
173

Գալուստ վարդապետ— 71

Գալուստ վարդապետ, Կ. Պոլսում
Էջմիածնի նվիրակ— 50

Գալուստ սարկավագ— 18

Գասպար, կարսեցի հայ— 100

Գարեգին Ա կաթողիկոս Հով-
սեփյան— 10, 20, 70, 96

Գեղամյան տե՛ս Տեր-Սահա-
կյան Ս.

Գեոկե բեկ, վրաց հրամանատար
— 122

Գիորգի, Թագաժառանգ, ապա
վրաց թագավոր— 20, 33, 36,
63, 89, 91, 128, 188, 189,
191, 193, 194, 201, 202

Գիորգի բեկ, վրաց աստիճանա-
վոր— 72

Գորիշ Ի. Պ.— 74

Գրիգոր Կալիսկոպոս— 188

Գրիգոր սարկավագ— 17

Գրիգոր վարդապետ— 188, 189

Գուդոզիշ Ի. Վ.— 155, 158, 162,
163, 168, 197

Գուրգեն Միրզա, վրաց ներկա-
յացուցիչը Երևանում— 89

Գևորգ, ժամագործի աշակերտ—
45

Դադակուլ Աղասի— 83

Դանիել Իվանե— 101, 102

Դանիել կաթողիկոս— 16

Դանիել վարդապետ— 69

Դավիթ, վրաց արքայազն— 194

Դավիթ Էնեզբեցի, Կալիսկոպոս
— 188

Դավիթ Միրզա, Հերակլ Բ-ի թոռ
— 61

Դավիթ Չարուկ— 168

Դավիթ սարգար, Հերակլ Բ-ի
թոռ— 167

Դավիթ վարդապետ— 177, 180,
191

Դուբրովին Ն.— 32, 33, 81,
116, 117, 156, 163, 165—167,
170, 172—175, 199

Եղյան Գ. Ա.— 8, 167

Եկատերինա Ա— 196

Եկատերինա Բ— 73, 76, 85,
105—107, 155, 176, 183, 184,
196

Եղիազարով Ս. Ա.— 10, 35, 36,
39, 56

Եփրեմ կաթողիկոս— 16

Եփրեմ վարդապետ— 41

Զաման, Ղուշի Խանի որդի— 91

Զարբրիա Աղուլեցի— 46

Զարբրիա պատրիարք— 13

Զարբրիա սարկավագ— 18

Զենդեբ— 141, 151

Զեփակին Եփրեմ— 40

Զիլանի քրդեր— 43

Զիլալի-Ղարա բեկ, Չուբուրլու
Խանի որդի— 84

Զուբով Վ.— 170, 172—176, 180

Էնդելի Ֆ.— 74

Էրզրուժի փաշա— 82, 83, 136, 155

Թահմազ, պարսից շահի որդի—
28

Թավաքյալի Խան— 166, 175

Թեյմուրազ, վրաց թագավոր—
30

Թովմաս, Ղ. Կարնեցու նամա-
կատար— 121

Թոփչի-Օլլի— 133

Թուրքիսով— 167

Իսազ, Բայազետի փաշա— 42,
82, 83, 89, 93, 136—138,
142, 155, 156, 196

Իսախան աղա— 156

Իսրայել, վարդապետ— 45

Իվանե Մուխրան բեկ— 73, 82

Իվանով Մ. Ս.— 28, 151

Լազարյան Հ.— 74, 103, 184

Լազարե, գեներալ— 198

Լալիկ Ալլահովեբեկ, Մահմեդ Խա-
նի որդի— 91

Լեշկեիշ Իվան, զինղապետ— 112

Լեո, պրոֆեսոր— 8, 58, 161,
163, 167, 172, 175

Լեոնտե, գեներալ-պորուչիկ—
117

Լեվիտանով Վ. Ի.— 155

Լեվան, վրաց արքայազն— 71,
72

Լուֆթ-Ալի Խան— 151

Մալիլ-բեյ— 162

Մալիլ, Կարնի փաշա— 42

Մաշատուր վարդապետ— 146

Մոջաջանյանց Գրիգոր— 44

Մուրով Գևորգ— 21, 22, 96,
173, 178, 180, 181, 186

Մուղիա, հրամանատար վրաց
զորքում— 133

Կարարգինյան զունդ— 117

Կազանյան զիվիլիստ— 75

Կաթոլիկ, Նովորոսիսկի զին-
վորական նահանգապետ— 197

Կատարինե կայսրուհի տե՛ս
Եկատերինա Բ.

Կարախանյան Գ.— 88

Կարա Կոյունլուներ— 27

Կիկոճե Գ.— 31

Կնոբինդ, գեներալ-մայոր— 202

Կովալենսկի, լիազոր-մինիստր

Վրաստանում— 198, 199, 201, 204
 Կուրահին Ալ.— 197
 Հակոբյան Թ. Ս.— 32
 Հակոբյան Հ.— 37, 58, 59, 143
 Հակոբ սարկավազ— 18
 Հակոբ վարդապետ— 51
 Հաճի Հասան, Մուլթի բեկի որդի— 51
 Հայրապետ, կարնեցի հայ— 169
 Հաջի Իբրահիմ խան, շահի վեդիբ— 177
 Հաջի Իբրահիմ, Շիրազի խան— 179
 Հասան, մոլլա, Իբրահիմ խանի վեդիբ— 131
 Հասան խան, Մահուի սուլթանի որդի— 185, 186, 192
 Հարսթյունյան Բ. Մ.— 10, 47, 48, 50
 Հարստահուզեն— 39
 Հերակլ Բ.— 5, 20, 32, 33, 36, 40, 41, 43, 49, 55, 64, 66—73, 75—78, 80—85, 87—90, 92—95, 106, 112—114, 117—119, 121—125, 128—135, 138, 139, 145, 147, 149, 150, 152—161, 167—172, 174—176, 180—183, 191
 Հովհան, էջմիածնի վանքի հրացանակիր— 128
 Հովհաննես, վրաց պաշտոնյա— 73
 Հովհաննես վարդապետ, էջմիածնի միարան— 51, 156, 177, 180, 191
 Հովհաննիսյան Ա. Ռ.— 9, 15, 23, 76—79, 81, 86, 88, 97—103, 105, 106, 108, 110, 119, 130, 136
 Հովհաննիսյան Աբրահամ, երեվանցի մեկիբ— 96
 Հովհաննիսյան Լ. Ա.— 59

Հովսեփ, վրաց պաշտոնյա— 91, 168
 Հուսեյն-Ալի, Երևանի խան— 5, 22, 31, 32, 41, 43, 49, 55, 67—72, 78, 80—82, 89, 95, 96
 Հուսեյն, Քոյի խան— 145, 149, 156, 192, 194
 Հուսեյն, Մենտի խանի որդի— 125
 Հազի Գիրեյ սուլթան— 112
 Հահրամ, Շորազյալի սուլթան— 32
 Հաջարներ— 140, 141, 169
 Հասըմ, Երևանցի բեկ— 124, 125
 Հասըմ, Ջաման խանի որդի— 91
 Հուլամ-Ալի, Երևանի խան— 22, 72, 73, 82—84, 86, 87, 88
 Հուկաս Կարնեցի, կաթողիկոս— 9, 11—23, 37, 41, 42, 44, 45, 50, 51, 57, 59, 61, 62, 67, 69—72, 75, 80, 81, 85—92, 94, 95, 101—107, 118—122, 124—128, 136—138, 141—147, 152—154, 156—160, 166, 169, 177—199
 Հունկիանոս վարդապետ— 188
 Ճավճավաձե Ալեքսանդր— 54
 Ճավճավաձե Գարսեան— 77, 168, 174, 181, 192, 194
 Ճավճավաձե Իլյա— 205
 Մազրասի խմբակ— 108
 Մահմադ Հասան բեկ (կամ Մաշազի Սաղըզ), որդի Վալի բեկի— 51
 Մահմեդ-Ալի, Աբասզուլի խանի մարդկանցից— 85
 Մահմեդ Վելի բեկ— 169
 Մահմեդ, Երևանի խան— 21, 22,

32, 33, 41, 51, 57, 71, 89, 90, 92—94, 99, 118—123, 126, 127, 132, 133, 135—138, 142—145, 147, 148—154, 157, 159, 161, 163, 164, 166, 168, 169, 171, 173—175, 176, 178, 181, 186, 187, 189, 190—196, 199, 200—204
 Մահմեդ Հասան խան— 140
 Մահմեդ, ոմե խան— 30
 Մանուել Գյուսուշխանեցի— 20, 21, 187, 188
 Մանուշարյան Մարգար— 184
 Մաթևոս, ոմե— 180
 Մարգար աղա Քոյեցի— 156
 Մարկոզ Ի. Ի.— 192
 Մարտիրոս, ոմե աշտարակեցի— 126
 Մարտիրոս վարդապետ— 159
 Մելիբ խան, Շահպազ խանի որդի— 125
 Մելիբով Մակար— 180
 Մելիբով Սերգեյ, պոպուրուշիկ— 101, 102
 Մելիբսեթ-Բեկ Լ.— 25, 30, 32, 36, 38
 Մենտի խան, Շահպազ խանի որդի— 125
 Մելքիսեթ, կաթողիկոսի նամակատար— 121
 Մզրախ— 60, 61
 Մինաս վարդապետ— 192
 Միշկար բաշի— 168
 Միրզա-Աղիզյոզալ բեկ— 160
 Միրզա Մահմեդ, Թեհրանի խան— 185
 Միրզա Միտայի— 124
 Միրզա Շեֆի— 156
 Միրզա Ջաֆար, ճարտարապետ— 41
 Մինաս վարդապետ— 57

Մորիեր Ջեյմս, անգլիական դիվանագետ— 37, 59
 Մսերյանց Մ.— 179
 Մուզանլու ցեղ— 94
 Մուսա, Բորչալուի խան— 121
 Մուստաֆա բեկ— 159
 Մուստաֆա խան— 199
 Մուստաֆա, Կարսի փաշա— 82, 83, 90, 101
 Մուրտազազուլի խան— 170
 Ցակուլով Գաբրիել— 101
 Ցաղուր խան— 161, 163, 164
 Նադիր շահ— 29, 30, 53, 140, 151
 Նազաշ Հովնաթան— 50
 Նեովեստան, զենեքալ— 33
 Ներսես Աշտարակեցի— 54
 Ներսես արքեպիսկոպոս— 16
 Ներսես եպիսկոպոս— 188
 Ներսես վարդապետ— 146
 Ներսիսյան Մ. Գ.— 9, 23, 74, 75, 101, 167
 Նեֆեզե Ն.— 24, 44
 Նիկողայոս, թղթագործ վարպետ— 44
 Շահադի Ե.— 9, 45
 Շահամիրյան Շահամիր— 105, 108, 127, 138, 177
 Շահխաթունյանց Հովհաննես— 22, 123, 144
 Շաղ Աղա Սաղըզ խան— 162
 Շամխալ— 116
 Շամախի աղա— 69, 83, 87—89, 92, 93, 124
 Շառլուեցի բրդեր— 94
 Շառլուեցի ցեղ— 124
 Շարսոս— 183
 Շեյխ Մանսուր— 116

Շոպեն Ի.— 24, 32—34, 37, 38,
40, 44, 55

Չանտրզուլի խան— 84, 85

Չելոկակ, իշխան— 78

Պանին— 102

Պասկեիչ, գեներալ-ադյուտանտ
— 54

Պավել Ա— 183, 184, 196—198,
202

Պատարեկ— 122

Պետրոս Ա— 28, 73, 184, 196

Պետրոս վարդապետ, Հաղպատի
մխարան— 63

Պետրոս քահանա— 61

Պետրուշևսկի Ի. Պ.— 10, 29,
48, 51—53, 55, 56, 65

Պիլլ, գեներալ-մայոր— 112

Պլատոն, արքեպիսկոպոս— 184

Պոդոսյան Ս. Պ.— 10, 50

Պոդոս, Գրեդորբուրգի բնակիչ—
— 173

Պոռյոմկին Գ. Ա.— 74—80, 82,
98, 99, 102—107, 109, 110,
114, 119, 120

Պոռյոմկին Պ. Ս.— 15, 75—79,
81—88, 98—100, 102, 104—107,
110—114, 117, 119, 130, 131

Ջաղատաշվիլի, վաճառական—
— 194

Ջափազ, Գանձակի խան— 33,
148, 151, 163, 171, 172, 174,
175, 201

Ջաֆարզուլի բեկ, Պոլի Ահմեդ
խանի որդի— 125

Ջաֆարզուլի բեկ, հետո Պոլի
խան—143—145, 149, 156,
157, 186, 187, 189, 190, 192—
196, 200

Ջաֆարզուլի խան, Ադա Մահ-

մեդ շահի եղբայր— 158, 160,
161, 163, 179

Ջաֆարզուլի, Նախիջևանի խան
— 131, 132, 135

Թամազան— 93, 94

Թեյնեդու, դոկտոր— 77, 78, 82,
102

Թիմսիի Կորսակով Ս. Մ., գեներ-
ալ— 175, 180

Թուսթյանցի— 102

Սանջիկով, Մարշկորբի բնակիչ
— 136

Սատրջ խան— 186, 187

Սեկալու ցեղ— 93

Սիմեոն Երևանցի, կաթողիկոս—
11, 20, 22, 50, 52, 60, 67,
71, 96, 183

Սողոմոն, Իմերեթիայի Թագա-
վոր— 158

Ստեփաննոս սարկավազ— 18

Սուլեյման (խան), սարդար—
151—154, 163—166, 190, 192
—195, 199, 201—203

Սուլեյման, Ախալցխայի փաշա—
68, 69, 82, 83, 89, 90,
113—116, 119, 122, 124, 128,
129, 136, 148

Սուլթան Հուսեյն խան— 52

Սուլթան Դիվանի— 124

Սուլթրով Ա. Վ.— 74, 75, 101,
167, 173

Վոլինսկի, սուսական գեսպան—
— 40

Վրաց անանուն աշխարհադիր—
36, 38

Տալոց Մովսես՝ տե՛ս Սուլեյ-
ման փաշա

Տամար, զնդապետ— 77, 110, 197

Տեր-Ավետիսյան Ս. Վ., դոկտոր—
14, 18

Տեր-Սահակյան Մանփան— 81,
98, 101, 106—109, 115, 166

Ծագարեկի Ա. Ա.— 25

Ութբուր բեկ— 183

Ուսմա կամ Օմար, Ավարայի
խան— 8, 23, 111, 113, 116—
122, 126—130, 134, 135, 149,
150, 162, 171, 199, 201

Ուրմիրի խան— 99, 189

Փափազյան Հ. Դ.— 25, 26, 33,
47, 53

Քերիմ խան— 23, 141, 151

Քյարալի բեկ— 132

Քյարալի, Նախիջևանի խան—
143, 144, 145, 148, 149, 150,
152, 171, 172, 180, 181, 186,
204, 205

Քյուլանի ցեղ— 124

Քսենեփոն— 59

Օլոնեցկի Ա. Ա.— 206

Օձնեցի վարդան— 13, 23, 161, 177

Օրմանյան Մադաբիա— 7, 11

Ֆաթալի խան— 116

Ֆաթալի շահ— 185, 186, 190—
192, 194, 196, 198, 199, 201

Ֆահրադ փաշա— 40

ՔՈՎԱՆԳԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

	էջ
Երկու խոսք	5
Գլուխ առաջին	
Գրականության և սկզբնաղբյուրների տեսություն	7
Գլուխ երկրորդ	
Երևանի խանությունը որպես առանձին վարչական միավոր և ճրա սոցիալ-տնտեսական վիճակը 18-րդ դարի վերջին երկու տասնամյակներում	26
Գլուխ երրորդ	
Երևանի խանությունը 12-րդ դարի 80-ական թվականներին . . .	66
Ա) Հաջաություն վրաստանի հետ երկրի ներքին քաղա- քական վիճակը առևտրական արշավանքի պատրաստու- թյունների ժամանակ	66
Բ) Ազատագրական շարժման աշխուժացումը	95
Գ) Ուժժախանի արշավանքը	111
Դ) Նոր խանակություններ	130
Գլուխ չորրորդ	
Երևանի խանությունը 18-րդ դարի 90-ական թվականներին . . .	140
Ա) Երկիրը Աղա Մահմեդ շահի արշավանքի նախօրյակին . . .	140
Բ) Աղա Մահմեդ շահի արշավանքը	155
Գ) Երևանի խանությունը 1796 թ. առևտրական արշավանքի ժամանակ	165
Դ) Նոր կախիներ	184
Գրականութուն	208
Աշխարհագրական անուններ և ցանկ	212
Անձնանուններ և ցանկ	218

ՎԱԳԻՄԻՐ ՌՈՒԲԵՆԻ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ
ԵՐԵՎԱՆԻ ԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ 18-ՐԴ ԴԱՐԻ ՎԵՐՉՈՒՄ
(1780—1800)

Պատ. խմբագիր՝ Ա. Ռ. ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ
 Հրատ. խմբագիր՝ Է. Ա. ՊԻՎԱԶՅԱՆ
 Նկարիչ՝ Հ. Կ. ՄՆԱՍՍԱԿԱՆՅԱՆ
 Տեխ. խմբագիր՝ Լ. Ա. ԱԶԻԶԵԿՅԱՆ
 Սրբագրիչ՝ Ա. Հ. ԱԼԱՆՅԱՆ

ԽՀԽ № 433 Հրատ. 1472 Պատվեր 355 Տիրած 1500 ՎՋ 01695

Հանձնված է արտագրության 5/IX 1957 թ.: Ստորագրված է սպա-
 գրության 18/II 1958 թ.: Հրատ. 9,5 մամուլ, սպագր. 14¹/₄ մամուլ
 թուղթ 84×108¹/₃₂: Գինը կազմում է 7 ա. 20 կ.:

Հայկական ՍՍՌ ԳԱ Հրատարակչության սպարան, Երևան, Արո՛վյան, 124

ՆԿԱՏՎԱԾ ՎՐԻՊԱԿՆԵՐ

Էջ	Տող	Տպված է	Պետք է լինի
21	11—12 վ.	1872 թ. № 2	1873 թ. № 3
33	12 վ.	1801 թ. սկզբին	1800 թ. աշնանը
33	11 ն.	1785	1784
97	19 ն.	չիցին	լիցին
203	16 վ.	Անգրկովկասը	Վրաստանը
207	2 ն.	Իրագրությունը	Իրագրածությունը
209	2) վ.	Адмгезел	Адмгезел